

VAJDA PÉTER

ÉLETE ÉS MŰVEI.

IRTA

SZÉCHY KÁROLY.

BUDAPEST.

AZ EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS KIADÁSA.

(HOFFMANN ÉS MOLNÁR.)

1892.

KOLOZSVÁR

AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJA

1892.

VAJDA PÉTER HALÁLÁRA.

Oh természet, midőn aludni mentél,
Aludni a mult ősnek végivel:
Elbúcsuzál-e kedves gyermekedtől,
Elbúcsuzál-e leghívebb fiadtól,
Ő tőle?... És ha elbucsuúztatok:
Gondoltad-e, hogy végbucsuútok ez?
Alszod, természet, téli álmodat.
Alszol... Vajon megálmodád-e már,
Megálmodád-e azt a bánatot,
Mely ébredésed reggelén megüt?
Föl fogsz ébredni, fölkelt a tavasz,
S a csalogány mond legszebb éneket,
Föltámadásod hangos ünnepén;
Pedig volt egykor, a ki érkezésed
A csalogánynál szebben üdvezelte.
Te széttékintesz, s kérdeni fogod:
Hol van legelső dalnokom? hol ő?
Egy sírhalom lesz rá a felelet.
Oh, természet, viseld gondját e sírnak,
Melynek lakója leghívebb fiad,
Viseld gondját, ültess áldás gyanánt
Virágjaid legszebbjeit reá;
Úgy sincs e honnak, nincs hálás keze,
Hogy megtegye, ha elmulasztanád.
Oh e hazában olyan sok jeles
Sírján ingatja vándor fuvalom
A feledésnek túskebokrait!

Vagy mondd, hazám, hogy multad illeti,
Csak multadat, s nem a jelent, e vád;
Mondd, hogy szivedben lesz egy kis helye
Maradni méltó emlékezetének.
Vagy nem méltó-e rá, hogy a haza
Szívében hordja annak emlékét,
Ki a hazát szívében hordozá?...
Emlékezést, emlékezést neki!
S ha sirhalmához mentek: ejtsetek
Reá egy könnyet, mert megérdemel
Egy könnyet az, ki annyit szárított föl
Meleg lelkének hő sugárral!
És míg ti benne dalnokot sirattok:
Az én könnyűm hadd omoljanak
A függetlenség bajnok férfjáért,
Ki e hajlongó, görnyedő időkben
Meg nem tanula térdet hajtani,
Ki sokkal inkább hajtá le fejét a
Szabad szegénység kőszikláira,
Semmint a függés bársony pamlagára. —
Sirassa benned, elhunyt férfiú,
A természet leghívebb gyermekét,
Sirassa benned dalnokát a hon;
Legkeserűbb az én könnyűm, ki benned
A függetlenség hőjét siratom!

Petőfi.

I.

Otthonn és az iskolában.

(Vanyola és vidéke. Vajda éneke a Természethez és a Naphoz. A Vajda-család. Gyermek- és ifjúkori emlékek. Bolyongások a szabadban. Válás a szülői hajléktól. Sopron és főiskolája. Küzdés a szegénységgel és nyelvvel. A gyors és állandó siker. A hegyek között. Az iskolából való kiutasítás szóhagyománya. A visszaemlékezések tanúsága. Zimonyi út. Két év a győri akadémián.)

Veszprémmegye éjszak-nyugoti sarkában, Csóth és Lovász-Patona között, alig negyedórányi távolságra a kisbér-komáromi országúttól, lankás hegyoldalon fekszik *Vanyola*, a pápai járás egyik kicsi falva. Kilátása a környező vidékre felséges. Nem messze tőle éjszakra a sokoró-aljai bortermő hegyek emelkednek, délkeletre a Bakony koszorus erdeje sötétlik; a hegység legkiválóbb tagja, a Kőrishegy, éppen ez irányban nyúlik a magasba, úgy, hogy onnan tör elő, mint lángoló tűzoszlop, a felkelő nap. Távolabb, délnyugatra terül a regés Somlyó és dalos Ság, — aztán föl Kőszegig és Sopronig, sőt föl egész Pozsonyig, a meddig a kis magyar Alföld síksága borul el, — sehol egy

domb, sehol egy emelkedés. De tiszta időben még jól ellátszanak a kőszegi és soproni hegylánczok, s túl rajtok biztos körvonalakkal csilámlanak ki a stiriai Alpok és az ujhelyi Schneeberg. Az ölüken megfogant villámos és jeges zivatarok, megrázó dörgéssel és sodró záporral a vanyolai határra vágnak le, a bakonyi bükkök zúgó koronájára. Ilyenkor a kis Gerincze sió, mely különben sekély, hihetetlen gyorsasággal megárad s rohanva önti el a határokat, — tajtékzó árjának moraja behallszik Vanyolára. S a kicsi falu megragadó természeti szépségeivel és kilátásaival e hegyek és erdők közepette úgy néz ki, mint valami alpesi helység. Csak a házak zsúpos fedelei által különbözik. Egyebekben ugyanaz a kép, ugyanaz a keret: az kies, ez fenséges; de mégis egészen bele illő. Régebben még teljesebb összhangja volt. Ma már a lombos erdők és kusza cserjebokrok közül sokat kiirtott a haladás; az emberek szüksége és szorgalma nagyra fejlett, s a földre jobban rászorult; a százados fákat ki döntögette, a tőkétet és gyökereket kihányta; széles dűlőket fölszántott, gabonával bevetett: ma már helyükön zúgó koronák helyett rengő kalászsokat suhogtat a szél. Régebben, háromnegyed század előtt még köröskörül erdőségek állottak, gyümölcsösök virultak, s azok közepéről fehérlett ki Vanyola. Benne és körötte kevesebb volt a kultúra, de még több a varázs.¹⁾

¹⁾ *Belák János*, volt vanyolai ev. lelkész szíves közlése szerint.

Két szerény temploma a karcsu tornyával messze kivált s ma is kiválik az alacsony lakok soraiból, de csak nagyságuk által; mert különben ép oly egyszerű itt az Isten háza, mint az emberé. S egyszerűségek még inkább kitetszik a természet nagyszerűsége mellett. Isten a templomban, Isten a természetben; — de a templom imái csak megadó rebegéssel hirdetik, míg a hegyormon feltörő nap tűzszolpa bűvös lángolással, az őszi erdők rengetege mélységes zúgással, a hegyi viharriadása megígérő rettenetességgel utalnak az őserőre, a világalakító és világ fentartóra. S a gyöngé ember, megkapva és elfogódva, szinte imádszerű rajongással borul le, hogy énekkel magasztalja a *Természetet* és énekkel köszöntse a *Napot*.

»A te fiad vagyok, óh természet; te legékesebb minden anyák között, — én hozzád leghivebben ragaszkodó!

»Nincs senkim, ki elvonna tőled, — nincs semmim, mi hűtlenné tenne hozzád; élni akarok kebleden és halni karjaid között!¹⁾

»Idvez légy tehát, természet! — Hagyj szellővé olvadnom kebleden, megilletnem ezer virágodat, dallá változtatnom minden illetésnél, s a dalt keresztül zengnem a világon! Hagyj napsugárrá változnom kebleden, keresztül törnöm a sötét felhőkön s édes korányt idéznem elő az éjszakából! Hagyj szelid zenévé változ-

¹⁾ *Vajda Péter*: Dalhon. IV. f. Pest 1743. 51.

nom kebleden, hogy elbájoljam ifjaink s a hölgyek szívét s oltárt emeljek számodra minden kebelben»¹⁾

»Üdvöz légy keleti pompádban, szemvidámító, szívüdvözítő, lélekvilágító *Nap!*

»Énekkal köszönt a madár, csillámával a harmat, döngéssel a méh; illatoznak tiszteletre a rózsák, cseregnek a források, szállongnak a pillangók: én dallal köszöntelek szivem érzelmárjából meritve, s lelkem gondolataival fonva őket! . . .²⁾

A ki így énekelt, e helynek szülötte, s a természet leghivebb fia volt, — *Vajda Péter*.

E fenséges vidék ölen, erdők és hegyek közepette, Vanyolán látta meg a napot 1808-ban, január 20-án. Apja Péter, anyja Kovács Judith egyszerű, tisztességes, vallásos pár, származására jobbágy, lelkére nemes, nem dicsekedhetett ugyan büszke családfával, melynek hosszú életéről a holt pergamen beszél; de mint az Eötvös jobbágya igazi önérzettel mutathatott a fákra, melyek árnyékában családi hajléka állt, domboldalon, éjszak felől, kertekkel védve, a déli nap felé nyilva, kilátással a Bakony ormára.

A Vajda család ismert és becsült volt e kis községben, s költőnk apja hosszabb ideig fáradozott egyháza ügyeiben, mint annak tanácsosa és felügyelője, az *Edvi Illés Pál* lelki-

¹⁾ Dalhon. IV. f. 2. 1.

²⁾ Dalhon. IV. f. 33. 1.

pásztorkodása alatt; s mindvégig az úr gazdaságában munkás és iparkodó volt. A házon kívül egy félteleknyi külsőséget is magáénak mondhatott; úgy örökölte, s úgy hagyta hátra, mai nap is Mihály fiának özvegye és családja birja azt.¹⁾

Igy-ha szegénységben élt is, de legalább tisztos szegénységben, a mi a két keze szorgalmának volt tulajdonítható, a mire fia gyermek- és ifjúkori emlékeiben meleg hálával gondol vissza. E visszaemlékezések, ez apró rajzok kétségtelenül nem egészen hívek, sőt több mérőben a képzelem alkotása; de mégis úgy tesz, hogy azoknak a magvok, melyek az apa és anya jellemzésére s a maga élete folyására vonatkoznak, határozottan való, csak a színezésök költői, mint a Göthe *Dichtung und Wahrheit*-jáé. S ha e színezés meg nem kápráztatja szemünket, — akkor számos megbízható vonást meríthetünk belőlük. Ezek szerint az apa dolgozott forró nyárban és hidegtélen, kora reggel s nem egyszer a késő holdvilágos estig, az anya pedig az alatt, házi szorgoskodása közben erkölcsösségre és hazafiságra oktatta gyermekét. S ha a dolog pihent, a gazda segített neki. A kis Péter magába szítta a szülői tanítást s a természet szeretetét, mert e kettőnek kultusza oly erős benne, hogy jellemének ebbeli alapszíne okvetetlenül már ez-időben

¹⁾ *Belák János*, volt vanyolai ev. lelkész közlése szerint.

szövődött. A családi tűzhely e jó szelleme örködött felette, ez vigyáza a csecsemőre, ez vezeté a gyermeket játszani. És midőn a gyermek eltávozott az apai küszöbötől, vele ment ez a szellem a virágos rétekre, vele ment a zöldelő halmokra, vele ment az erdők sötétébe, vele a napnak kitett ormok fölé. Vele járt az iskolába, vele imádkozott a templomban, vele gyönyörködött a szép természetben. Ő sugá neki, mint kell Istent félni, ő tanítá megelégedésre, s ő törölte le könnyeit, melyek korán csordultak ki szemeiből.

De e könnyek útján oktató őt, s a göröngyök bajai között képet mutata neki, melyben az út sima volt és a könnyek oly ritkák¹⁾ Igen, ez a szellem gondozta őt bent a fedél alatt, s vezette künt a szabadban. Künt mulatott legörömelebb, legmeghittebben; a kis paraszt gyermek, maga is a természet vadvirága még, oly szívesen elbolyongott a mező egyszerű virágai közt, az erdők hús sátra alatt, ráfeledkezve a levelek zizegésére, madarak dalára, s a csermely csörgésére, csodálkozással nézve a sugárontó napot vagy halovány holdat, a tova futamló felhőket, vagy szerte-ragyogó csillagokat. S lelke annyira hozzájok forrott, hogy egészen velők és bennök élt.

Mint maga mondja: gyermekségében dajka helyett a szellők enyelegtek vele, zenéje a

¹⁾ *Dalhon.* III. f. Pest. 1841. 31. 1.

menydörgés, bánata a felhősírás, öröme az ormok virága volt. ¹⁾

Igy telt ideje 1819. őszéig. Ekkor, 12 éves korában búcsút kellett vennie kedves falujától és vidékétől, kedves oskolájától és családi fészketől, apró pajtásaitól, kikkel együtt tanult és együtt szánkázott, s apró pajtásnéitől, kikkel együtt dalolt és együtt futkosott. Az első válás, az első út a távolba, az idegenbe, szorongó érzéssel tölthette el, annak dacára, hogy szülői kívánságának és a maga hájlamainak engedett, mert még pár évtized múlva is, a mikor rá visszaemlékezik, leírásában a fájdalom húrja rezdül meg. ²⁾ Apja Sopronba vitte, s a soproni főiskolába adta. Eleinte sokat küzdött nemcsak az étellel, hanem a tanulással is. A város németül beszélt, az iskola latinul oktatott. A kis magyar gyermek nem értette sem ezt, sem azt; így az idegen városban, az új társak közt még idegenebbnek érezte magát. ³⁾ Az elégtelenséget növelte szűkölködése, mert ha otthon sokja nem is, de elege mindig volt, itt pedig az alumínium asztala nagyon kimérten látta el. Azonban a deák csakhamar megszokja, aztán könnyen elviseli a nélkülözést, s gyorsan barátkozik. Vajda megszokta és elviselte; majd megismerkedett egy *Kolmár József* nevű ifjúval,

¹⁾ *Dalhon.* IV. f. 30. I.

²⁾ *Dalhon.* IV. f. 31. I.

³⁾ *Dalhon.* IV. f. 55—56. II.

a ki megmagyarázta neki, a mit nem értett, tanácsai által vezette, a miben ingadozott, s a szegény paraszt fiú az esztendő végére legyőzte a gazdagokat; ¹⁾ nemcsak a maga örvendező dicsekedése bizonyítja ezt, hanem a főiskola tantestületének azon rendelkezése is, hogy már a következő évre kivette a donatisták közül s a grammaticai osztályba sorozta be. Innen kezdve az egész hat esztendőn át az intézet legkiválóbb növendékei közé tartozott; legalább az $182\frac{2}{3}$ — $182\frac{5}{6}$. iskolai években mind erkölcsi magaviseletéből, mind tantárgyaiból egytől-egyig kitűnő osztályzatot kapott, a mint a megmaradt főiskolai »*Táblás kimutatás*« tanusítja. ²⁾ Lelkiismeretes szorgalommal és kitartó becsvágygyal dolgozott és a leczkékre kötelességérző pontossággal és renddel eljárta, úgy hogy csak két esztendőben mulasztott néhány napot, akkor is betegség miatt: mindamellet jól esett lelkének, ha a szoba szűk köréből a természet nyílt ölére siethetett, s arca a friss, illatos levegőben fürödhett. Mindig örvendett a szerdának és szombatnak, s a vasárnapi hajnalnak, mely a hegyeken szokta köszönteni. A soproni hegyek éppen olyan jó ösmerősei lettek, mint a Bakony, a Somlyó és a Ság. ³⁾ Itt el-elmerengett azokon: a mi ket tanult s a miket olvasott.

¹⁾ *Dalhon.* IV. f. 58—59. 11.

²⁾ *Góbi Imre*, volt soproni tanár szíves értesítése szerint.

³⁾ *Dalhon.* IV. f. 59. 1.

A fejledező magyar irodalom évről-évre jobban vonzotta. *Kisfaludy Sándor* érzelmessége és könnyűsége csengő-bongó Himfy-dalaiban, *Berzsenyi* tüze és heve komoly, fenséges ódáiban, *Vörösmarty* merészen csapongó képzelete és teremtő ereje hazafias Zalán Futárában meghatotta, lángra gyújtotta és álmokba bűvölte, ki maga is érzésre, lobogásra és álmodozásra hajlandó volt.¹⁾ Valjon utánozta-e őket? Tett-e már ez időben költői kísérleteket? Valószínűnek tartjuk, de bizonyítani nem tudjuk. Működésének a Kis János alkotta »*Önképző kör*«-ben semmi nyoma, még az sem állapítható meg, hogy tagja volt.²⁾ Iskolai haladásáról és kora komolyságáról annál világosabban beszél az az adatunk: hogy az utolsó évben ösztöndíjban részesült, s már nevelői állást foglalt el, úgy tartotta fenn magát. Azonban az évet alig fejezhette be békességgel. Legalább Sopronban az a hagyomány maradt utána, mely máig is áll, hogy ha nem csapták is ki annak rendje és módja szerint: mégis önkényes távozásra kényszerítették, állítólag abból az okból, mert Vajda a deprecatio alkalmával megsértette az egyik tanárt, Seyboldot.³⁾ Sem a főiskolai *Anyakönyv*-nek, sem a *Táblás kimutatásnak* egyetlen sora

¹⁾ *Dalhon* IV. f. 73. l.

²⁾ *Góbi Imre*, volt soproni tanár szíves értesítése szerint.

³⁾ *Góbi Imre* levele szerint.

nem erősíti meg a hagyományt : mégis hihetőleg valóságon alapszik az. Vajda visszaemlékezésének két helye is támogatni látszik. Az egyik helyen, Soprontól való bucsujában, fájdalmas vallomással ismeri be, hogy azt gondolta, mikép minden embernek van meggyőződése s mindenki a szerint beszél; most belátja, hogy sok a gyáva az emberek között, és ez így gondol, úgy szól; vannak viszont olyanok is, kik büszkébbek, minthogy magukat alacsony vádaktól védenék, kik jobbak, mint hogy másokat verembe tudnának dönteni, habár maguk kutba esnek is miatta.

Aztán magához fordulva, önérzetes megnyugvással folytatja :

»Barátom, te derék ficzkó vagy, tudsz túrni, tudsz szenvedni, tudsz koplalni. Te nem vétettél, de rád fogták a hibát, tagadád, hogy bűnös vagy, s ők nem hiszik, s ha szólsz — pajtásod szenvedend. Meglássuk, mit csináljunk!

. . . »Lelkemben forr az indulat, s kitörend első alkalommal. Hogyan tud ember irgalmatlan lenni? Hogyan tud ember szeretetelen lenni?

»Meghallották, a mi lelkemen volt . . . Nehány szó és zivatart okozott. A tiszta ég befelhősödék, villámok cikáztak keleten és nyugaton, a szélvész moraja közelebb és közelebb vonult! . . . ¹⁾

¹⁾ *Dalthon* IV. f. 78 l.

A jóakaró pártfogás és női gyöngédség eloszlatta azt, de neki mégis távozní kellett, a mint maga mondja. A másik helyen, Győrbe érkezésének leírásában, röviden főlemlíti, hogy Pozsony nem fogadta be, így Győrött állapodott meg. ¹⁾

Mind a két hely csak a hagyomány segítségével érthető és kölcsönösen kiegészíti egymást; mind a kettő nagyon is valószínűnek tünteti fel a csöndes kiutasítást. Mi és mekkora volt az ok a kiutasításra, felháborodásra? Nem sejthetjük. De ha egyszer meg volt, a Vajda jellemének ösmeretéből bizvást következtethetjük, hogy az könnyen szakadásra vitt. Vajda már ekkor betöltötte a 18 évet, jelleme alapján megszilárdult. Annyival inkább állithatjuk ezt, mert ha valakire, akkor rá bizonynyal illik a *Lewes* velős mondása: hogy a gyermek a férfi apja. Nem birva a Goethe genialitásával, nem is esett annak ifjúi szertelen tulcsapongásaiba, sokkal egyszerűbben és sokkal következetesebben fejlődött. Nála a gyermek, az ifju s a férfi oly szerves képződést mutat épen, mint a fa: ugyanaz csemete, fiatal és vénkorában. Csak arányaira különböző. Vele született szegénysége az egyszerűséghez, bolyongása a természetben a nyíltsághoz, fölismert tehetsége az önérzethez szoktatta. Soproni életében mind e vonás erősödött benne. Az egyszerűség puritán becsület-

¹⁾ *Dalhon* IV. f. 81. l.

érzésben és annak követelésében nyilatkozott, a nyíltság szókimondásban, az önérzetesség büszkeségben, melyet a maga erejéből való gyors haladás igazolt. A nélkülözés megtanította küzdésre, sőt daczra, mert a ki benne nőtt, az nem rettegi, sőt maga ellen ki is hívja az inséget; jobbágyi voltának nyomása belevitte az elégtelenségbe, sőt támadásba, mert jogtalan állapotának érzése ingerlékenynyé s büszkesége merészszé tette. Az igaztalan vádolás s a szavaiban kételkedés mélyen sértette, s a helyett, hogy a méltatlanság ellen a mások belemártásával védekezett volna, hallgatott és távozott. A pozsonyi főiskola nyilván a testvér-intézetre való tekintettel utasította el. Így került aztán, 1826-ban az iskolai év beálltával a győri akadémiába; időközben meglátogatva Bécsset, s hosszabb utat téve a Dunán egészen Zimonyig.¹⁾

Győr tetszett neki, s a főiskolában jól találta magát. Tanárai, az érdemes Benedekrend tagjai, művelt és türelmes emberek voltak, kik a protestáns ifjuban nem az eretneket, hanem a tehetséget látták; megbecsülték és segítették. Bizonyára az ő gondoskodásuknak köszönhetette, hogy *Nagy András* győri polgár házába fogadta nevelőnek, s fáradságáért szállással és ellátással jutalmazta. Vajda kötelességének hiven, s a gazda teljes megelégedésére felelt meg; bizonyítja az, hogy nem-

¹⁾ *Dalhon* IV. f. 79. l.

csak az első, de a második évben is nála maradt. A mellett a főiskolát is kiváló sikerrel látogatta, s a bölcsészeti folyam minden tárgyból kitünő jegyet érdemelt, sőt nem egyben épen első volt, pedig osztályában 182⁶/₇-ben, az első félév alatt 147 ifjuval, a második alatt 129-el, 182⁷/₈-ban előbb 71-el, majd 69-ei kellett mérkőznie.¹⁾ A legelsők sorába küzdötte magát az akadémián, oda a fiatalság mulatságában. Becsvágya növelte, kitartása edzette szellemi erejét, hosszas barangolásai a hegyek üde levegőjében testének váltak izmosodására. Nem volt szálas és tagbaszakadt, inkább alacsony és csontos, de minden tagja aczélos és bírós, minden sportra alkalmas. Győrtött a hegyek hiányoztak, de hiva-hívták hullámaikra a *Rába* és a *Rábca*, meg a *Duna*. S egyszerre eleme lőn a víz. Úszni és csolnakázni nála ügyesebb nem találkozott; s ha versenyfutást rendeztek, a kormánylapátot Vajdára bízták.

«Beh, szép dolog a víz, mely sajkát és embert emel, s mi jó dolog a kormány, melyel célhoz siethetni; — kiált fel visszaemlékezéseiben. Célhoz! Célhoz! Ne feledd el lelkem, hogy rövid az idő, s célhoz kell kormányozni!»²⁾

¹⁾ *Vaszary Kólos*, volt győri főiskolai igazgató szives közlése szerint.

²⁾ *Dalhon* IV. f. 81. l.

Később is sokra becsülte a vízi sportot, fölvette közoktatási programjába, s értékezést írt róla. A mi megkedveltette vele, a győri boldog idő volt; boldog idő, mert a két esztendő hasznosan és kellemesen tölt el.

II.

Az ifjú Pest és az ifjú Vajda.

(Tirol-i és felső-italiai út. Vajda egyéb kirándulásai. Pest képe és lakosságának emelkedése. Vásári sokadalom. József nádor és Széchenyi István gróf működése. Kármán József eszméje, az Urania és gróf Belez-nay Miklósné estélyei. Irodalmi körök a gróf Teleki László, Kulcsár és Vitkovics házában. Hazafiság és iró-ság. Kisfaludy Károly és Aurórája. A Szemere Pál vál-lalatai. Kulcsár temetése. A forrongó kor hatása Vajda írói egyéniségének kifejlődésére.)

Mikor Vajda Győrőtt a bölcsészeti folya-mot bevégezte, a szünet idejére ismét hosszabb útra indult. Meglátogatta a kék hullámú Bala-tont, a mély tükörű Adriát. Bámulva nézett az Istenek hideg mosolyára Tirol havasain s gyönyörködve a természet nyájas derűjére Felső-Itáliában,¹⁾

Később ez útvjáról kétszer is édesen meg-emlékszik: először a *Hasznos Mulatságok*²⁾ lap-

¹⁾ *Vajda Péter*: Dalhon. Pest, 1843. IV. füzet. 83. lap

²⁾ *Hasznos Mulatságok*. A Hazai és Külföldi Tudósításokhoz todatékul alapította néhai táblabíró T. T. Kulcsár István ur s folytatva adja özvegye Perger A. Mária. 1833. évfolyam, 369. l.

jain, az álom és való egymásba szövésével irt levelében, melyet 1829, szeptemberéről keltezett, e szerint a kirándulás is ebbe az esztendőbe esett volna; másodsor a *Dalhonbeli*, gyermek- és ifjukuráról adott szerelmi dalai közt ¹⁾ a Győrből távozás és Pestre költözés kapcsában, így mindjárt 1828-ra tehető az.

Mi elfogadhatóbbnak tartjuk ez utóbbi évet, mert az olaszországi levélnek mind elbeszélése, mind kelti helye (Montebello-Széphegy) költött, s az lehet az idő megjelölése is; míg az illető dálnak egész alapja való, időrendje természetes, összefüggése lánczolatoss. Előbb az utazásról, aztán a pesti letelepedésről, majd a pályaválasztás elhatározásáról beszél, a mi 1828-ban történt.

Vajda bizonyosan valamely tanítványával, mint annak felügyelője utazott. Ezt sejteti nemcsak az, hogy szegénysége még akkor ilyen kirándulást meg nem engedett: de az is, hogy efféle megbízást később, már mint hírneves író is szívesen elfogadott. Így 1842-ben, a mint *Karacs Teréz*-nek írja Róza húga, Aczél fiával járta be Selmecz és Pozsony, a Fertő és Balaton vidékét. »Vajdának az ilyen úri ifjakkal való utazása, jegyzi meg Karacs Teréz, mindig anyagi hasznot hozott.« ²⁾ A szülők örömmel és megnyugvással bizhatták reá gyermeküket, mint

¹⁾ *Vajda Péter*: Dalhon, IV. f. 83. l.

²⁾ *Karacs Teréz*: Adatok Vajda Péter családi életéhez.

lelkiismeretes és jellemes emberre, ki »leghibebb fia« volt a természetnek s imádója szépségeinek, régi jó ismerőse fűnek-fának s beavattott magyarázója annyi rejtelmes titkának. Így a míg felügyelete biztos oltalmat, addig társalgása kellemetes és tanulságos szórakozást nyújtott. Vajda viszont készséggel vállalkozott a megbízásra, mert minden költői álmadozása mellett erős és józan érzéke volt az élet anyagi oldala iránt, mert az ily nagyobb kirándulások alatt maga is sokat tanult és élvezett. Különösen szélesíthette látókörét, s emelhetette gondolkodását, fokozhatta előre törekvését ez az első hosszabb külföldi út, úgy, hogy felújult kedvvel érkezett Pestre s merült tudományos és irodalmi tanulmányaiba.

Pest még akkor kétségtelenül nem versenyezhetett Tirol és Felső-Olaszország nagyobb városaival sem külső csinjára, sem belső rendjére: de magasan fölötte állt Sopronynak és Győrnek, hol eddig Vajda iskolázott; s épp oly ifjonti lelkesedéssel serénykedett fölebb, fölebb, mint akár ő. S jól eshetett forrongó lelkének a fejlődő város e forrongása; hiszen a maga képe tükröződött annak képében; a mint ő a földmives fiú egyszerűségéből európai műveltségre törekedett: úgy törekedett ez a földmívelő Magyarország fővárosából az európai ipar és kereskedelem egyik mozgalmas székhelyévé lenni. Alig öt évtizeddel előbb, 1780-ban por és sárfészek volt, 13.550 lakossal, kik szántás-

vetéssel és szőlő-műveléssel foglalkoztak, s kö-
zülők sokan még szalmás fedelek alatt éltek,
a minő ház Pesten még 1795-ben *másfél* száz-
nál több akadt. A várost a roskadozó kőfa-
lak 3 oldal felől a Dunának szorították,
az élénkebb közlekedéstől a nehézkes kapuk
elzárták. A kapukon és kőfalakon kívül szán-
tók, szőlők, majorok, süppedékes buczkák, pos-
ványok és nádasok vették körül, s a mai fé-
nyes Dunaparton szemétdombok húzódtak vé-
gig. De a város kedvező fekvése reményül és
kezességül szolgált, hogy fel fog virágozni.
Egymást érték a betelepedések: előbb görö-
gök és rácok jöttek, kik keleti árúikkal élénk
kereskedést űztek; majd németek és magya-
rok következtek, kik megint iparral foglalkoz-
tak. Szaporodtak a boltok a főbb utczákon,
sokasodtak a sátrak a váci, hatvani és kecs-
keméti kapuk előtt, s a város forgalma pez-
geni és zajosodni kezdett. A népesség pedig
oly rohamossággal emelkedett, mint az ame-
rikai városok közül akár Buffalo, Chicago, vagy
Szt.-Louisban. A mint említettük, a lakosság
száma volt ¹⁾:

1780-ban	—	13.550.
1799-ben	—	29.870.
1809-ben	—	35.449.
1819	»	47.187.
1829	»	62.471.
1832	»	63.134.

¹⁾ *Palugyai Imre*: Buda-Pest szabad k. városok
leírása. Pest, 1852. 345. l.

1839-ben	—	65.226.
1847 »	—	100.000-en
1890 »	—	506.000-en felül.

Ezen rohamos fejlődés a század négy első évtizedében főként két korszakos ember működésének hatása volt: az egyik Pestet Magyarország, a másik a magyar nemzet fővárosává tette. A kettőnek alkotása egymásba fűződik, s egymást kölcsönösen kiegészíti. *József* nádor az első, *Széchenyi István gróf* a második, az színteret nyitott a nemzeti élet megnyilatkozásának, ez létrehozta a nyilatkozást; úgy hogy a harmadik évtized vége felé, mikor Vajda Pestre telepedett, már teljes növekedő erejében szerepelt az.

Gyárak, színházak, nagykereskedések keletkeztek, melyek forgalma nem mérkőzhetett ugyan a mai Budapest világforgalmával: de mégis sokat ígérő kezdetül lehetett azt tekinteni; s teljesen megérthető a hirlapiró elragadtatása, mikor azt hirdeti: »hogy mai nap Pest Európának első kereskedő városai közé számláltatik és az évenként négyszer tartatni szokott vásárookra mind vizen, mind szárazon nemcsak az ország minden részeiről, de külföldről is áru-
lók és vevők nagy számmal jelennek meg.¹⁾«

¹⁾ *A Hasznos Mulatságok* statistikusa szerint 1833-ban volt 94 nagykereskedő, 507 egyéb kereskedő, 29 zsibáros, 257 apró-áros, 40 közvetítő, 9 könyvkereskedő, 1 képáros. Pedig a nagykereskedő 30,000, más kereskedő 15,000 forint meglevő kész vagyont tartozott kimutatni, mielőtt boltot nyithatott volna. 1833. I. f. 353. l.

S teljesen megérthető Vajda hazafias nagyzása is, a mikor Pest vásári sokadalmának láttára így szól: »Örömmel nézzük az emberpezsgést, mely ezerféle foglalatoskodást üzve-hajtva reggeltől késő estig tart, a Dunát lepve hajókkal, az országútakat tolongó kocsi, szekér tengereikkel, a teher alatt egyre nyikorgó Dunahidat, az alkudó németet, görögöt, angolt, az áruló magyart, a vegyes mesterembereket, a bérterhezett oláhokat, a paripák, lovak, barmok porverő csapatjait. Gondolunk a nemzetet emelő kereskedő szabadságra, a Dunának a Fekete tengerrel való, a Rajnával lehető egybeköttetésére, tőlünk a Fiuméba menendő vasútra, a belőle keletkezendő világkereskedésre, a nemzeti új nagyságra.¹⁾«

Az álmadozó hazafias nagyzás e jóslata alig pár évtized múlva beteljesült, de akkor még csak kevesen hittek benne; mindössze azok a rajongók, a kik azonnal a gróf Széchenyi lobogója alá esküdtek. Mert a reménykedés és megújulás hitének leghivatottabb hirdetője szóban és tettben gróf Széchenyi volt, a ki a *nemzeti életet* alig pár esztendő alatt *összpontosítani tudta az ifjú Pesten*: megalkotva a nemzeti casinót, szervezve az állattenyésztési egyletet, rendezve a lófuttatást, s előkészítve sok egyebet. Mert a hirhedett pesti por elhárítása, a Dunapart szépítése, sétaterrek alkotása, nemzeti színház emelése, Pest és Buda

¹⁾ *Hasznos Mulatságok.* 1833. I. f. 356. l.

közt állandó hid építése, az országos vasúthálózat és Duna-gőzhajózás kérdése már ez idő szerint foglalkoztatta a lángeszű, messzilátó férfit, habár egyelőre csak arra szorítkozott, hogy az ily eszméket, beszélgetések közben, futólag dobja oda.¹⁾

Sőt mi több, már a harmadik évtized végefelé, mikor Vajda ide költözött, Pest a magyar irodalomnak is középpontja volt. *Kármán* e nagy eszméje, melyet a derék Schedius Lajos emlékezetes írói estélyén még 1793-ban megpendített, már ime megvalósult. Az ő éles szeme helyesen ismerte fel a viszonyok természetes fejlődését, hogy a magyar költészet és tudomány vidékenként való csoportosítása helyett csak az erős központosítás fejtheti ki az egységes nemzeti nyelvet, teremtheti meg az egységes nemzeti irodalmat, egyenlitheti ki és simithatja el a különböző egyének és izlések eltéréseit, hogy e központosítás helye *egyes-egyedül* Pest lehet, hol írók és tudósok tekintélyes számmal élnek, kiket az egyetem egyesít, hazafias főurak, a Telekiek, Rádayak, Orczyak, Podmaniczkyak, Beleznayak tartózkodnak, kik nyílt magyar házat visznek; hol országos könyvtár van és rendszeres könyvkereskedés működik, hol a nemzet értelmisége a magasabb közhivatalok és bíróságok miatt az ország min-

¹⁾ *Falk Miksa*: Széchenyi István gróf és kora. Pest, 1868. 41—42 l.

den részéből meg-megfordul.¹⁾ S a mily eles szemmel felismerte, épp oly lelkes hangon hirtette a gróf *Beleznay Miklósné* házában és az *Uraníában* ezt a központosítást a nemzeti nyelv érdekében: meg levén győződve, hogy a nyelv az a palladium, mely fentartja alkotmányunkat, az a végvár, mely az idegent, a míg idegen, eltitja határainktól és hazafivá átválasztatja; az a mód, mely nemzetünket lételeiben megtartja; az a jegy, a mely megóv, hogy a többek közt el ne olvadjunk ²⁾ És szava nem hangzott el. Az egészséges magnak áldásos gyümölcse lett.

Mert a Beleznayné irodalmi estélyei nem maradtak követés nélkül. A társadalom különböző író-elemeiben az összetartozás érzete megerősödött és kielégítést keresett. S akadt, a ki reá alkalmat adott.

Ott volt a nemes *Teleki László gróf*, ki a század húszas éveiben össze-összehívta asztalához a Marczibányi-küldöttség tagjait és a Tudományos Gyűjtemény dolgozótársait. Maga gazdag és büszke mágnás, de a nemzeti nyelv és irodalom szeretetében, meg a tudományos akadémia eszméjének előmozdításában egyenlőnek tekintette magát bármily szegény és szerény íróval. Házában a nemzetiség a család idoleuma volt. Mig maga meghívott vendégei-

¹⁾ *Toldy Ferencz*: A magyar költészet története az ős időktől Kisfaludy Sándorig. Pest, 1867. 416. l.

²⁾ *Kármán József*: Urania. 1794. Az előszóban.

vel örömet eszszkedett az irodalom és aethetica kérdéseiről, vagy a hitgyesülésről élénk vitába: addig nagy eszü fia, a későbbi hírneves történettudós, Teleki József nyugodt mérséklettel csillapította a túlradó hevet; s felesége, ez az áldásos asszony, ki saját vagyonából a szegényekre titkon egy milliót adakozott, kit a királyné levelezésre, a nádorné belső barátságára méltatott, gyöngéd kedélyével és egyeztető szellemével mindig győztesen egyenlítette ki az olykor éles ellentétet. ¹⁾ Há- zok nemcsak a magok, de a jó hazafiak tűz- helye is volt, honnan melegítő és termékenyítő sugarak áradtak ki az irodalomra.

S ott volt *Kulcsár István*, a tüzes hazafi, az első és hosszú ideig egyetlen pesti magyar hirlap kiadója és szerkesztője, kinek hajléka minden írónak nyitva állt. Mint fiatal tanár Esztergomban a maga szabados felfogásával, elnéző bánásával, melylyel az ifjúság előtt még a fegyelem árán is népszerűséget keresett, ingatag jellemével és fondor magaviseletével a nagy Révaynak, kinek lelke viszont a rideg komolyságra és szigorú kötelességre hajolt fö- löttébb, — sok és nehéz keserűséget okozott: ²⁾ de később, mint pesti író e hibát a lángeszű tudós iránt mutatott önzetlen tiszteletével, s a

¹⁾ *Kisfaludy-Társaság Évkönyve*. Új foyam, X. kötet. Budapest, 1875. 212. l.

²⁾ *Csaptár Benedek*: Révai Miklós élete. IV. kötet. Budapest, 1889. 317, 326, 332, 333—337. l.

nemzeti nyelv és irodalom érdekében kifejtett önzetlen buzgalmával feledtette el. Mert senki bizony nem volt nála önzetlenebb! Két korszakot egyesített lelkében, izlése és iránya még a mult század műveltségére vallott, fiatalos lobogása és journalista működése a jelen század követelésének hódolt; a maga személyében és barátkozásában összekötötte a múltat a jellel. *Beregszászi Páltól — Helmeczy Mihályig, Sebestyén Gábortól — Kisfaludy Károlyig* minden iskola hívei, öregek és ifjak, egyenlő szíves fogadtatásra találtak nála. Pályadijakat tüzött ki a magyar nyelv és irodalom köréből, szózatot bocsátott közre a magyar állandó színház építése ügyében, gyűjtött és áldozott, buzdított és izgatott, majd író, majd kiadó volt; mindenek fölött pedig közvetítő barát és szeretetreméltó házigazda, kinek asztala mellett nemcsak a pesti írók gyűltek össze, de valahányszor a költészet és tudomány egy-egy kitünősége a fővárosba jött, annak tiszteletére mindig ünnepet ült. Hazafisága előtt önként és őszintén meghajolt annyi derék férfiú, köztük Horváth István, kinek lelkes elismerése szerint Kulcsár híre mindaddig él az »önnön ékes verseiként«:

Mig Magyarország lesz, pedig az fenn leszen örökké,
Mig maradékinknak szittyai vére lobog. ¹⁾

¹³⁾ *Horváth István*: Kiadatlan Mindennapija, 1805. febr. 9.

Aztán ott volt *Vitkovics Mihály*, kinek szállása 1812-től 1829-ig, két évtizeden keresztül, a Kazinczy hiveinek rendes találkozója volt. Szerb létére a legerősebb magyar, ki da-laiban, leveleiben, cikkeiben a nemzeti nyelv és nemzeti érzés mellett buzog, mintha mindig *Aradi nótája* csengne lelkében: »Áldja meg az Isten, a ki tud magyarul.¹⁾ De azért hű szerb, egyházának és fájának jó fia, a ki a legszebben igazolja, hogy szeretettel ragaszkodhatik valaki nemzetiségéhez és mégis a legderakabb magyar hazafi lehet. Vonzó és tanító példa, mely egy áldásos élet és érdemes pálya teljes ragyogásával tájékoztató világot vethetne a mai nemzetiségi szenvedélyek sötét és viharos éjszakájába! Vitkovics kegyelettel csüng vallásán, annak egyházi nyelvén és szertartásán, de őszinte hálával hirdeti, hogy magának és fájának hazája — *csak a magyar haza lehet.*²⁾ S főbüszkesége, mint Sinkay János, egykori segédje vallja róla, hogy szerb létére is magyar, ezzel mutatja be magát új ismerőseinek, ezzel kérkedik jurátusai előtt, mert hazájának, míg utolsót nem lehell, élni is, halni is, főgyönyörűsége, földi mennyországa és ha még ezeknél is van mi kedvesebb, — az neki.³⁾ Költő létére igazi bölcs,

¹⁴⁾ *Vitkovics Mihály*: Költeményei. Budapest, 1879. 16. l.

¹⁵⁾ *Toldy Ferencz*: A magyar költészet kézikönyve. II. kötet. Pest, 1857. 174. l.

¹⁶⁾ *Vitkovics Mihály*: Prózai művei. Budapest, 1879. 224. l.

ki nagyon jól tudja, hogy életünket édessé, magunkat boldoggá — csak magunk tehetjük; ki nagyon jól tudja, hogy a vigság és szomorúság, mint a nap és éjszaka egymással váltakozik; ki azért melegen ajánlja, hogy az életben, a mi kellemes, egy máknyi cseppig felhörpölgessük, a mi kellemetlen, bármi garabonciás is, kicsinyeljük. ¹⁾ Különös tehetsége van az örömrre, a vigságra, a szeretetre, a kiáradásra; s élete e tehetségének nemes kifejezése, költészete vidor világnézletének szeretetreméltó viszhangja; hires *Ivó dalában* vagy *Életphilosophiájában* a csapongó jó kedv melegével beszéli el, hogy összhangban magával, békében a világgal úgy tölti életét, kancsót ürítve, kényre henyélve, hogy ne bánja lételet! ²⁾ Szegény létére bőkezű világfi, kinél nemcsak pesti íróbarátai jöttek össze, szinte naponként egyszerű esti lakomára, de a vidék kitünőségei is, Kazinczy, Kölcsey, Szemere, Döbrentei állandó vendégek voltak. Ügyvédi évi jövedelme Sinkay becslése szerint 20000 forint-ra felment, s ebből az év végén rendesen nem tett félre semmit: az egészet vendégszerető asztalára fordította, ³⁾ melynél nem orgiáztak, nem kártyáztak, hanem eszmét vitattak és él-

¹⁾ *Vitkovics Mihály*: Levelci. Budapest, 1879. 9. l.

²⁾ *Vitkovics Mihály*: Költeményei. Budapest, 1879. 25. és 28. l.

³⁾ *Szvorényi József*: Vitkovics Mihály életében a levelek előtt. III. kötet. XXVI. l.

czet cseréltek, felolvastak és szavaltak, vagy a legszivesebb és legvidorabb házigazda énekében gyönyörködtek, ki rá-rázendítette híres szép szavával az Ivót, miközben, Toldy kifejezése szerint, lángszemei csillagokká lettek és szeretetben felölelte volna a világot. Derüs szellem és szent érzés uralkodott e körben, mely Virág Benedek és Kazinczy Ferencz neve napjára rendszerint ünnepet szentelt, mely a társas szórakozást termékenyítő csevegéssel fűszerezte. S a kör tagjainak szívében Vitkovics és Theodorája hálás emlékezete még sokáig élt; Toldy még egy negyedszázad múlva sem mehetett el házok előtt, mely koronként az irodalom minden nagyságát gyülekezni látta, a nélkül, hogy Geöthe Leonorájának szép soraira ne emlékezett volna:

Azon küszöb, min egy jó ember átlép,
Megszentesül, száz év után szava
És tette visszazeng az unokának.¹⁾

Eme köröket a hazaszeretet mély érzése és közös vallása kötötte össze. Valamennyien egy ügynek, a nemzeti nyelv, a magyar költészet és tudomány nagy ügyének szolgáltak, bár különböző hivatással és tehetséggel, de ugyanazon önzetlenséggel és rajongással. Biztatták, tanították, segítették egymást, irigység és féltékenység nélkül engedtek fáklyájuknál

¹⁾ *Toldy Ferencz*: A magyar költészet kézikönyve. II. kötet. Pest, 1857. 171. l.

tüzet gyújtani, mert »atyafi osztályban láng nem fogy a lánggal, sőt ragyog a kettő teljesebb világgal.« Ha nyelvi irányra és irodalmi izlésre elvi különbség mutatkozott is, az határozott élességet nem öltött, mert maga a nyelvújítás kérdése is, a legfontosabb és legizgatóbb kérdés ez idő alatt, inkább a vidéken, mint a középponton okozott elkeseredést. A pesti írók a kölcsönös érintkezésből ismerve egymás nemes szándokát, hazafias buzgóságát, orthológiájuk vagy neológiájoknak daczára szépen megérttek együtt. A neologok különben is tulnyomó számmal voltak s az orthológok egészen eltűntek mellettök, a mi a békességet csak biztosította. Kazinczy követői pedig, noha mesterök nagy neve és győzedelme, velök való levelezése büszkeséggel tölthette el őket, nem éltek vissza diadalmas helyzetükkel; mérsékletet és tapintatot tanusítottak, s buzgóságuk mellett is megőriztek bizonyos tárgyiasságot. Még ama szerencsétlen emberben is, a kit Czinkének »neveznek az angyalok odafenn s itt örökre névtelen«, bár *Uj Holmijában* badarságot hirdetett és arra kemény választ kapott, elismerték, a mi jó volt, mint a Vitkovics példája bizonyítja. »*Czinke becsületes, buzgó hazafi,* írja róla, — de nem arra való, hogy magyar nyelvet, még pedig az universirásban tanítson.«¹⁾ S ha az izgága és nyers *Somogyi Gedeon* szégyenletes botrányt követett el a mesteren,

¹⁾ *Vitkovics Mihály*: Levelei. 1879. 22. l.

Kölcsey és Szemere a tanítványok nevében csattanós elégtételt vettek ugyan, de csak a vakmerő bevezetéssel. Feleletük többi része csipkedő tréfa és bohóskodó gúny. Mintha csak kiállnának neki, de fölényök és diadalmok tudatában egyedül azért, hogy játszva emeljék ki rokkant Rosinantéja nyergéből s játszva dobják oda a köznevetségnek. Ha velök él a középponton, s fölismerik benne a hazafiságot, mely izléstelen elfogultságba tévedt, de mégis hazafiság volt, talán kiméletesebben bánnak el vele. Mert a hazafiság volt fő és szinte egyetlen szempontjuk. Ez uralkodott a könyvekben és hírlapokban, mint az írók és szerkesztők vezérelve egyaránt. Ennek hódoltak a *Kulcsár* vállalatai, ennek még a komolyabb *Tudományos Gyűjtemény* is.

Vagy hivatkozzunk-e a *Fehér György* és *Thaisz* András szerkesztő eljárására, melyet *Vörösmarty* megváltoztatott ugyan, de egészen át nem alakíthatott. Az ő országos hirneve is hiába volt, folyóirata multjánál fogva vezér szerepet nem vihetett. Mert Pest irodalmi életének és munkásságának középpontja már ekkor *Kisfaludy Károly* és *Auróra*ja volt. Vállalat alig gyakorolt mélyebb hatást valamely irodalomra, mint ez a magyarra. Az első folyóirat nálunk, melyet a szerkesztő nemcsak *hazafisággal*, de *elvek* szerint vezetett. Első két kötete ugyan még határozatlan és szintelen, mert az alapítók is szerződésbeli köteleességek értel-

mében közreműködnek, s Kulcsár István, Schedius Lajos, Horváth István, Thaisz András, gróf Dessewffy József és gróf Teleki Ferencz, Vitkovics Mihály, Szemere Pál, Fáy András, Guzmics Izidor jelentékeny helyet foglalnak el benne: de később, évről-évre mind határozottabb és sajátosabb szín tünteti ki, színe *a romanticismusnak*, melyet Kisfaludy Károly költészetünkbe bevezet és általánosan elfogadtat. A régi írókat, kik az idő nemesebb izléséhez alkalmazkodni nem tudtak, vagy nem akartak, lassanként kiszorítja vállalatából és mindinkább az újabb erők: Kölcsey, Vörösmarty, Czuczor, Bajza, Toldy, Fenyéri, Töltényi szerepelnek abban. S a míg különös tapintattal és érzékel egységet lehell az Auróra szerkesztésébe, addig gondoskodik e szellem gazdagodásáról és változatosságáról. A költészet minden műfajára figyelmet fordít, mindeniket műveli, vagy művelteti, úgy, hogy alakilag és műfajilag nagyon megbővítette költészetünket. Hatott példájával; uralkodott egyéniségével. Tanított és nevelt nem széptani cikkekkal, hanem széptani előadásokkal, élő szóval. Sok elméleti tanulmánya, beható mély ítélete, alapos ember- és világismerete lévén, oly módszeresen és részletesen kifejtette nem egyszer a színműben a szerkezet és jellemrajz kérdéseit, a történeti dráma szerepét és jelentőségét, mint Schedius Lajos a maga vázlatos aesthetikai leczkéin soha! Ott-honn, a hol fiatal pályatársai naponként fölke-

resték, sétáin, a hova rendesen elkísérték, s a *Bártfay-házban*, melyet közösen látogattak, mindenütt vezére volt az ifjabb írói nemzedéknek, mely tőle lelkesedést és útmutatást kapott irodalmi, művészeti, olykor politikai kérdésekben is. Szellemes és magvas társalkodása állandólag vonzott, igaz és méltó tekintélye hódított. Szeretetreméltó jelleme rajongásba menő tiszteletet ébresztett iránta; tanítványai és barátjai nem is mint mesteröket, hanem inkább mint bálványukat vették körül. Neve lobogó volt, képviselője egy éltető elvnek, melyet szörszálhasogató elmélet helyett üde alkotásaival emelt diadalra! ¹⁾

Különben a széptani elméletek fejtegetésére már ekkor önálló közlőny vállalkozott: a *Szemere Pál »Élet és Literaturája«* majd *»Musarionja«*, mely kitűnő értekezéseket hozott, különösen Kölcsey Ferencz tollából, de a szerkesztő különczködő szeszélye csökkentette a folyóirat hatását. Rovatai nem voltak, tartalomjegyzéke, sőt a legtöbb cikknek még címe is hiányzott. Általában rendszertelenség és következetlenség jellemezte, miért *Gyulai Pál* joggal rója meg; ²⁾ annyival inkább, mert egyenlőképp nyitva állt a legellentétesebb nézeteknek. E megrovás ellen hasztalanul védel-

¹⁾ *Kiifaludy-Társaság Évtapjai* Uj folyam. X. kötet. Budapest, 1875. 222—224. l.

²⁾ *Gyulai Pál: Vörösmarty élettrajza*. Pest, 1865. 89. lap.

mezi Vajda Victor a Revue des deux Mondes és az Allgemeine Zeitungra hivatkozva, melyekben nem egyszer ugyanazon művet, néha ugyanazon számban, egymással ellenkező bírálatok ismertetik. ¹⁾ Mert ez az eljárás, ez a pártatlanság helyén lehet oly időben, oly irodalomban, a mikor és a hol a széptani alaptörvényekről mind az író, mind az olvasó teljesen tájékozva van, az elméleteket nagyjában ismeri, ennél fogva a tévedéseket saját ítéleteivel ellenőrizheti; de könnyen zavart okozhatott, botorkálással együtt nálunk, hol az aesthetikai műveltség napja még csak éppen derengeni kezdett. S a Szemere szerkesztése voltaképp nem egyéb, mint bizonyosága a harmadik évtized vége felé forrongó, de még kiforratlan magyar sajtónak.

Igen, forrott a magyar sajtó, mint forrott maga az ifjú Pest; de már az egész nemzet elismerte *est* az ország középpontjának, *ast* középpontinak. S ez elismerésből természetesen következett, hogy a magyar akadémia felállításáról szóló törvénycikk annak székhelyeül *Pestet* jelölte meg, s Teleki József a szervező bizottságot 1828. márczius 15-ére *Pestre* hívta össze; s e bizottság április 1-én testületileg jelent meg a Kulcsár István temetésén. Az első temetés volt ez, melyen a magyar irodalom halottja felett mintegy a nem-

¹⁾ *Vajda Victor*: Kölcsey élete. Budapest, 1875. 83 lap.

zet bánatja egyesült. Pest már-az ország szive volt s fájdalom végig sajgott az ország minden részében. ¹⁾

De mire való mindez? Annak feltüntetésére, hogy mi volt az ifjú Pest az ifjú Vajda felköltözésekor? Mert kétségtelenül József nádor hazafias működése, Széchenyi István gróf kitartó munkássága, a Kulcsár és Vitkovics irodalmi ünnepeinek az új nemzedékig elható fénye és melege nem maradt mélyebb benyomások nélkül az ő, még fiatal lelkére; kétségtelenül a javában épülő és szépülő város pezsgése az iparban, sürge a kereskedelemben, mindennemű szövetkezése a társadalmi életben az ő heves szívét is reménnyel és örömmel dobogtatta át; kétségtelenül a Kisfaludy teljes dicsősége, a Vörösmarty tüneményes emelkedése erősen izgathatta szilaj képzeletét. A »Hazai és Külföldi Tudósítások«, meg a »Hasznos Multságok«, a »Tudományos Gyűjtemény«, »Aurora«, »Musarion« — a mint egy-egy számuk vagy füzetük megjelent, nemcsak lelkesedést az irodalom iránt, de vágyakozást is az irodalomra ébreszthetett benne. Mert mintha csak ez a sokféle kezdeményezés és forrongás, melyben úgy az élet prózája és poésisa, mint az irodalom tudománya és költészete gyakran egymásba játszott, közrehatott volna tehetsége kialakulásában.

¹⁾ *Szász Károly*: Gróf Széchenyi István és az akadémia megalapítása. Budapest, 1880. 146. l.

Vajda örökké nyugtalanul és türelmetlenül ter-
vezett, ipart és kereskedést, társadalmat és iro-
dalmat mindenha kész lelkesedéssel felölelt és
támogatott; valóságot és ábrándot az ő ra-
jongásában, tudományt és költészetet az ő csa-
pongásában mindig egymásba szőtt! S mintha
csak e korszak iránya, mely költői eszméinek
és ismereti igazságainak terjesztésére mohón
kapott a hirlapokhoz és folyóiratokhoz, fejező-
dött volna ki benne, pályája kezdetétől végeig
szorgalmas munkása volt a sajtónak, mint hir-
lapíró, szerkesztő, s a legtöbb vállalat elma-
radhatatlan dolgozótársa!

Az ő irói egyénisége csak oly középpon-
ton, minő Pest volt az ő fejlődésekor, s csak
oly forrongó korban, mint ez évek voltak, kép-
ződhetett!

III.

Pálya-küzdelmek.

(Vajda az orvosi szakra lép. Az egyetem és az orvosi kar 1830 előtt. Kik voltak a tanárok? Viszonyuk a tanítványokkal. Vajda összeütközése Stáhlyval. A Papp-család. A piros nyakkendő története. A pesti cholera-mozgalom. A piros nyakkendő fiatal ember. Vajda gyanu és vád alatt. Szakítás az orvosi pályával. Első kísérletei. A »Hasznos Mulatságok« és »Koszorú«. Külföldi út. A Garasos Tár.)

Vajda az egyetemen az orvosi szakra iratkozott, mely természetének leginkább megfelelt. S lelkiismeretes szorgalommal merült tanulmányaiba, hogy kiképezze magát, a menyire csak az akkori viszonyok között tehetette. E viszonyok pedig nem voltak valami fényesek. Hogy is lehettek volna? Hiszen a természettudományok főként az utolsó félszázad alatt fejlődtek; az egyetemi tudományosság szelleme meg, a tanszabadság még majdnem teljesen hiányzott a pesti egyetemen, melyet a bécsi kormány elnyomni és elnémetesíteni akart. Épp e miatt a karok és rendek, alig pár évvel előbb, az 1825-ki országgyűlésen heves pa-

naszokra fakadtak. November 2-án ugyanis, kerületi ülésben a magyar nyelv és nevelés kérdése jövén szóba, a híres *Somssich Pongrácz* élesen kikelt a *Studien-Hof-Comissio* ama törekvése ellen, mely Olaszországon kívül az egész monarchiában a német nyelvet szándékozott az iskolába behozni, a pesti egyetemet a bécsi alá törekedett csempészni, majd előregedett erőtlen professorokat küldve hozzánk, majd pedig a tanszékeket 10 esztendeig is betöltetlenül hagyva, holott egész Európában nincs gazdagabb főiskola, mint a mienk.¹⁾ *Kolosváry Miklós* a latin nyelv erőszakolása ellen emelt erős kifogást, mert a magyar ifjak, idegen nyelven nevelve, velősen gondolkodni meg nem tanulnak s elmélkedő tudósok alig lesznek. Azt indítványozta tehát, hogy az egyetemi alapítványokat a bécsi kormány mellőzésével maga az egyetem kezelje s a tanárok jobb javadalmazásban részesüljenek.²⁾ *Sembéry Imre* pedig egyenest a nemzeti nevelést sürgette, hogy minden tudomány-szakot *magyar* nyelven, *magyar* hazafiak adjanak elő,³⁾ mire annyival nagyobb szükség vala, mert *Dessewffy József* gróf a másnapi ülésen egy írást mutatott be, mely meghagyta a pesti egyetemnek

¹⁾ *Vaszary Kolos*: Adalékok a magyar tudományos akadémia történetéhez. Budapest, 1877. 56. l.

²⁾ *Vaszary Kolos*: Adalékok. 57. l.

³⁾ *Vaszary Kolos*: Adalékok. 58. l.

a német nyelv fölvételét és a neveléssel összekapcsolását, mi eilen az hathatósan fölirt.¹⁾

Minde panasznak és követelésnek egyéb eredménye nem lett, mint hogy a kormány németesítő szándéka tarthatatlannak bizonyult: az egyetem különben haladt a régi csapáson.

A mi az orvosi kart illeti, fennálló szervezetének csak az az intézkedése méltatható, hogy az oktatást már 5 évre osztotta be, csoportosított tárgyakkal. Ezek között még akkor nem voltak kötelezők és nem kötelezők; a mit előadtak, azt a szabott sor szerint hallgatni kellett. A párhuzamos tanszékek versenye, s a magán-tanárok intézménye, mi újabb egyetemi tanításunk egyik legbecsesebb vívmánya, nálunk még ki nem fejlett. Mig ma a budapesti egyetem orvosi karában 17 rendes, 3 rendkívüli, 6 czimzetes rendkívüli és 40 magán-tanár működik, addig 1827 — 30 körül az *összes* tanárok száma *15-re* ment, még pedig a vegy-tan, növénytan, s különös természetrajz tanáiraival együtt, kik ma a bölcsészeti karban foglalnak helyet. Az első magán-tanár a gyermek-gyógyászat köréből az 1830/1-iki tanévben kezdett előadásokat tartani. A neve *Wekerle György*, megérdemli, hogy feljegyezzük.²⁾

¹⁾ *Szilágyi István*: Adalékok a magyar tudományos akadémia megalapításának történetéhez. Budapest, 1877. 31. l.

²⁾ *Dr. Rupp János*: Beszéd a m. k. tud. egyetemi orvosi kar fennállásának százados ünnepén. Budán, 1871. 33. l.

A tanárok között akadt néhány igazi ki-
tűnőség, kik orvosi és természettudományi iro-
dalmunk művelésében maradandó érdemet sze-
reztek, mint *Bugát Pál és Schuster János*, amaz
az elméleti orvos- és kórtudomány, emez a ve-
gyészet tanára. Az úttörő Schuster, de az al-
kotó Bugát, ki a tudományos műnyelv kifejté-
sében a maga külön elmélete szerint, az elvont
gyökök, ritkább képzők és merész összetéte-
lek fölhasználásával oly messziterjedő befolyás-
sal működött, hogy Toldy egyenesen Révay
és Kazinczy mellé állítja, mért az ő meggyő-
ződéseként *helyesen* szólni Révay, *szépen* Ka-
zinczy, *műszabatosan* Bugát Pál tanította a
nemzetet; ¹⁾ de elismeri mégis róla, hogy rop-
pant vállalatában minden képzése nem sike-
rült, hogy a szerencse és könnyűség révén sok-
szor vakmerő és tulzó lőn. Valóban oly erő-
szakosságokat követett el, melyek ellen mai
épebb nyelvérzékünk és alaposabb nyelvtudo-
mányunk hangosan tiltakozik. De abban az
időben rendszere állott; s állott a meggyőző-
dés, hogy minden ismereteket, tudományos
alakban, szabatosan, kifejezőleg, és bizonyos
csinnal előadhatni nyelvünkön. A minek hatása
villanyszerű és egyetemes volt. ²⁾ Szakművei,
fordításai, folyóiratának évfolyamai és érteke-

¹⁾ *Toldy Ferencz*: Irodalmi Beszédei. II. kötet.
Pest, 1872. 68. l.

²⁾ *Toldy Ferencz*: Irodalmi Beszédei. II. kötet.
Pest, 1872. 66. l.

zései, mind elméletének gyakorlati követői voltak; s első nagyobb kísérletéről, *Hempel* »Boncztanának« fordításáról Toldy azt tanítja, hogy »örökké nevesetes munka«. ⁸⁾ Tanítványai büszkeséggel tekintettek reá, mint Schuster Jánosra is, kinek magyar »Gyógyszer árszabása« szintén nagy elismerést aratott, míg előadásai ismereteinek terjedelmével és mélységével hallgatóira csodálatot gerjesztő benyomást gyakoroltak. ⁹⁾ *Gebhardt Ferencz*, a sebési különös kór- és gyógytudomány tanára, alig két év alatt, 1827-ben és 1828-ban két terjedelmes művel lépett a közönség elé, szorgalmának és alaposságának egyiránt kiváló bizonyítékait adva. *Reisinger János*, az állattannak tanára, viszont mint munkás kutató volt ismeretes, s később irodalmunkat becses dolgozatokkal gyarapította. De mindannyinál nagyobb becsülésben és szeretetben állt az öreg *Bene Ferencz*, az orvosi kór- és gyógytudomány tanára, az akadémiának nagynevű tagja, kinek az összes különös gyógytannal foglalkozó öt kötetes latin munkája adatainak roppant bőségénél fogva az olasz és orosz egyetemeken is feltűnt, s nevének és az egyetemnek becsületére vált, ki buzgóságával és szeretetreméltóságával az újabb orvosi nemzedék patriárchája, majdan a magyar orvosok és természetvizsgálók vándor-

¹⁾ *Toldy Ferencz*: A magyar nemzeti irodalom története. Budapest, 1878. 263.

²⁾ *Dr. Rupp János*: Beszédje. 23. l.

gyűléseinek megalapítója lett; ¹⁾ míg *Stáhlly Ignác*, a gyakorlati sebészet tanára, mint gyakorló orvos oly szerencsével és hivatással gyógyított, hogy a fővárosban alig mérkőzhetett vele valaki hirben és tekintélyben. A többiek közül: Csasz Márton a boncztant, Schordann Zsigmond az élettant, Birly Eduárd a szülészetet, Tognió Lajos a gyógyszerismeretet, Fabinyi Tófor a szemészetet, Hoffner József az állatgyógyítást, Haberle Mihály a növénytant, Böhm Károly a törvényszéki orvostant, és Weleczky János az elméleti sebészetet adta elő: s ki jobban, ki gyöngébben csak betöltötte székét. ²⁾

A kar hallgatóinak száma már elég nagy összegre rügött, mert 1828⁸/₉-ben 614-re, 1829¹/₁₀-ban 681-re és 1830⁰/₁-ben 734-re emelkedett a sebészekkel és gyógyszerészekkel együtt, kiknek száma átlag valamivel meghaladta az egésznek felét. ³⁾ Viszonyuk tanáraikkal igen laza volt, mert ezek hideg tekintélylyel vették magukat körül. Csak a szent öreg, Bene nézett le szelid-kegyesen az ő olympi fenségéből az ifjuságra. ⁴⁾ Csasz ellenben remegést keltett

¹⁾ *Toldy Ferencz*: A magyar nemzeti irodalom története. Budapest, 1878. 324. l.

²⁾ *Dr. Rupp János*: Táblás kimutatás a Beszéd végén.

³⁾ *Dr. Rupp János*: Táblás kimutatás a Beszéd végén. 191—192. l.

⁴⁾ *Dr. Szabó Dávid*, nagykállai közpórházi nyugalmazott igazgató főorvos szíves levele szerint.

villámló fekete sas szemeivel. Így a többi is. Ha nem volt mi mással a tekintélyt toldogatni, királyi professorságukat emlegették. De Vajda iránt, mint szorgalmas növendék iránt sok figyelmet tanusítottak. Különösen Schuster, ki nyelvújító kedvében, mialatt csinálta a gyútlót, fojtót, élenyt, szerdanyt (mercur) férjanyt (arsen), sokszor vitatkozott vele az ő töredezt magyarságával sajátos alkotásairól. Tognióval azonban nem egyeztek, mint nem egyezik a víz és olaj. Schordann is szájonogatva szólíngatta vagy emlegette. Stáhly pedig, ki előbb nagyrabecsülte, utóbb olyan engesztelhetetlenül gyűlölte, hogy végre az egyetemről is kiűldözte.¹⁾ Emésztő szenvedélyei közül, melyek miatt egy évtizeddel előbb piritó porbe bonyolodott és három esztendeig tanszékéről távozni kényszerült, úgy látszik, a sötéten lobogó harag nem a legkisebb volt.²⁾ De Vajda büszke daczczal és férfias bátorsággal nézett vele szembe és nézett a bizonytalan jövőbe, mint a tengerész a bizonytalan vizek végtelenségébe, nem riadt össze. Bizott és bizhatott munka-erejében, melyet a gyakorlat folytonossága megacézozott; a szerelem boldogsága megnövelt. Volt kiért és miért törekedni és fáradni, már szinte négy esztendő óta.³⁾

¹⁾ Dr. Szabó Dávid szives levele szerint.

²⁾ Toldy Ferencz: Irodalmi Beszédei. I. kötet Pest, 1872. 287. l.

³⁾ Karacs Teréz: Adatok Vajda Péter családi életéhez.

Még 1829. októberében történt, hogy valami térkép vásárlás ürügye alatt megismerkedett a neves rézmetszővel, *Karacs Ferencz*el, ki nyílt házat tartott. A gazda magyaros szivessége, leányainak műveltsége és eleven-sége sokakat vonzott e vidor körbe. Talán a leggyakrabban fordultak meg itt a *Papp nővérek*. Apjuk Makedoniából vándorolt be hozzánk, Miskolczról, a Flóra-családból házasodott és Szoboszlóra telepedett, e tősgyökeres magyar városba, hol földeket bérelt. A hajdúk között, az Alföld levegőjében egészen elmagyarosodott, gondolkozásra és érzésre második hazájának hű fia lett; csak beszédén érzett meg végig némi idegenesség. Gyermekei Szoboszlón születtek, ott kezdetek tanulni a református iskolájában. A rossz évek miatt azonban Papp Mihály a bérletbe bele vesztett, abban hagyta és a fővárosba költözött, hol a József-téri Muratty-ház szegletboltjában jövedelmező gyékénykereskedést nyitott. Leányai Márta és Sófi, az evangélikusok iskolájába kerültek, s itt összebarátkoztak a két ifjabb Karacs-nővérrrel, Sofival és Rózával. E barátságot magukkal vitték az életbe; Karacs Teréz és Papp Katipedig, a pár évvel idősbek, csatlakoztak hozzájuk; így aztán haton együtt oly szerető s oly állandó kört képeztek, hogy az egyeseket csak a halál szakította ki belőle. A legifjabb, leg hamarább Papp Sófi halt el, alig 15 esztendőskorában. A többiek együtt éltek át a bimbózó

és viruló leányságot, együtt örültek reményeinek és álmainak, mert a megmaradt két Papp nővér a Karacs-házi társaság rendes tagja, s jelentékeny vonzó ereje volt. Itt látta, itt szerette meg Vajda, ki a háznak szintén otthonos vendége lett, *Papp Katit*, ki az ő nemes szívét megértette és megérdemelte.¹⁾ Mert Kati szép volt a szó igaz értelmében. Sugár növése, karcsú termete, üde arcza a gömbölyded állal és szeliden hajlott orral, fényes tiszta homlokával és ragyogó sötét szemeivel mindenütt feltűnt. Egész alakja nagyon hasonlított ahhoz a képhez, melyet *Garay* a Jánoshegyi népmonda szép görög leányában Mártha hugáról néhány év múlva, 1835-ben írt.²⁾ Mi majdnem négy évtized elteltével, a hatvanas évek alatt, midőn már az *ötvenet* meghaladta s inkább a hatvanhoz közeledett, többször láttuk, gyermeki tisztelettel és kegyelettel nézve, mint a Vajda Péter özvegyére; de még szépnek és vonzónak ismerte el mindenki. Pedig már idomai megteltek, bájos megjelenése méltóságosra vált, s teli fiatalságának csak romja, csak emléke lehetett! Vajdát mégis nem annyira hódító szépsége, mint inkább jóságos szerénysége, nemes tekintete, csillogó, szikrázó észjárása ragadta el, miért már 1831. elején eljegyezte.³⁾

¹⁾ *Karacs Teréz*: Adatok Vajda Péter családi életéhez.

²⁾ *Garay János*: Tollrajzok. Pest, 1846. I. kötet. 225. l.

³⁾ *Karacs Teréz*: Adatok Vajda Péter családi életéhez.

A jegyesek büszkék voltak egymásra és boldogok egymásban. A menyegző tervével sokat foglalkoztak, de kivitelét elhalasztották. Kati várt szívesen, pedig elég kérője akadt, 1828-ban egyetlen héten 3 horvátot kosarazott ki, mert csak magyarhoz és művelt emberhez óhajtott férjhez menni; ¹⁾ várt békétűréssel, mert mély szenvedélylyel csüngött vőlegényén, kinek Stáhllyal való bajáért némikép magát vádolta szívében.

Egyszer ugyanis piros szövetből szabott valami ruhát, s egy leszelt darabot bohóság-ból a Vajda nyakára kötött, aztán oda von-szolta a tükör elébe, hogy nézze meg sötét, barna bőréhez és szakállához milyen jól illik a piros nyakkendő! Vajda ettől az időtől fogva *piros* nyakkendőt viselt, mi kilátszó *fehér* ingével és *setétzöld* kabátjával egész *nemzeti* szint képezett, így meglehetősen bizarr volt; de Kunoss Endre azonnal utánózta és napról-napra mind több piros nyakkendő tűnedezett fel a fővárosban. A rendőrség pedig rögtön figyelő állást foglalt, hogy a monarchia békéje fölött őrködjék, mert a piros nyakkendőt valami titkos forradalmi szövetség jelvényének gyanította. ²⁾ Hiszen a francziák kevéssel előbb üzték el X. Károlyt. Hátha nálunk is sors-fordulás készül?

¹⁾ és ²⁾ *Karacs Teréz*: Adatok Vajda P. családi életéhez.

Nem a nemzet életében, csak a Vajdában támadt fordulat, mire okot a pesti cholera-mozgalom szolgáltatott.

A nagy cholera a Felvidék vészkiáltása és lázongása közt már a fővárosba ért, hol a helytartó-tanács egyszerre teljesen elvesztette fejét. Pestet körülzárták, a hajóhid közepét fől-szedték, hogy a közlekedést Budával, hová még a járvány el nem hatott, megakadályozzák. Az iskolákat a tanév végén, a vizsgálatok előtt egyszerre becsukták, az ifjúságot szétbocsátották, de elég következetlenül a hazautazandóktól az engedélyt megtagadták. Az intézkedés rémhíre befutotta a várost, fölverte a fiatalságot, különösen a dunántúliakat, kik a még veszélytelen otthonba szerettek volna mielőbb menekülni. Gyülekeztek, csoportosultak, s *b. Palocsay Tivadar* vezetése alatt körülvették a megyeházat, néhányan fölmentek, hogy az útlevelet sürgessék; aztán azokat megkapva a Dunához siettek, zajongva a hid fölállítását követelték, az öröket lefegyverezték és szétkergették, az őrházakat pedig lerombolták.¹⁾

A legingerültebb zavargás közepette esetleg arra vetődött Stáhly, kiről az a hír keringett, hogy az ő véleményére mondták a cholérát ragályosnak és rendelték el a vesztegzárat.

¹⁾ *Pulszky Ferencz*: Életem és korom. Budapest, 1880. 39. l.

»A hol Stáhly — kiáltott egy piros nyakkendő fiatal ember, kényszeríteni kell, hogy hirdesse ki, hogy nincs cholera s felszabadul a vesztegár azonnal!»

A közönség kapott a mentő gondolaton, Rögtön zúgolódva és fenyegetve közrefogta, vállaira emelte s az épülő Nagy Kristóf-szobor talapzatára állította és kényszerítette, hogy onnan ismételve lekiáltozza: »Meggzúnt a cholera!»

A hidat lerakták. Az emberek átkavarogtak; Stáhly azonban a fenyegetést, mely ellen csak Vilmos-huszárezredbeli kapitány fia védte meg, a megalázást, mely a maga megtagadására erőszakolta, sohasem bocsátotta meg *Vajdának*, kiről azt hitte, hogy ő volt a piros nyakkendő fiatal-ember.

Valjon ő volt-e igazán? A két forrás, melyből elbeszélésünket meritettük, e pontra nézve ellene mond egymásnak. Szabó Dávid, ki pár év múlva Vajdával mindennap találkozott, egyenesen azt állítja, hogy a lázongók főbbjeinek egyik legfőbbike ő vala, s ez természetes, szabad, bátor lelkületéből folyt. ¹⁾ Karacs Teréz ellenben, kit Vajdához 1829 óta, ennek jegyeséhez pedig 1825-től fogva bizalmas és holtukig tartó meleg barátság fűzött, ki ebben az időben is, mint ugyanazon kis társaság tagja, rendszeren együtt mulatott és szórakozott velök, nyomatékkal emeli ki, hogy

¹⁾ Szabó Dávid szíves levele szerint.

Vajda e lázongó zavargásban *nem* szerepelt. Mert a botrány vasárnap történt, Vajda megszokása szerint többek tanuskodásaként már szombaton kiment Kunossal együtt a budai hegyek közé.¹⁾ Mi inkább hisszük az utóbbi állítást, mert Szabó Dávid csak 1831. őszén került Pestre, így az események szemtanuja nem lehetett, csupán később a szállongó köz-hirből hallotta; mert Vajda egyenes lelke jegyese és kis köre előtt bizonyosan nem csinál vala titkot szerepléséből, ha csakugyan része van a mozgalomban; mert sokkal határozottabb és férfiasabb jelleme volt, semhogy eltagadja a tettet, mit egyszer elkövetett; ellenben sokkal büszkébb és önérzetesebb, semhogy mentegesse magát lelkiismeretlen ráfogás és gyanúsítás alól. Hiszen Sopronyból is inkább távozott, mint sem magát másnak belemártásával tisztázta volna, pedig még akkor gyermekifjú volt. Azóta ért. büszkesége és hajthatatlansága erősödött, s inkább kitért a zaklatások elől, mint sem kimagyarázkodásig alázkodjék. S későbbi magatartása az akadémiába való beválasztása kérdésében igazolja e felfogásunkat s kiegészíti érvelésünket. 1837-ben a már hirneves novella-író levelező-tagnak jelölték és bizalmasan felszólították, hogy tegye le a szigorlatot, mert az akadémia nem szokott oklevéllel nem bíró tagot választani; s kéz alatt

¹⁾ *Karacs Teréz*: Adatok Vajda P. családi életéhez.

biztosították, hogy lépése semmi nehézségbe nem ütközik. Vajda önérzete és büszksége visszautasította az ajánlatot, azt feelve, hogy ha soha akadémiai tag nem lesz is, még sem vesződik amaz önkénykedőkkel,¹⁾)

A Stáhly haragja és gyűlölsége volt az ok, ebben Szabó Dávid és Karacs Teréz teljesen egyetért, nem pedig a Vajda szegénysége, hogy az öt éves tanfolyam bevégeztével az orvosi oklevelet meg nem szerezte. Sirodalomtörténetünk ellenkező megállapodása merő tévedés. Hiszen igaz, hogy Vajda szegény szülők gyermeke volt, kikre nem számíthatott, így e látszat színe alatt amaz állítás a köztudatlomba könnyen átmehetett; de ép oly igaz, hogy mindig fölötte munkás, mértékletes és takarékos életet folytatott, sőt gyűjtögetett. Már ez idő szerint, mint Karacs Teréz följegyzi, többször segítette szüleit, minden kedveskedéssel megemlékezett róluk. Otthont alapítani, házasodni készült, mihelyest a szigorlaton túl fog esni: de akárhányszor jelentkezett, mindannyiszor azt követelték tőle, hogy tisztazza előbb magát a gyanu és vád alól.

Mindez az ő szigorú lelkiismeretessége és józan számítása mellett meg sem fordul a Vajda fejében, ha oly szegény, hogy 200 forintnyi összeg, a mennyibe az orvosi diploma megszerzése akkor került, végképp zátonyra jut-

¹⁾ *Karacs Teréz*: Adatok Vajda P. családi életéhez.

tathaja, mielőtt pályája révébe elér vala. Nem, nem a szegénysége akasztotta meg. Hiszen épp az egyetemi tanfolyam befejezésekor hosszabb külföldi útra kelt, aztán haza jöven, két év múlva megnősült, öcscsét és húgát a fővárosba hozta magához, hogy Pesten meggyökereztesse őket, öreg barátjának, Karacsnak százakat kölcsönzött: mi mind a mellett bizonyít, hogy ha bőven nem élt, vagyonnal nem rendelkezett is, mindig jó gazda volt, jól számított. A diploma dija 1833-ban már nem csüggesztette el: hiszen nem csüggesztette sokkal nagyobb dolog, — az új pálya kérdése sem.

Az írói pályát választotta, mely büszke jellemével és ébredező hivatásával a leginkább összhangzott. Az irodalomban egyszerre önálló és független lehetett; a mellett, a remények és törekvések amaz önzetlen korában, könnyen számíthatott a nagyok pártfogására, valamint a sajtó élénkülésére és gyarapodására. Ha Karacs Teréz nem csalódik, úgyis már 1828 óta irogatott, sőt az öreg Karacs benső barátsága is a fiatal Vajdával ennek írói működéséből és tehetsége elismeréséből fakadt: de első nagyobb értekezésére csak 1832-ben, a *Tudományos Gyűjtemény* lapjain akadunk. A *Nemzetiségről* szól. A kezdő író messziről induló általánoskodása s irányának szintelensége jellemzi. Még semmi benne a Vajda sajátos, eredeti zamatú nyelvezetéből. Szerinte

a nemzetiség főbélyege a nyelv, nemzetiség és nyelv annyira összeforrottak, hogy ezt ama nélkül nem képzelhetjük; nyelvével együtt kivesz a nemzet: a nemzettel közönségesen a nyelv; bár a történet az ellenkezőre is mutat példát. »A nemzetiség abban áll — úgy mond — hogy a nemzetnek belső és külső élete ép legyen, virágozzék!« Aztán az emberi szervezettel veszi a nemzetiséget párhuzamba, a szervezet egyes tagjairól vagy azok szerepéről állít föl rövid tételeket, külön-külön apró fejezetek alakjában dolgozva ki; majd bölcséleti, majd politikai, majd társadalmi és közgazdasági fejtegetéssel messzi elkalandozik: de a nemzetiség és ember között való hasonlóság alapjára mindég visszakerül.¹⁾ Különben gondolkodása világos, előadása könnyű, mi gyakorlott főre és tollra vall. Csak alkalom kellett, hogy kész hirlapíró legyen. 1833-ban, mint a *Hasznos Mulatságok* alszerkesztője, a vállalat vezetését kezeibe vevén, az alkalom megjött s ő serénykedve használta azt. Írt elmélkedést, csevegést, uti rajzot, szótalányt, jegligét, fordított természettudományi apróságokat, történeti adomákat, szóval mindent elkövetett a lap élénkítésére; de a mellett magántanításra és egyéb irodalmi munkásságra is szakitott időt. Legalább a Tudományos Gyűj-

¹⁾ *Tudományos Gyűjtemény.* 1832. évfolyam. 58, 59, 62.

temény mellékletébe, a *Koszoruba*, *Úzdi Gyula* álnévvel állandólag dolgozott.

Itt 1831-ben lépett először a közönség elé, két eredeti zamatú és alakú dallal, melyek czíme: *A madár* és *Visegrád*, mindkettő hexameterekben és négy soros szakaszokban. 1) Az első dal a vándor-madarat énekli meg, mely messzi-zugó tenger hullámain túl új kikeletre talál, a versíró ellenben nem kerülheti ki a zivatart, mert nincs oly hona, hol örök nap küldene le fényt. A második a visegrádi romokat írja le, melyeket hajdan Lajos király dicsősége ragyogott be, most szomorogva néznek alá a Duna kék hullámaira. Mind a két költemény bizonyos erőre, de bizonytalan kézre vall. A gyöngeség az alak szokatlan alkalmazásában és dallamtalanságában nyilatkozik, az erő pedig pár széles vonással odavetett találó festésében. Ugy látszik az ifjú Vajda ebben az időben epikai művek hatása alatt állt teljesen.

De hát ő-e csakugyan szerzőjük? Életrírói csak azt említik, hogy első kísérletei a *Hasznos Multságok* és *Koszorú* évfolyamaiban láttak napvilágot: de sehol egyetlen szóval nem mondják, hogy *Úzdi Gyula* neve alatt. Miből következtetünk mi? Hát abból, hogy a *Koszorú* öt évi kötetében, mely Vajda első

¹⁾ *Koszorú*. Szép literaturai ajándék a Tudományos Gyűjteményhez. Szerkesztette Vörösmarty Mihály. Pest, 1831. 291—292.

kisérleteinek idejére esik, 1829-től 1833-ig, sehol az ő igazi nevével nem találkozunk; így csak álnév alatt írhatott, álneve pedig Úzdi volt. Bizonyítja az, hogy a Koszorú három évfolyamában, 1831—1833-ig, összesen 19 oly költemény található ez aláírással, melyek hangja és nyelve egészen a Vajdáéhoz hasonlít, még sajátos alaktalanságuk is hexameteres versszakokkal az ő forrongó lelkére mutat; bizonyítja az, hogy több közülök vagy oly tárggyal foglalkozik, mely egészen a Vajda világába tartozik, például a *Bakony*, melynek aljában növekedett, *Győr*, a hol tanult, vagy oly műfajba sorakozik, melyet leginkább ő művelt, például a *Sas*, *Tavas*, *Est*, *Tenger*, *Hullám* természeti festése¹⁾; sőt a Vajda képletes költészetének nyoma is föllelhető már bennök. Fájdalommal és sovárogyva panaszoja egyikben, hogy *Szaba*, e vad szivű leány a szerelem nyilával által-verte; de hasztalanúl szaladja be utána Európa, Ázsia és Afrika téreit, sebének enyhülést sohol se lel, a vad leányt ölelni sehol se bírja;²⁾ az *Estben* vágyva kérdezi, hogy Szaba mikor dől a keblére, a *Bakony* aljában.³⁾ Szaba senki más, mint a szabadság, melyért áhitozik. Bizonyítja, hogy csak az *Úzdi* név fordul elő közösen a *Koszoruban*

¹⁾ *Koszorú*. 1832. évfolyam, 25, 27, 28. 1833. évfolyam, 28. és 33. l.

²⁾ *Koszorú*. 1832. évfolyam. 152. l.

³⁾ *Koszorú*. 1832. évfolyam. 152. l.

és *Hasznos Mulatságokban*, s épp azon idő szerint, mikor Vajda az utóbbinak alszerkesztője volt, mindig a lap homlokán, apró epigrammák és dalok alatt; sőt *A legszebb leány* és *Tárcsa Beñde* egy-egy jeligéjénél is megtaláljuk e nevet, pedig nem oly híres, hogy idegen író idézhetné. Bizonyítja, hogy Úzdi az *Ábrándozásban*, a Természethez, e jó anyához esdve így sóhajt:

Legjobb anya!

Jutalmul, hogy mindig kedveltelek,

Kedveltem együgyü szépségedet.

Csak egy leányt, érző szívűt,

Egy *Bimbát* társul útamon. . . .¹⁾

E Bimba pedig a Vajda győri ideálja volt, kire gyermek- és ifjúkori, illetőleg szerelem-dalai közt igen melegen gondol vissza, mert Bimbának, e különös névnek egész külön lapot szentel, lelkesedéssel magasztalva fekete szemeit és rózsás fehér arczait²⁾. Bizonyítja végre hogy Vajda »Ifjabbik Robinsonja« *Úzdi* neve alatt jelent meg. Mindezek kétségtelenül igazolják, hogy *Úzdi* és Vajda ugyanaz, sőt az *Ábrándozásból* nyilván azt a következtetést is levonhatjuk, hogy e költemények egy része oly időben született, mikor az ifju költő szive még Győrért és a győri Bimbáért sajgott, mikor Papp Katival még meg nem ismerkedett

¹⁾ *Koszorú*. 1832. évfolyam. 20. l.

²⁾ *Dalhon*, 1843. IV. f. 82 l.

tehát 1828-ban vagy 1829-ben; a miből megint gyanítható, hogy Vajda már a fővárosba költözése óta szorgalmasan képezte magát az irodalomban; 1831-től fogva pedig tevékenyen munkálkodott.

A mikor a dologban kimerült: üditő pihenésre várta a Papp- vagy Karacs-család; ott szép menyasszonyának kedveskedése, itt öreg barátjának hazafias beszélgetése, vagy a házi fiatalság zajos elevensége mulattatta. Sokszor összebeszéltek a leányok, Vajdával és barátai-val kirándultak a budai hegyek közé, bejárva a Svábhegy és Zugliget erdeit és ormait. Vadregényes erdők, elhagyott ormok voltak azok még a 30-as évek elején, teli vadvirággal és madárdallal. Hol ma kényelmes vendéglők és pompás nyaralók hivalkodnak, ott járatlan utak vezettek keresztül-kasul az illatos mezőkön és árnyas lombátorok alatt. Hiányzott a művészi szép, de megragadóbb volt a természeti fenség. Oly kevesen látogatták mégis, hogy szinte föl kellett fedezni minden egyes pontot. Talán az egész vidéket Vajda ismerte leginkább, ki a vasárnapokat és ünnepeket rendszeren künn töltötte; sokszor *Kunoss Endrével*, olykor *Gaál Józseffel*, vagy mások társaságában.

Kunoss annyi rajongással szerette, hogy teljesen hozzá alkalmazkodott, ízlése szerint öltözött, s komolyan irigyelte jegyesétől, mint Karacs Teréz állítja. Természetének különös

lágysága és érzelmessége, mely a *Képeddel al-
szom el* és *Kitárom reszkető karom* szép dalai-
ban érvényesült legtisztábban, Vajda iránt aka-
ratlan függésbe hozta. Minthogy örökkön epe-
dett, sóvárgott valami alakatlan ábrándok után,
miknek elveszett boldogságával jól esett ma-
gának is a természet nagy mindenségébe bele
vesznie, örömeit |csatlakozott a barangoló
Vajdához, kinek álmadozó rajongása átáramlott
lelkére, s a végtelenségbe együtt merültek el.
A barangolás aztán összeszoktatta őket, örök-
kön együtt jártak, mint Castor és Pollux. S a
Vajda erős egyénisége a Kunoss könnyen ala-
kítható jellemére úgy rányomta bélyegét, hogy
Kunoss utóbb széles paedagógiai és alapos jogi
tanulmányai ellenére *Természet* czim alatt indi-
tott és szerkesztett lapot, s mély vonzalma a
természet iránt mind végig megmaradt.¹⁾ X

Gaál József a maga önállóságát meg-
őrizte. Gunyos és élczes szelleme inkább sze-
retett az élettel és társadalommal foglalkozni,
mint a mindenség nagy titkaival. Gondtalan
pezsgő kedve inkább talált szórakozást vig-
körben, adomázás, borozás, tréfa és dal között,
mint a természet mélységes csöndjében. Kivá-
lólag társasági ember volt. Hangulata nem
egyszer, mint *Lauka* jellemzi, a végletek kö-
zött csapongott; majd fölmelegedett, majd lehült,

¹⁾ *Lauka Gusztáv*: A multról a jelennek. Ki-
adta a Petőfi-társaság. Budapest, 1878. 58. l.

majd sokat, majd keveset beszélt; kiderült és beborult a nélkül, hogy valaki e hirtelen változást megtudta volna magyarázni. A társaságban mindég feltalálta, a mire hajlott és zajba vegyülhetett vagy hallgatagon magába zárkózhatott.¹⁾ Vajdához szíves barátság fűzte. Véle egy időben kezdett a Koszorúba irogatni, egy időben jutott az akadémiába és foglalt helyet a Kisfaludy-Társaságban. Kirándult vele a Svábhegyre és Zugligetbe, különösen akkor, ha a kirándulásban a Papp- és Karacs-leányok is részt vettek. A kis csapatot, mely fiatalos elevenséggel játszott, bohóskodott, rendesen Vajda vezette, föl a hegynek, le a Mária-völgybe, hol egyszerű vendéglő állt, melyben Vajda a 30-as évek elején nyaranta lakott. A vendéglő közelében omladék feküdt, mely csattogó viszhangot adott, a négyszótagos mondásokat szépen és tisztán visszaverte. Nem egyszer elmulattak rajta.

Különben Vajda a hegyek között nemcsak a maga körének, mindenkinek szíves kalauza volt, ki ott bolyongott. Ismert minden zúgot, minden hegyet, s megismertette készségesen. A főváros hálából, midőn 1846-ban a budai hegyneveket megmagyarosította, az ő nevééről egyiket *Vajda-bércznek* keresztelte el, Döbrentei indítványára. A közönség viszont

¹⁾ *Lanka Gusztáv*: A multról a jelennek. Budapest, 1878. 53. l.

épp oly jól ismerte a buzgó útmutatót, mint ő a maga hegyi otthonát; a mi Vajdánkat egyszer kellemetlen zavarba hozta.

1833. június végével elbúcsúzott a *Hasznos Mulatságoktól* s külföldre készült, Német- és Angolországba, természettudományi tanulmányok végett. Minthogy értesült, mikép útlevélet nem kaphat, idegen névre kérte azt. A jámbor csalás sikerült. A tisztviselő, ki az útlevélet kiállította, az érte jelentkező fiatal embert felesége szobáján át vitte hivatalos helyiségébe. A mint beléptek, a házi asszony és nála levő barátnéi egyszerre örvendező meglepetéssel fölrebentek: »Ah, kedves Vajda!» Persze azt hitték, hogy látogatóba jött. Vajda pedig megzavarodott, s a tisztviselő hosszúra nyúlt képpel, megütődve kérdezte: »Ön Vajda Péter? Az útlevéllal nem utazhatik!» Sajánlta magát. Vajda aztán Heckenast és Wiegand segítségével, mint könyvkötő legény, vándorló könyvet szerzett. Úgy mehetett ki.¹⁾

Mikor? Minden valószínűség szerint még ősszel. Mert búcsújában, melyet jegyesének irt, megemlíti, hogy folyók hullámain távozik messze, mi télben-fagyban lehetetlen, pedig már 1834. januárjában a lipcsei *Garasos Tár* szerkesztője. A válás a két szerető szívnek nehezeére esett, mert bizonytalan időre szólt, Papp

¹⁾ *Karacs Teréz*: Adatok Vajda P. családi életéhez.

Katinak annyival inkább, mert féltékenységre hajlott. Már az sem tetszett neki, hogy Vajdában minden nő nyájas vezetőre talált; még jobban kedvetlenkedett, ha költője más lányok között is elszórakozott. Vajda, a *Csapodár szerető*, mint magát tréfából nevezi, kötődve-játszva mentegetőzött, hogy a szépet benne tanulta megszeretni s pajkosan vigasztalta:

Mit ér a férfi, hogy ha
Mindig csak honn tapad?
Ha nem serény a szél, a
Vitorla nem dagad.
A mozgatag viz ép, jó,
Elromlik, hogy ha áll,
Boldog, ki forgatag, gyors
Vidor kedvet talál! ¹⁾

Most a fájdalom és aggodalom borongása hatja át s a távozóinak elérzékenyülve csendül meg hangja:

Isten veled, leány!
Hosszú időre tán,
Ki tudja, látlak-e
E végső csók után?
Ereszd csókodba hát
Egészen lelkedet,
Hogy lelkeddel vigyem,
Te szent emlékedet! ²⁾

¹⁾ *Dalhon.* 1843. IV. f. 97. l.

²⁾ *Dalhon.* 1843. IV. f. 97. l.

Mikor és merre utazott? Részletesen nem tudjuk, csak annyit állithatunk, hogy bejárta Németországot, Hollandiát és Angliát. Maga sohasem emlegette élményeit, tapasztalatait; sőt Karacs Teréz szerint egyszer, mikor kérdezték, mit látott Londonban, azt felelte: »A könyvtárt; a szegény írónak nem juthat ideje London tömérdek látni-valóinak megbámulására.« Kitérő beszéd, mely jobban illik egy könyvmolyhoz, mint Vajdához, kinek józan érzéke volt a pezsgő, a lüktető élet megfigyelésére is. A ki az utazás jó elrendezéséről és hasznosításáról oly gyakorlati okossággal beszél, mint ő *Aha-Ali-Denghis* személyében, mikor e derék madár-tömővel Tárcsai Bendének úti tervet készített; az bizony maga sem temetkezik el egészen a könyvek közé. A ki maga fejtegeti, hogy az utazó mindenek előtt a programmot állapítsa meg, kijelölve az irányt a legszebb vidékeken és leghíresebb városokon át és a ki maga emlegeti, hogy az utazó a főczállal mellékes czélokot kössön össze, választotta tudományán vagy művészetén kívül figyeljen egyébre is, mert az emberek gondolkozása, életmódja, a föld termése, műveltetése, a társadalmi viszonyok, multságok, időtöltések egyiránt tanulságosak: az semmi esetre sem követ e helyes tanácsokkal ellenkező eljárást, mikor maga utazik. S a mint megrójjá az olyanokat, kik nem kevésbé törekednének zsiros útra, (ha ilyen léteznék), mint

zsiros hivatalra, egyes-egyedül a vendéglőket bújva: kétségtelenül épp úgy hibáztatta volna azokat is, kik ellenkező túlságba, végtelbe esnek.¹⁾ Vajda kutathatott és dolgozhatott a britt muzeumban: de a londoni élet tarkaságaira is meg volt a figyelő szeme. Mindég értékesíteni akarta és tudta az időt. Lipcsében például egyszerre tanult és tanított, mert a *Voigt* »Tanácsadó Orvos«-ának fordítása mellett a Wiegand-féle *Garasos Tár* szerkesztésével az ismeretek terjesztésére és népszerűsítésére törekedett. Első száma 1834. január 4-én jelent meg, programjában a *Penny-Magasinera* hivatkozott, mely egy honfi-egyesület kiadásában rövid idő alatt 200 ezer előfizetővel dicsekedhetett. Mint ez a londoni képes ujság, mint francia és német utánzatai, a *Garasos Tár* is a népet kívánta művelni, nevelni, tanítani. Vajda megígérte, hogy a mit London és Páris szépet és hasznosat közöl népies vállalatában, a *Garasos Tár* közölni fogja; hogy Magyarország történeti, természeti vagy művészeti nevezetességeit képekben megismerteti; hogy a mit az utazók és kutatók szárazon vagy tengeren, a föld gyomrában vagy a föld színén, vagy a levegőben egész a csillagokig újat találnak, leírja és bemutatja; megígérte egyszersmind, hogy lesz benne még egyetemes

¹⁾ *Vajda Péter*: Tárcsai Bende. Román. Pesten, 1837. II. k. 21, 26, 39, 42 l.

történet és földirat, statistika, ethnographia, mulattatásul pedig bohózat és elbeszélés. ¹⁾

A programm tehát messzire eső határok között mozgott s a lap megkísérlette, hogy nyomon kövesse. Képtára a ritkaságok gyűjteménye, változatos csoportosítással. Van benne üstökös bolygó csillagokkal, tájkép szélmalommal és tehenekkel, liget pálmákkal, jelenet a Szent Bernáthegy részletével, ott a híres Cooke, a még híresebb heidelbergi hordó, az Alhambra palota és a Sinai nagy fal; ott láthatók a bálványos szekerek búcsújárása Taganathában, a zsidók kivonulása Egyiptomból, hegyi útazás déli Amerikában, puri indusok Azsiából, majd pár kinzó eszköz váltakozik, hüvelyk-szorító és nyakravaló; aztán egész állatsereglet következik, vámpír, skorpió, krokodíl, elefánt, teve, bölény, farkas, nyúl, czinege, veréb, stb. Mindezt kiegészítik a magyarázatok és leírások velős és világos rövidséggel, tarkázva kísérik szórakoztató olvasmányok, *A legszebb leány* két fejezete, mint önálló elbeszélés, a *Nap Szakaszainak* két része, mint kísérlet. Szóval a szerkesztő és kiadó nem kímélte a fáradságot: ez uttörő képes újság mégis megbukott. Nem birt a közönségben egy negyed-év alatt meggyökerezni. Vajda búcsújában önérzettel mondhatta el, hogy hazá-

¹⁾ *Garasos Tér.* Közhasznú ismereteket terjesztő lapok. Lipcsében, Wiegand Ottónál. 1834. I. szám.

jának java, nemzetének emelkedése volt örökös célja, mialatt e munkával az ismeretek magvait hintegette. ¹⁾

Ugy látszik, az idegen földön a honvágy meg-megsajgott szívében. E lap egyik rajzában, *A délről* epekedve és sovároghva álmadozik a Duna széles folyamáról, annak szélén a két testvérvárosról; s nemsokára megindult — *haza felé*.

¹⁾ *Garasos Túr.* 12. sz.

IV.

Emelkedőben.

(Vajda és a triumviratus. Társalkodó és Rajzolatok. Baráti kör. Vajda esküvője. Családi boldogság és irodalmi munkásság. A Pesti Levelek : I. Szép szavak. II. Őszinte beszédek. Nemzeti Almanach és Dalhon. A protestans unió mozgalma)

Vajda még 1834. őszén visszatért s a Duna mellett a két testvér-városban megtalálta, a mire vágyott: szép menyasszonyát, szerető körét, s a fiatalos pezsgő irodalmat, mely lendülve és élénkülve mindég fölebb emelkedett. A mikor Kisfaludy Károly 1830-ban oly váratlanul elhunyt, halála mint valami elemi csapás sujtotta a nemzetet: de tanítványai nem züllöttek el a gazdátlan lobogó mellől, a nagyratörő triumviratus, Vörösmarty, Toldy és Bajza vezetése alatt együtt maradtak és tovább küzdöttek mesterök eszméi és elvei érdekében. Vörösmarty a költészet művelésével, Toldy az irodalmi és aesthetikai ösmeretek terjesztésével, Bajza az irodalmi tévedések és elfogultságok merész tisztázásával uralkodott.

Bajza épp oly férfiasan, mint igazán, fölemelt fővel és büszke hivatással hirdette, hogy ott, hol az írói köztársaság kezdődik, hol a tudományok országába lépünk, nem érdem, nem születés, nem hivatal többé, *egyedül* okok, *egyedül* ész adnak elsőséget; ő ezeknek hajt tétet és fejet, nem semmi tekintélynek, nem semmi méltóságnak.¹⁾ S úgy tőn, a miként beszélt; nevét a hivatlanok rettegéssel, a hivatottak pedig magasztalással emlegették, mert kitartó és kemény tollharczainak áldásos eredménye: a gondolat és szólás szabadságának erősödése, a dogma és auctoritás tiszteletének megdőlése volt.

Vajda már külföldi útja előtt érintkezett a triumviratus tagjaival: irogatott Vörösmartynak, a Tudományos Gyűjteménybe és Koszorúba, megismerkedett Toldyval, elbeszélést adott Bajzának, Othman ünnepét, az Auróra számára; most pedig, hazajötte óta állandó összeköttetésbe lépett velök. Hiszen a *Kritikai Lapok* democratismusa egyenesen az ő meggyőződése volt, ki hasonlóképp csak a jogot és igazságot ismerte el uralkodó elv gyanánt; hiszen az Auróra romanticismusa különösen az ő tehetségének kedvezett, mely romanticus elbeszéléseivel aratta koszorúja leghervadhatatlanabb leveleit. Ez évkönyv részére, melyben megjelenni fölért bármily kitüntetéssel, minden

¹⁾ *Bajza József*: Kritikai Lapok. Pest, 1831. I. füzet toldaléka, 4. l.

esztendőben megtermett a maga ragyogó színű keleties novellája : Vajkoontala, Memnon szobra, Yoridala.

Vajda a mellett még sokat dolgozott ; nemcsak sokat, de egyszersmind sokfélét. Ifjúságának e termékeny évei alatt széles ismerete és szapora keze egymás után ontotta a könyvet : eredetit és fordítást, a mint éppen kelete volt.

Mert nem írói hivatásának, csak írói szorgalmának bizonyosságai az oly művek, minő a Férfiasság, Szépités mestersége, Tapasztalt méhészgazdája, Növénytudománya, a Campe Robinsonja, Raff Természethistoriája, Cuvier Állattana és több egyéb, melyek a magok idejében tetszetek és elismerést arattak ; de Robinsonon kívül a fejlődő irodalom új viránya csakhamar elborította őket. Azért ma már nincs miért róluk részletesen szólnunk, noha elmondhatnók a *Férfiasságról* és *Szépités mesterségéről* a Honművész ismertetőjével, hogy szerzőjük bennök, mint tudós és bölcsész, mint nevelő és emberbarát szólal meg ; megismételhetnők a *Cuvier Állattanáról* és a maga *Növénytudományáról* Toldyval, hogy velők nyelvünk birodalmát egy pár új tartománynyal gazdagította ; felemlithetnők *Campe Robinsonjáról* a Figyelmező bírálójával, hogy teli különcködéssel, minő a *val-vel* névrag következetes megtartása, mint reményvel, sorsval, a *volni* igének teljes kifejtése és használata min-

den alakjában, mint voljon, volhatott, néhány *kicsinyítő* alak *új* képzése, mint atyácsom atyácskám helyett.¹⁾ Hiszen a legbehatóbb taglalással és legaprólékosabb részletezéssel sem állapíthatnánk meg egyebet, mint hogy Vajda erős eredetisége és költői egyénisége ezeken is áttört. Mert igaza van Toldynak, hogy Vajda kiválólag költői természet volt, úgy nyelvben és bölcsészetben, mint a társadalmi és természeti tudományokban. Munkái közül mindenik megtette a maga hasznát, üdvösen hatott vagy hiányt pótol; de természettudományi értekezései inkább elmefuttatások, mint szakszerű dolgozatok.²⁾ A tudós ismerete, a költő képzelete és a journalista könnyűsége egyesül bennök: de nem mindig szerencsésen. Pedig Vajdában bőven megvolt mindeme tulajdonság; a mi nála hiányzott, legalább sok alkotásában hiányzott, az az *összhang*, a tartalomnak az alakkal való benső összeolvadása.

Mint journalista szemes, ötletes, élénk, ki serényen irogatott a Helmeccy Jelenkorának mellékletébe, a *Társalkodóba*, melyet Bajza szerkesztett, még serényebben pedig a Munkácsy vállalatába, a *Rajzolatokba*, a mely körül az ő társasága csoportosult. Nem dicsekedhetett ugyan e lap annyi előfizetővel, mint a *Társalkodó*, melyet 3800 példányban nyom-

¹⁾ *Figyelmező*. 1838. évfolyam. 148—149. l.

²⁾ *Toldy Ferencz*: Irodalmi Beszédei. Pest, 1872.

tak¹⁾: de 700 előfizetője mellett mind külső csínjára, mind belső gazdagságára fölötte állt annak. Hetenként ez is kétszer jelent meg, fél vagy egész iven, s közölt verset, elbeszélést, ismeretterjesztő cikket, színbirálatot, újdonságot, egyveleget, mindenféle mulattató apróságot, hazai és külföldi divatképet. A legfőbb előnye volt, hogy Munkácsy teljesen az új nemzedéknek engedte át. Az első számot *Karacs Teréz* egyik ügyes elbeszélése nyitotta meg: *Liza szerelme*, melynek meséje jól szövődik, előadása élénken pezseg; de hibája, hogy a vége túl-érzelmes és túl-borzalmas, mert Liza ártatlan bizodalmaért és a fiatal Szegfi kimagyarázható csapodárságaért nem érdemelnék oly rettenetes büntetést s oly megrázó elpusztulást. Karacs Teréz után következik: Gaál József, Nagy Ignác, Kunoss, Vajda, Szabó Dávid, majd Szigligeti, Erdélyi, Garay, Tóth Lőrincz.

Vajda sok mindennel tarkította a lapot: közölt londoni rajzokat francia és angol leírás szerint, karczolatokat a népelet köréből, magasan szárnyaló hymnusokat prózában, átdolgozott német cikkeket s adott apróságokat az *Egyveleg* számára. Ez a rovat akkor, úgy látszik, mind az íróknak, mind az olvasóknak igen tetszett, mert sok minden belefért: történeti vagy néprajzi különösség, feltűnő gazság,

¹⁾ *Frankenburg Adolf*: Emlékiratok. Pest, 1868. II. k. 12. l.

elemi szerencsétlenség, szokatlan nemesség és bohóság, anekdoták, bon-mot-k, bölcsészeti aphorismák, velős mondások; de röviden és csattanósan kellett előadni.

A Rajzolatok törzskara összetartott az író-asztal mellett, össze a mulatozásban. A sváb-hegyi és zugligeti kirándulások Vajda vezetése alatt megkezdődtek megint, de már a társaság felszaporodott, mert hozzája csatlakozott Garay, Kelmenfy és Szabó Dávid.

Garay szelid lelkével, csöndes természetével nem tűnt egyszerre fel; de kedélyének érzelmessége és melegsége, jellemének komolysága és tisztasága észrevétlenül megnyerte a szíveket. Még nem töltötte be a 24 évet, mikor már kivált könnyed csevegéseivel és csinos lyrai verseivel. Mint a Mátray-féle *Regelő* és *Honművész* segédszerkesztője a napi szükség szerint irt verset, elbeszélést, úti rajzot, apróságot. Különösen költészete tetszett, bár a fiatal Garay még ez ideig inkább utánzó volt. Hősi rajzolata, *Csatár*, egészen a Vörösmarty hatására vallott; a főhősnek és egységes főcselekvénynek hiánya elárulta a gyöngye szerkezetet és alkotásbeli erőtelenséget, de hazafias érzésének fölcsapongása, lendületes elbeszélése, néhány epikai kép szerencsés rajza s pár epizod kikerekítése figyelmet, sőt elismerést keltett. E vonások fognak másfél évtized múlva diadallal érvényesülni az *Árpádokban* és *Szent Lászlóban*. Dalai jobban sikerültek, noha ezek

meg az Uhland befolyására mutattak. A társaság kedvelte s ő szeretetre méltó maradt benne a nélkül, hogy sokat beszélt volna; de csattanósan igazolta a példabeszédet, hogy lassu viz partot mos. E kirándulások alatt hamar beleszeretett a Papp Kati hugába, *Márthába*. Vajda bevezette a családhoz. ¹⁾ Karácsonykor megtörtént az eljegyzés, s 1836 januárjában már az esküvő. Az ifjuság szerelme és ábrándja a legédesebb boldogságban virágzott ki; a végzet, fájdalom, alig félesztendő mulva letörte e virágot.

Kelmenfy László még akkor csak Hazucha volt, alig húsz esztendő. Három éve se mult, mióta Pestre került, úgy hogy a vidékies szegletesség és darabosság meglátszott rajta, sőt Lauka szerint bizonyos mesterlegényes jellemezte egész külsejét és modorát, miért az irodalom legellenszenvesebb alakjai közé tartozott. ²⁾ A ki azonban jobban ismerte, mint ez a mi körünk, az éles esztét és mély érzését, nagyra becsülte. Épp a pálya kezdetén állt barátai sok reményt fűztek jövőjéhez, maga még többet.

Szabó Dávid, ez idő szerint az orvosi szakot hallgatta, a vége felé közelegve. Eleven és fürge volt a társaságban, az irodalomban

¹⁾ *Ferenczy József*: Garay J. életrajza. Budapest, 1883. 56. l.

²⁾ *Lauka Gusztáv*: A multról a jelennek. 56. és 62. lap.

szintén. Aesculap helyett sokszor áldozott Apollónak, számos verset és prózai dolgozatot közölve, részint a maga nevével, részint álnévek alatt. Volt ezen kívül egy jóra való tulajdonsága, melyért még inkább kaptak rajta, — jelesen guittározott és énekelt.¹⁾

S mikor a társaság, a Papp és Karacs-nővérek körül, a Normafa alatt vagy más megragadó ponton letelepült, Szabó Dávid nyakába emelte a guittárt és elpengette rajta ez évek egyik-másik divatos dalát, melyet a többiek éneke kísért. Mikor pedig a guittár elcsendült, az ének elhangzott, s e boldog ifju kör elhallgatott: *Kunoss* félrehúzódott valamely hegyoldalba, vagy közeli bokorba, s ott fűtta fuvaláját, a miben virtouzításra vitte, mesteri dallamaival verve föl a némaságot.²⁾

Óh, aranyos fiatalság! Óh irodalmunk egyszerű kora! A szivekben gondtalanság és keresetlenség, lelkesedés és remény, szeretet és szerelem szent lánggal égett, s maga a természet kielégítést és örömet adott e kis körnek. Mintha csak újra virradt volna a regebeli idő, mikor a Dryádok és Oreiádok, Pánok, Faunok és Silvánok mulattaták bűbájos igézetökkel és bohó tréfáikkal az embereket...

A társaság rendesen vidor hangulattal kerekedett haza. De megesett az is, hogy a férfi-

¹⁾ *Karacs Teréz*: Adatok Vajda P. családi életéhez.

²⁾ *Szabó Dávid* leveli szives értesítése szerint.

nép visszafordult valami kedélyes kalandra. Így egyszer Vajda, Kelmenfy, Szabó összebeszéltek, hogy a künn nyaraló *Lendvaynének* éji zenét adnak. Megindultak tehát a szép holdvilágos éjen, s a művésznő ablakával szemben levő komló-lugasban megállottak. Szabó aztán gitár kísérete mellett reá kezdte: »*Fősz te ablakodhoz, kedves! Minden nyugszik már.*» S hódítottak.¹⁾

Az ily hódítást persze nem kell komolyan vennünk. Mert Vajda hű maradt jegyeséhez és Kati viszont, bár a mátkaság sokáig húzódott; sokáig azért, mert Kati aggódott, hogy hozomány nélkül vőlegénye terhét és küzködését nehezíteni fogja, lelkiismereteskedésében megfelledezve róla, hogy édes az a teher, melyet a szerelem rak a férfi vállaira. Vajda igyekezett előbb a kényelmet biztosítani gyűjtéssel, majd a nyughatlant megnyugtatni egy inkább okos, mint költői verssel. Címe — a *Nászhozomány*. Nos, miért gyötrődik? Hiszen neki nem kell nászhozományul kincs, drága ékszer és falú: elég birtoka van ép kezeiben, csak jöjjön szende fénnel és tiszta érzéssel inkább, meg szerelemmel és hűséggel; vagy a mint a vers összefoglalja:

Minden, a mit nászvagyonban

Tőled kérek, az, leány:

Rendben a fej, rendben a szív,

¹⁾ Szabó Dávid szíves értesítése szerint.

Gond a háztartás után.
És örülj szeretni, örvendj
Hogy forrón szeretettel...
Jöjj szívemre... így... Az égbe
Földön most emeltetel.¹⁾

S 1836-ban, egy ragyogó vldám nyári reggelen, a budapesti duna-parti görög templomban elhangzott az örök eskü. Az anyakönyv a hónapot és napot nem jegyezte fel, csak azt, hogy a szertartást Theodorovics János plébános végezte, s a tanu Gerga János pesti kereskedő volt. Esküvő után Vajda gyönyörű nejével a budai hegyek közé sietett, hogy ott ismétlje a fogadást, a hol minden fűszál érez, Isten legfenségesebb egyházában. Hiszen szerelmök úgy is ott szövődött, a természet üde és himes virágaiból. Az ifjú pár ott fogadta még délelőtt barátai és barátnéi, a Karacs-testvérek jó kívánatait. A boldog Kati napközben a lombos fák alá félrehivta Terézt s áradózó kebelével súgta el neki, hogy még az esketés percében is szorongott, ha vajjon nem találja-e Vajda nevetségesnek és kicsinyesnek a szertartást; de Vajda, az ő okos Vajdája angyalilag túrtte, mikor a pap a nászasszony-ajándékozta hosszú selyemszalaggal hozzá, jegyeséhez pólyázta, beborította s a jegyesi koronát fejükre tette s vélők az oltárt megke-rültette.²⁾ De hát nem természetes-e, hogy a

¹⁾ *Vajda Péter*: Dalhon. Pest, 1843. IV. f. 100 l.

²⁾ *Karacs Teréz*: Adatok Vajda P. családi életéhez.

szerencsés vőlegény nem ütődik meg a szalagon, mely választottjával összeköti, nem a koronán, mely férj-uralkodónak fölavatja. Hiszen költő és bölcsész, ki a czifráságban megbecsüli az örök-szépet és fölismeri a lényeket, a mi minden vallásban egy és ugyanaz, a mint maga annyiszor hirdette. Mindig gyöngéden és türelmesen ítelt hű Katija vallásáról, ki mint felesége többször át akart az övére térni. Vajda ellenezte, mert jöhet idő, mikor megbánhatná lépését.

S fájdalom, csakugyan jött. Mikor már az ő okos Vajdája rég visszatért a Természet ölére, mikor már másodszor is megövezgyült, nagyon elbetegesedett. Öcscse, Papp János, ki tekintélyes budai kereskedő volt, Szarvasról magához vitette és házában a leggyöngédebben ápolta. Karacs Teréz ez utolsó évében, 1872-ben, gyakran meglátogatta, s a beteg előtte nem egyszer áldva emlegette, hogy Vajda megakadályozta áttérését, mert öcscse és sógorasszonya a görög egyház buzgó hivei lévén, fájna nekik, ha nem az ő papjok szentelné be s nem az ő temetőjükben pihenne. ¹⁾

Az ifju pár persze egyelőre csak a boldogságra gondolt, melynek fénye és mosolya ragyogott ajkukon és szemeikben, úgy a kedves hegyek között, mint nyájas tűzhelyükön, mely a felső Duna-soron, a mai Akademia-utca éjszaki végén, puszta telkek közepette, egy

¹⁾ Ugyanaz.

mágános emeletes házban állt. Megragadó ki-
látás esett belőle Budára, biztató és melegítő
a jövőbe. Vajda édesen el-elmerengett rajtok,
de a mellett szapora szorgalommal dolgozott:
irt és tanított. Mert az óraadástól sem vona-
kodott, több német tisztviselőt és tudóst ok-
tatott a magyarra. Napi foglalatossága rende-
sen esti 11-ig tartott, a miért az új menyecs-
ke eleinte dúzzogott, kisírt szemmel és felleges
homlokkal fogadta az elmaradozó férjet: de az-
tán belátta, hogy dolgos hive érte fárad. Et-
től fogva vidor képpel várta haza. Vajda vi-
szont annál inkább sietett, hogy annál előbb
örvendhessenek egymásnak. Mert biz a világ-
gal nem sokat bajlódtak. Vajda fentartotta
összeköttetéseit fiatal barátaival, de azok he-
ves csatározásaiban az akademia ellen nem osz-
tozott. Az irodalmi kérdésekben a triumvirá-
tussal tartott, az ő vállalataikat támogatta ere-
jének javával. Jól esett nemes önérzetének a
jobbak megbecsülése, hiszen egyéb hiúságot az
ő egyszerűségében nagy jelleme úgy sem
ismert.

Bajzának segített az *Athenaeum* szer-
kesztésében, egyszersmind magvas értekezése-
ket készített számára, leginkább irodalmi és
természettudományi kérdésekről. S dolgozott a
Hasznos Mulatságokba, melyet 1838-ban megint
ő vett kezeibe, s az Auróra, Emlény, Hajnal
legszorgalmasabb és legolvasottabb írója volt.
A költő és hirlapíró versenyzett benne egy-

mással s munkássága változatos és terjedelmes. Határait egyfelől az elbeszélés és regény, dráma és lyra, eredeti költeményekkel és Anakreon-fordításokkal, másfelől az úti rajzok, természettudományi értekezések, irodalmi és társadalmi fejtegetések, mindenféle hirlapi cikkek jelölik.

A *Pesti Levelek* két füzete hirlapírói tolla termékeinek gyűjteménye. Rövid, eleven, ötletes elmefuttatások, melyek tükréből a journalista Vajda képe hiven rajzolódik elénk; épen azért nem lesz érdektelen egy futó pillanatig megállanunk mellettök. Az első füzet a jó kedvnek és bizodalomnak ajánlva, vidoran, őszinte hanggal elméskedik. Fürge, lüktető fiatalságra vall, mely még a komoly mulasztásokat is játszissággal csipkedi inkább, mint éleskedő hévvel. Kunoss a maga ismertetésében annyira dicséri, hogy alig győzi magasztaló szóval. Az ő véleménye szerint, benne oly furcsa, oly tarka csoportozattal egyesül a komoly, nevettető, igazság, hamiskodás, őszinteség, dicséret, gúny, önség és személyeskedés, hogy az életviszonyok egész mezejét kicsiben maga előtt szemléli az ember.¹⁾ Voltaképp pedig, noha pár cikke kiválik, e füzet sem jobb, sem érdekesebb, mint Gaálnak, Garaynak vagy bármely ez időbeli jelesebb fiatal írónak ha-

¹⁾ *Honművész.* A Regelő folyóiratnak társa Pest, 1836. I. k. 174. l.

sonló gyűjteménye. A cikkek sok mindenről, kivált pedig az irodalom napi kérdéseiről szólnak. Vajda kikel például a Lumpácus vagabundus és léha iránya ellen; ha rajta állna, csak remekeket adatna a szinpadon elő, s arra hatna, hogy íróink boros kancsó helyett a pimplai forrásból igyanak. Majd az üres nagyzásról beszél, melylyel ámitja magát a nemzet, pedig szóval ezersen sem szántanak fel egy hold földet, míg két ökör szó nélkül is hamar elvégzi; szóval nem épül fel a játékszin, ha a kezek fel nem építik. Aztán egy-pár nyelvészeti furcsaság következik, komolyan értve, mint indítványa a *k-ák* ellen. Azt ajánlja, hogy néhol hagyogassuk el a k-t s ilyenképp írjunk: »Az emberek akaratjánan alája vannak vetve az állatok, növények, ásványok; ő parancsol, s a folyamok megállanan, ő int s a villámok megszelidülnek. ő akar, s az éjszakák fényre borulnak.« Ne tovább. Szent borzalommal futunk rajta végig, mint a *volni-ige* fejtegetésein.¹⁾ Majd váltakozva jönnek: a halhatatlanságról, tudnivágyról, szerelemről, életről, hónapnevekről, hogy a január télhó, december télelő, február télutó legyen, így tovább, a mi közforgalomba ment,²⁾ végre több ékes beszéd az újítás ellen és az óság mellett, a nőírók ellen és a

¹⁾ *Pesti Levelek*. I. füzet: Szép szavak. 1835. 24. 36. l.

²⁾ *Pesti Levelek*. I. füzet: Szép szavak. 1835. 53. lap.

szép szavak mellett, még egy csomó egyveleg tréfa és gondolatszikra, melyek között sok a szép és velős; nem éppen alaptalanul mondja Kunoss, hogy bennök az életbölcesség világitó fénye és a valódi ember-szeretet boldogító heve nyilvánkozik.¹⁾ A második füzetet Vajda az okosan őszintének *igen*, a nem okosan őszintének *kevésbé*, az okosan nem őszintének *valamennyire*, a nem okosan nem őszintének *épen nem* ajánlja. A közönség az első csoportba számította magát és hamar elkapkodta a gyűjteményt, melynek eszmeköre, hangja, értéke, eredetisége, sőt sikere is az elsővel egészen azonos. Bevezető cikke az őszinteségről magvas és lendületes, a természet védelme ama vád ellen, mintha ez is álarczot öltene; míg a második zavaros és izetlen tréfa annak bebizonyításául, hogy a világ boldogságára nem kell egyéb, mint aranyhegy, mert hangja sem elég játszi, gúnyja sem elég csipős. Majd megint elkomolyodik a szerző, a szívet és agyat mérlegeli párhuzamban, aztán költői melegségbe csap, s az álmokról beszél szépen, bizonyos nemes mélabúval. Tovább az öngyilkosságot ítéli el, de nem jár elég mélyen, a kérdést sem erkölcsi, sem társadalmi oldaláról nem fejti ki. Még gyöngébbek a következő darabok. Köztük csak pár nyelvészeti apróság érdemel különös figyelmet — különössége miatt. Így például az egyik azt ajánlja, hogy e he-

¹⁾ *Honművés.* 1836. I. k. 173. l.

lyett jobban feszit, legjobban feszit írjuk: *feszebbit, legfeszebbit* vagy *feszbit, legfeszbit*. Mert az igében részesülőjénél fogva melléknév lappang, a melléknév pedig fokozható; a mint van tehát nagy, nagyobb, legnagyobb, úgy lehet fesz, feszebb, legfeszebb. A másik czikk meg azt javasolja, hogy alkossunk igeragozásunkban múlt idejü határozatlan módot és mondjuk e helyett termettnék lenni — *termetteni*. Egyik szerencsétlenebb ötlet, mint a másik. S valóban csodálkozás fog el, hogy Vörösmarty a maga ismertetésében azt jegyzi meg: mindez igen helyes, csak egy óriás szegül ellene, a szokás.¹⁾ Maga Vajda keményebben ítélte, mert a mit elméletileg hirdetett, gyakorlatilag nem követte.

Mint író különben gyorsan emelkedett. Hazajötte óta alig egy lustrum alatt feljutott pályája delelőjére. Az akadémia még 1837-ben tagjai közé sorozta, négy esztendő múlva, 1841-ben a Kisfaludy-Társaság választotta be, 1842-ben pedig az új Természettudományi Társulat hívta el első titkárának. S ez erkölcsi elismeréssel párhuzamosan haladt anyagi gyarapodása. Már ez évek folyamán a kiadók keresték, szerkesztők édesgették, alig indult meg vállalat neve nélkül. Sőt 1839-ben egyenesen maga állt egy új évkönyv, a *Nemzeti Almanach* élére,

¹⁾ *Vörösmarty Mihály*: Minden munkái. Pest, 1885. VI. 322. l.

melynek célja az irodalom legjobb termékeinek összegyűjtése és közrebocsátása volt. Vajda Erdélyi Jánossal és Vachot Imrével szövetkezve, a vállalat biztosítására a költészet és szép-próza legjelesebb művelőinek belevonásával *részvény-társaságot* szervezett, melynek meg volt a maga elnöke, jegyzője, pénztárnoka, ügyvédje, igazgató és bíráló választmánya és Vajda személyében szerkesztője, ki rendszerint a bírálók egyikével döntött a kéziratok elfogadásáról.¹⁾ Vajda és társai azt hitték, hogy e szervezet leginkább felel meg amaz időnek, mely épp az egyesülés és társulás eszméjétől áradozott, főleg ha politikáról vala szó. Mert bizony a politika már magához ragadott minden érdeklődést, s hasztalanul mutatott az Almanach-társaság célja tisztaságára, melynek, kútfeje a honszeretet, hasztalanul szerepeltek igazgató és bíráló választmányában a régibb és újabb nemzedék legjelesebb tagjai, a *Nemzeti Almanach* csak két év múlva kezdhette meg s csak két évig folytathatta rövid pályafutását, noha legtartalmasabb évkönyveink közé tartozott. Hiában, az idő nagyot változott. A huszas években a hazafiság a nyelv és irodalom pártolásában nyilatkozott, Kulcsár István és Nagy Pál, a hirneves szónok az Aurórából esztendőnkint 100—120 példányt eladogattak.²⁾

¹⁾ *Nemzeti Almanach*. 1842. II. évfolyam. 307—310. lap.

²⁾ *Bánóczi József*: Kisfaludy Károly és munkái. Budapest, 1883. II. k. 32—38. l.

Most még az írók is a politikába vesznek bele. A hazafiság abban keres és talál kifejezést. Azonkívül az önálló művek szaporodnak s a szépirodalmi *heti* lapok sokkal inkább kielégítik a nagyobb és izgatottabb közönség szellemi szükségletét, mint az *évi* almanachok.

Szerencsésebben sikerült Vajdának egy más vállalata, a *Dalhon*, (1839—1843.), mely a maga alkotásainak gyűjteménye. Ebben domborodik ki az ő írói egyénisége igazán, az ember nemes szívével s a költő csapongó képzeletével együtt. Tartalma: elbeszélések, természeti festések, hymnuszok, rhapsodiák, zsoltáriuszamatú költemények prózában, száraz prózák versben, tarka és jellemző sorozattal. Dalhon a neve pedig azért, mert az erény és tökély után való törekvés, az igazság és jogszolgáltatás hona még csak dalban él; s a jobb világ szelleme költőnket arra hívja el, hogy ezt a hont hirdesse hatalmas szóval: a szenvedőnek vigasztalásul, a jogtalannak az erény és igazság diadalával megnyugtatóul.¹⁾ A korabeli kritika minden füzetet elismerő dicsérrel fogadott, mert az író egyénisége vonzó volt, bár nem egy közleménye csodálat helyett elcsodálkozást kelthetett volna, mikor eredetiségének bája bizarrságba csapott. Mindamellett a gyűjteménynek szépsége és érdeme kétségtelenül sokkal több és nagyobb, semmint fogyatkozása és hibája, az író és olvasó közönség azért szívesen

¹⁾ *Dalhon*, I. f. Pest, 1839. 9—10. l.

megtapsolta. Vajda pedig közben lázasan munkálkodott: nemcsak a *Világot* szerkesztette, Bor-sos Gedeonnal, az Ismerettár pótkötetét Ga-rayval és Kunossal, de fordított Shakespereből, Bulwerből, átültette Chimanit és készített iskolai könyveket.

Mert 1842-től fogva, az irodalom mellett már a közoktatás iránt lelke egész hevével érdeklődött. Épp abban az időben forrongott a magyarországi két protestans felekezet *egyesülésének nagy eszméje*, Luther és Kálvin hívei közül a legnemesebbek: gr. Teleki József, gr. Zay Károly, Fáy András, Székács József, Török Pál, Kun Bertalan, stb. izgattak annak megvalósítása érdekében. A pesti evangélikus egyház még 1836-ban felszólította a református egyházat iskoláik egyesítésére, s az evangélikus egyetemes gyűlés 1841-ben felhívta a reformátusok közgyűlését a két felekezet uniójára, mire az unió rendjének és módjának kidolgozása végett közös bizottságot választott, melynek elnöke gróf Teleki József, a későbbi erdélyi kormányzó, majd gróf Zay Károly, az eszme megpendítője lett.¹⁾ Sőt a református felekezet egy pesti középponti főiskolát szándékozott felállítani és szervezetének helyes megoldására 1840-ben pályázatot hirdetett, melyben egyenesen meghagyja: hogy a tervező

¹⁾ *Huan Lajos*: A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal. Budapest, 1883. 64. 150. l.

terjessze ki figyelmét arra is, mikép eszközöztethetnék a két testvér-felekezet között az egyesülés oly módon, hogy az a vallási egybeolvadás előkészítő intézetéül szolgáljon.¹⁾

Az érdekes pályázaton Vajda is megjelent. S műve bár a díjat nem nyerte el, igen becses dolgozat. Egész közoktatási programot ad: de kiterjeszkedik az egyesülés kérdésére is, melyet tizenkét pályázó közül rajta kívül még csak Hetényi János és Péterffy Albert érintett bővebben. Hetényi, ki a jutalmat elvitte, gazdag történeti és irodalmi ismerettel szól a tárgyhoz, s a két felekezet legsarkalatosabb vallási tételéig visszamenve, a különbségeket elsimítani és kiegyenlíteni ügyekszik, s az egyesülést legbüszgőbben sürgeti, annyival inkább, mert a példák tanuskodása szerint lehetséges, bizonyítja a nassaui unio 1817, a hanau 1818, a waldecki, pyrmoniti, badeni, lichtensteini, westphali, a rajnai-porosz és rajnai bajor-földi egyesülés 1821. óta²⁾; Péterffy Albert³⁾ rövid történeti visszapillantás után, felsorolja a szertartási különbségeket, melyek az egybeolvadást eddigelé megakadályozták s kimutatja az egyesülés lényegesebb feltételeit,

¹⁾ *A Pesten* felállítandó protestáns főiskola tanítási rendét tervező pályamunkák. A dunamelléki helvét hitvallásu egyházkerület közgyűlése által 1841. július 1-én kitűzött jutalom-kérdésre. Kecskemét, 1843. I. kötet, VI. l.

²⁾ *Pályamunkák* I. k. 197. l.

³⁾ *Pályamunkák* II. k. 103—113. ll.

melyek szerinte egytől-egyig megvannak s végre részletesen beszél az egyesülés módjáról, mert az unionak buzgó hive, meggyőződése szerint az ágostai és helvetiai vallástételek belbecsükre nézve igen egyek, a protestantismus elveit mindenik kimondja s a biblia tekintetének magát, mint emberi munka, mindenik alája veti. ¹⁾ Vajda Péter ²⁾ csak pedzi a kérdést; lelke sokkal csapongóbb, semhogy a részletező apróságokban gyönyörködni tudna, sokkal fogékonyabb az általános igazságok iránt, semhogy a kicsinyes akadékokra tekinteni szeretne; az eszme megtestesülésében bizva egyszerűen, de mély meggyőződéssel és nyomatékos rövidséggel hangoztatja: mikép legszebb álmai közé tartozik, hogy e nemzet valaha az értelmesség, igazság és jog világánál egyesülni fog: *egy lesz nyelvre, akaratra, tanra nézve.* ³⁾

De mikor? Vajda bármi vérmesen reméll, mégis belátja, mint más helyen kifejti, hogy a legjobb akarat mellett még a két protestans felekezetben is az egyesülést gyakorlatilag végrehajtani csak a későbbi kor feladata lesz, miután az utat az elmélet megegyengette. A dolog egyelőre az egyengetésben áll, mert ez a kezdete.

»Uraim, dolgozzatok az egyesülésre, zendül biztató szava, — az egyesült erők nagyobb erővel

¹⁾ *Pályamunkák* II. k. 103—113 ll.

²⁾ *Pályamunkák* II. k. 113. l.

³⁾ *Pályamunkák* II. k. 221. l.

hatnak s az egyesült Magyarország egészen más lenne, mint a felekezetre szaggatott. Ki az egyesülésben megteszi a magáét, ki mozdít, a mennyit mozdíthat, mint hazafi s mint emberbarát cselekszik, méltó az elismerésre, méltó a hálára. De hol kell az egyesülést előkészíteni? Az iskolákban. Évtizedek fognak lefolyni, új nemzedék lépend a mostaninak helyébe, mely ha jól oktatták, képes leend az egyesülés kérdésére megfelelni, az egyesülést végrehajtani.*¹⁾

E józan belátásnak ellenére mégis alig két év múlva egyik erkölcsi beszédében türelmetlenül fakad ki, hogy az ige nem akar megtestesedni. Persze, ki maga lázasan hevül, ép oly lázas fellobbanást kívánna, ki maga bármiféle vallásbelivel egyesülni kész, ép oly feltétlen készséget szeretne tapasztalni másokban is; s ha nem kapja meg, — türelmetlenkedik.

»Felszólalás történt a mi napjainkban, mondja, a protestánsok közötti egyesülésre: voltak, kik a hangot lelkesen fogadták és azonnal s nyomban, minden tétova nélkül egyesülni akartak. Az olyanok, kik fölül voltak minden előítéleten, kik a vallásban nem nézik az öltönyt, hanem a lelket. Ugyde az ilyenek nemcsak egymás között képesek egyesülni, ezek azonnal kezét adnak nemcsak a józan katolikusoknak, hanem Allah és Brahma

¹⁾ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842-ik évfolyam 408-ik lap.

követőinek is és képesek egy közvallásra lépni, melyből sem zsidó, sem török, sem katolikus nincs kivéve. Ezek készsége a kérdéses ügyben mit sem mond, mit sem nyom, mit sem jelent; ezek a szó közönséges értelmében nem protestansok, hanem az egy isten imádói, és ilyenek ezerek vannak a föld hátán s ilyenek mindazok, kik iskoláikat nem úgy végzik, hogy szemök elé kendő, és szájok elé kosár köttessék. A protestans többség, ha egészen hidegen nem fogadta is a felszólítást, de igen melegen sem, lelkesedésre nem ragadtaték. Elkezdtek tanakodni, jobbra-balra tanács után kérdezősködni, hidegen fontolgatni, ez mind annak a jele, hogy a keblek nem gyúltak lánggra, hogy az eszme nem vetett lobot, hogy a lelkesedés mindenható tüze nem olvasztá fel a régi elemeket, belőlük új lényt alkotandó. Természetösmeretemet kellene meghazudtolnom, ha remélleném, hogy ilyen komoly fontolgatások és foldolgozgatásokból valami lesz. Valamikor újra valamit hoz elő a természet, mindannyiszor lázon és forradalmon ment keresztül s gyuladás nélkül egy nyomorék ketté tört csontot sem lehet összehoztatni. Ha mi évtizedeken tanakodunk a kenyérről és ostyáról és a praedestinációról, megérdemeljük, hogy egy új, korszerűbb eszme, egészen kirántsa kezünkől a cselekvés fonalát. ¹⁾

¹⁾ *Vajda P. Erkölcsi Beszédei.* Eredeti kézirat negyedréthben. 204. l. Az országos levéltárban. A protestantismusról. 178. l.

Vajdának e fontolgató haladás annál nehezebben esett; mivel az ő szemeiben az unió az öntudatos nemzeti politika kezdete és vége; ő a vallási érdekeket alájok rendeli a nemzeti érdekeknek, a felekezeti egybeolvadást a nemzeti egység eszközének és előpostájának veszi; emberi és magyar érzületében sértődve említi meg, hogy a XIX-ik század közepe táján is Európában a fanatizmus még kitöréssel fenyeget s nem egyszer a felekezeti menykövekhez nyulnak, hogy még Magyarországon sem omoltak le teljesen a setétség és ismeretlenség falai, melyeket szűkkeblűség, korlátolt fej és rossz szándék húzott az egyes osztályok közé, melyek miatt gyanus szemeket vet a magyar a magyarra s az alkotmány, tudomány, művészet és anyagi haladás végetlen mezejéről elvonulva, meddő vitákban verejtékeznek. S az egyesült protestans főiskolának feladata éppen az lenne: hogy előbb egyesítse a közelebb álló elemeket, aztán versenytérre szólítson barátot és ellenséget, hogy addig haladhassanak előre, míg isten szép napja alatt kezet fognak egymással, mint szeretett honfi-testvérek, mint az anyatermészet hasonló jogu szülöttei. Így valósulna meg az unió először a protestánsok között, így létesülne az unió utóbb egy nemzeti erkölcsi iskolává az egész nemzetnél. ¹⁾

Valóban a magyar nemzeti egység eszméje az, a mi a két protestans felekezet ösz-

¹⁾ *Pályamunkák* II. k. 222. l.

szeolvadásából a legtöbbet nyerne. Vajda Péter éles szemmel megfigyelte a már ekkor föltetsző bajokat, melyekkel részint a német műveltségének súlya által, részint a szláv szertelen tömegével szinte elborítandó volt. Ha az unió legelső sorban a két testvér-felekezet között megtestesül vala: akkor reményelni lehetett, hogy a Felvidék becsületes tótjai s Erdély számító szászai a magyar nemzeti fejlődés áramlatának sodrától megkapva, az Alföld hazafias magyarjaival egy mederben haladnak s majdan teljesen is egyesülnek. Hiszen még a panslavismust s a pangermanismust is az idő méhe magában rejtette, a nemzetiségi fajösztön ide benn csak bizonytalanul jelentkezett, a testvéri biztatás és bujtogatás odakiinn csak szorványosan mutatkozott. Ellenben volt sok olyas, a mi az egyesülést lehetőnek tüntette föl. Akkor legalább úgy tetszett. Vagy nem ezzel kecsegtetett-é a szinte ezer éves történeti mult, abban a közös élet minden vihara és csöndje, dicsősége és bukása, öröme és kinja, mosolya és könyje? Vagy nem ezt ajánlotta-é ez édes szülőhazának minden hegye, völgye, minden folyója, melyek együttes sorsunk szinterei voltak s nem ezt ajánlotta-é még a néma rög is, melyre szivünk pirosuló vére csepegett, munkánk fáradságos verejtéke hullott? Vagy nem erre lelkesíthetett-é a közelgő szebb jövő, mely jog és igazság tekintetében, isten és ember előtt egyenlőséget ígért mindenkinek, melyet

kiküzdeni sikra szálltak szinte kivétel nélkül mindazok, a kiknek nemességét vagy Clio irta fel őseik czimén, vagy Isten adta meg a szellem örök jogán? Eddig sem vala Magyarországon népfaji kedvezés és elnyomás; a nemes és nem nemes fogalma nem egyezett meg a magyar és nem magyar fogalmával, hiszen bármi nemzetiségbeli nemességre emelkedhetett; — a közelgető szebb jövőben pedig remélni még inkább lehetett, hogy a szabadság és egyenlőség áldó szárnya mindeneket egyiránt befedez, hogy az édes szülőföld, melyet az apák drága porai megszenteltek, — kinek-kinek édes saját birtoka lesz.

Valjon mindez nem sokkal nyomatékossabban szólhatott-é az egyesülés mellett, mint ellene az a sivár kilátás: hogy apró nemzeti ségeink, mint apró folyók a tengerben, a melynek ölére sietnek, névtelenül el fognak veszni?

Vajda az unió előmozdítására a legalkalmasabb eszközt az iskolákban látta. Ugy gondolkodott, hogy a közösen alapított tanintézetek kitűnő erővel, s felvilágosodott kor-szellemmel haladva, képesek lesznek az előbb lutheranus tót ifjúságot kebelökbe vonni s erkölcsileg és tudományilag megmagyarosítani. E vonzó és nemesítő erőt főleg a magyar nemzeti műveltségben kereste s ezt kívánta mentől inkább alkalmazni és kifejteni, hogy ez a német műveltséget fölöslegessé tegye, a szláv

elől pedig az utat jó idején elvágja. »Mert azt nem tagadhatni, írja Vajda Péter, hogy az orosz tüzesen lát a szláv nyelv és nemzetiség terjesztéséhez s miután egy pár évtized múlva, a lengyelt teljesen tönkre fogja tenni, nem hagyandja kísérletlenül a mi fajunkba is rügyét és szemét oltogatni. E szempontot semmi intézkedésünknel nem szabad felejtenuk, mert a nyelv-crisis olyan baj, melyből karddal nehéz magát embernek és népnek kivágni, — ennek egészen más törvényei vannak. A győző mandzsuk Chinában chinai nyelvre tértek át; nálunk is vagy mi győzünk, vagy mások győznek... egymás mellett a magyar, német, tót és oláh nyelv az egy, vagy inkább fájdalommal mondva, a két magyar hazában többé nem igen fér össze.«¹⁾

Ugy látszik, hogy még ez idő szerint a magyar nyelvnek, mint állami nyelvnek teljes diadala Vajda előtt sem volt egészen bizonyos. A nyelvi versengés zaja, mely mind a közelebb lefolyt országgyűléseken, mind Szent István birodalma több részében élesen hangzott föl, ítéletében megzavarta s mind követelésében, mind aggodalmában a végletekbe ragadta. Innen magyarázandó ki, hogy a magyar *nemzeti* és a többi *nemzetiségi* nyelvek között különbséget nem tesz, vagy tenni nem akar s így a következtetést nem vonja le; a természetes sorakozásra és kiegyenlítődésre

¹⁾ *Pályamunkák* II. k. 221. l.

nem számít, szerinte csak a »*vagy — vagy*« áll. A magyar nyelvet még a holt latin nyelvtől is tulságosan félti s annak az új főiskolában való kötelező volta ellen nyomtatékosan szót emel. De hát lehet-e csodálkoznunk akkor, a mikor alig pár évvel előbb 1832-ben, gróf Cziráky országbíró, mint Kölcsey Országgyűlési Naplójában elbeszéli,¹⁾ sirva panaszkodott a karok és rendek közül meghívott vendégeinek, hogy a magyar nyelv teljes jogba tételével a magyar polgári alkotmányt eltemetik; a mikor a főrendek minden áron megakartak maradni a latin mellett, azt hangoztatva, hogy annak virágzása anyai nyelvünk elsőségét sok századok óta nem veszélyeztette, s a szelid Kölcsey²⁾ kénytelennek érezte magát megbélyegezni a keresztes és rojtos excellentiákat, lelke fájdalmában írva meg a karok üzenetét, keményen és keserűen, hogy a setétség és rettegés fiainak szemei kápráztak s szívei dobogásba jöttek; a mikor országos hivatalaink és tisztviselőink bizony nagyon is lassan tudtak megszabadulni a latin jármától s a horvátok délnyugaton és a szászok a távol keleten még egyre mellette küzdöttek.

¹⁾ *Kölcsey Ferencz*: Minden munkái. Második bővített kiadás. Toldy Ferencz által. V. l. Pesten, 1861. II. k. 94.

²⁾ *Kölcsey Ferencz*: Minden munkái stb. VII. k. 116. és 125. ll.

Vajda Péter azt hitte, hogy az egyesült iskola megteremti az egyesült egyházat, az egyesült egyház az egységes nemzetet és nyelvet. A haza sok kitünősége álmadozott az idő szerint az unióról, de a legcsapongóbb álmai talán Vajdának voltak.

Nos, miről is?

Az egyesülésről, a lehetetlenségről. Mert a kettő egyre megy, különböző csak a nevök. Lehetetlenség volt a két testvér-felekezet között az egyesülés s az is marad. Bebizonyította nekik az a néhány kísérlet, melyet a kölcsönös jóakarat létrehozott, mely azonban meghíusulva mielőbb fölbomlott; bebizonyította nekünk az az unio, melyet az 1881-iki debreczeni zsinaton az öt magyar reformata superintendentia kimondott, melyet mind a Magyarország és Erdély közti politikai egybeolvasás, mind a közös hitelvek a természetes fejlődés szerint követeltek és megkönnyítettek, mely mégis csak a legnagyobb önfeláldozással s önmehtagadással sikerülhetett; és bebizonyította nekünk az az ünnep, melylyel a két magyar protestans felekezet lelkiismereti szabadságának száz éves fordulatát, tavaly, 1891-ben, Budapesten oly büszke öntudattal, egyszerűen tartott zsinatuk erejével, közösen ülte meg: de az unio eszméjére és kivitelére komolyan már ki sem gondolt. A hit felekezeti köteléke, a lényegnek, az örök eszmének azonossága mellett, sokkal szűkebb, sem-

hogy mindeneket befogadhatna, sokkal erősebb, semhogy az ész minden éles fegyverével széttépni képes lenne. És a magyar nemzetiség tekintetéből bármennyire sajnálatos, de tény kétségbevonhatlanul: hogy ez a kötelék uralkodó.

E láthatatlan pókháló, e semmi,
Mit százezer lény észre sem vesz.

Madách, III. sz.

V.

Programm és székfoglaló.

(A pályamunkák. A főiskola szervezete Vajda szerint. A szervezet bírálata. A szaktanítás. Az iskolai kormány elve. A tanárok kellékei. Az időszakos választás és ennek hátránya. A természet-ismeret és vallás-erkölcs tanítása. A szép érzék fejlesztése. Két kilátás. A pesti ideiglenes tanítás. Milyen volt Szarvas 50 évvel ezelőtt? Vajda elhatározása. Kölcsönös remények. A székfoglaló beszéd és vallomása.)

Vajda Péter pályairatának főérdeke inkább közoktatási programjában, mint az unió vitatásában rejlik; sőt ennek kérdése csak azért jó szóba nála, mert annak keretébe beletartozik.

A hazafias érzés, a fellengő felfogás, mely az unióról való nézeteit átitthette, az író közoktatási programjában a maga teljességében és erejében érvényesül s egy magasztos, eszményi irányért hevülő szív és elme lelkes szavainak eleven forrása lesz. A versenyzők közül Vajda dolgozott a legvázlatosabban. *Hétényi János*, a jeles bölcselő műve a legszelebb alapon nyugszik, gazdag történeti ismeret-

rettel öleli föl a kérdést, bölcsészeti és paedagogiai helyes belátással taglalja, a külföldi viszonyokra való tekintettel, de a hazaiak kíváncsiak szerint felel meg rá; *Karika János* és *Tatai András* munkája viszont a legtöbb gyakorlati tapasztalatot árulja el; a szerzők, kik magukat egyszerűen »kecskeméti reformatus főiskolai oktatóknak« nevezik, éles szemmel bírnak a fennálló állapotok jó tulajdonainak és hiányainak megfigyelésére, ép kritikai érzékkel és erős logikával a következtetések levonására, a gyakorlat által megedzett ítélettel az egész főiskolai szervezet kidolgozására. *Péterffy Albert* nagy-enyedi tanár irata megint terjedelmes paedagogiai tájékozottságot, *Szabó György*, zilahi professor dolgozata avatott pszichológiai tanulmányozást és gondolkozást tanusít; a német *Spiller Péter*, poseni gymnasiumi főoktató műve végre a legrendszerezesebb, az iskolai vezér- és kézikönyvek irodalmáról összeállított adataiért igen értékes.¹⁾

Nincs a megjelent pályairatok között egy is, mely egy vagy más tekintetben a Vajda értekezésénél becsesebb ne volna, mert a míg azok a részletekbe hatolnak, addig ez általánosságban marad, de viszont nincs egy is, mely szellemének akár könnyü röptére, akár haza-

¹⁾ *Pályamunkák*. Hetényi János I. k. 1—203 ll. Kecskeméti reformatus főiskolai oktatók: I. k. 205—291 ll. Péterffy Albert 1—118 ll. Szabó György 119—212 ll. Vajda Péter 213—262 ll. Spiller Péter 215—373 ll.

fiasságára, akár szabadelvűségére és magas felfogására mellette megállhatna, sőt vetélkedhetnék vele. Az ő szüntelenül lobogó rajongása az egyetemes emberi és magyar nemzeti haladásért, az ő rhapsodikus gondolkodása és a legnagyobb igazságok között való csapongása jól beleillenek amaz általánosságok keretébe, melyekben a Vajda pályairata mozog; nemcsak jól beleillenek, de az egész munkának bizonyos kellemes lendületet, tetszetes tömörséget adnak s oly felsőbb körbe emelik, a hol még a helylyel-közzel beszótt részletezések is elvesztik kicsinyességöket. Vajda természete lett a magasban-járás, fent sokkal biztosabban taposta talaját, mint alant, hol meg-megbotlott.

Az egész főiskola, terve szerint, *3 fő osztályt* egyesítene magában, nevezetesen: az elemi iskolát, a gymnasiumot és az akadémiát. Az elemi főosztály 4 esztendeig tartana, így 4 osztályból állana; a gyermekek 6-ik éves koruktól fogva 10-ig járnának bele, elsajátítva mindazon alapismereteket, melyek az embernek szükségesek s melyek birtokában népszerű könyvekből tovább mivelhetné magát. A gymnasiumra megint 4 esztendő jutna az akkori rendes 6 év helyett, mert Vajda Péter a latin nyelv nyújtótól fel akarja szabadítani az ifjúságot, a mi körül-belől két évi idő megtakarítást okozna; sőt e könnyebbités az ő felfogása szerint akkora lenne, hogy a gymnasium tananyagába még néhány gyakorlati tudomány-szakot

is bele lehetne illeszteni, a minék következtében kétféle órák lennének: 1. *közönségesek*, melyeken kiki megjelenni köteles volna; 2. *részesek*, hol élettudományokat tanítnának s hová kiki életcéljához képest menne. Az akadémia *három karral birna*: jelesen bölcsészetivel, hit-tudományi és jogival. S mindegyik két évre terjedne. Így az egész iskolázás 10 esztendeig folyna. Az iskola minden főosztályában *modern és nemzeti* szellem uralkodnék s az *előadások nyelve a magyar* lenne s egyenlő gondban, összhangzatos vezetésben részesülne mind a szellemi, mind a testi nevelés.

Vajda e terve mindenütt, hol általános elveket érint, kifogástalan; de sok helyütt, hol a részletezést magkisérti, hibákat követ el.

Így például, a mit a főiskola feladatáról, szelleméről, a tudományok közlésének módjáról, az idegen nyelvek alkalmazásáról, a jutalmazás és fenyíték szerepéről beszél, mind mély igazságot foglal magában s egyiránt meg-egyezik a pedagogia okszerű elveivel és a szabadelvűség józan követeléseivel; ellenben a mit az intézet kormányáról, a tanárok választásának megejtéséről és megbízatásuk idejéről fel-állít, mind nemcsak üdvös nem lenne, de a leg-sajnosabb visszaéléseket s a legkárosabb következéseket vonná maga után.

Vagy nem helyes-e, hogy a főiskola feladata a magyar nemzeti műveltség megalapításának és terjesztésének missiója? Vagy nem

helyes-é: hogy ez minden felekezetieskedés és türelmetlenség nélkül a tiszta és haladó tudomány által érendő el? Vagy nem örök-szép és igaz-é: hogy az *örök Léss* azért adá fejünkbe az észet, hogy feléje törjünk segedelmével: nem szabad tehát megállapodni a kutatás, fürkészés, okulás, vitatkozás mezején; a föltalált igazságot nem szabad ézelt érésnek tartani, melynél meglehetne nyugodni, hanem az csak foknak tekintendő, melyre felvergődven róla ismét magasabbra kell iparkodni? Es ezen munkának vége nem szakad, mert a tökély végetlen távol van tőlünk.¹⁾ Vagy nem helyes-é, hogy minden pályára készülőnek a szükségest kell adni s a szaktudományokat mind tudományos, mind gyakorlati szempontból művelni kell? Vagy nem helyes-é: hogy a tanítás nyelve a magyar legyen s az idegen nyelvek tanulása a középiskolában kezdődjék; azonban itt is úgy, hogy a kiknek választandó pályájuk nem kívánja meg az idegen nyelvet, azok mellőzhessék azt és helyette oly tudományt vegyenek elő, melyből a gyakorlati életben hasznót fognak merithetni? Így a ki *mester ember* akar lenni, tanuljon latin nyelv helyett chemiát, mechanicát, a ki *kereskedő* akar lenni, tanuljon inkább német nyelvet, mint latint, vagy görögöt.²⁾ Vagy nem helyes-é: hogy minden testi fenyíték kerülendő s mind a bün-

¹⁾ *Pályamunkák*. II. k. 224. l.

²⁾ *Pályamunkák*. II. k. 231. l.

tetéssel, mind a jutalmazással a növendék erkölcsi érzésére kell emelőleg befolyjni?

Mindennek biztosítéka természetesen a főiskola kormányának szerencsés szervezete s a tanári kar kitűnő volta lehetne csupán; e két testületnek kellene megteremteni az intézet kebelében azt a szellemet, mely folyvást ihletne, előre vinne és tökéletesítene mind tudományban, mind erkölcsben.

Hol az elv, melyből kiindulva, célhoz eljuthatnánk?

Vajda Péternek az eddigi mód és rendszer nem tetszett. Ismerte a protestans főiskolákat, tanult királyi akadémiában és egyetemen, érintkezett sok jeles tanítóval, azonban úgy tapasztalta: hogy a lélek, az isteni tűz hibázott igen sok felé; hogy ők holt anyag valának és nem jött Prometheus, lehozni az éltető lángot, aludtak, és nem jött, ki fölébreszsze őket, figyelmeztetve a nagyszerű tüneményre, mely előttük leforog és hamar forog le: mert rövid az élet, különösen az ifjúság.¹⁾ Pedig az ő kívánsága az, hogy a főiskola oly férfiakat képezzen a haza és nemzet számára, kik a *legmivelőbb ész* mellett a *legtisztább erkölcsöt* és *legfáradhatatlanabb munkásságot* viszik ki az életbe.²⁾

Mi biztosítja ezt?

¹⁾ *Pályamunkák.* II. k. 218. l.

²⁾ *Pályamunkák.* II. k. 218. l.

Oly tanítók, a kikben legnagyobb, legmunkásabb s legkifejezettebb a — haladási szellem.

S mi biztosítja ezt?

Hol az elv?

Vajda szerint a *köztársasági* kormányban. Meg kell mutatni, sürgeti ajánlólag, hogy a köztársasági kormány igen czélszerűleg alkalmazható az iskoláknál, hogy éber ember hathat csak sikerrel s e végett az elrestülő oktatók minden kimélet nélkül munkásokkal pótolandók, hogy tudományt nem a diploma s a tanító-székbe iktatás ad, hanem szorgalom; s ki szorgalma által tanítónak tudá magát képezni, nyithassa meg szobája ajtaját s álljon ki versenyre a rendes tanítóval s ha a pálmát elnyeri tőle, biztos kilátása is nyíljék.¹⁾

Már most hogyan viszi keresztül ezt az elvet az iskolai kormányban és a tanári kar választásában?

Az iskolai kormányban úgy, hogy azt minden érdek képviselőjéből kívánja összeállítani és pedig egyenlő tekintettel az anyagi ügyekre, a protestantismusra, katholicismusra, ha katholikus alapítók is vannak, a philosophiára, a tanítók és tanítványokra. A tanítók vagy mind, vagy választás útján bizonyos számmal vennének részt a kormányzásban. A tanítványok csak kormányozottak, azonban szerinte mégis czélszerű volna havon-

¹⁾ *Pályamunkák.* II. k. 223. l.

ként bizottságot választani a jeles tanulókból, kik az oskolát illető dolgokról a tanítóval tanakodnának, értekeznének s a kik nagyobb számának megegyezése szükséges lenne példának okáért az érdemsorozat megállapításánál a nagyobb büntetéseknel. Ez gátat vetne a tanító önkényének, ösztönt adna a tanulóknak a magok kitüntetésére s a választói jogból való ki-rekesztés sarkantyút a roszaknak és csintalanoknak, a henyesség és rosz maga-viselet ellen.¹⁾

Oly kormány ez, a mely kissé más alakban az angol college-ekben divatos, a melynek szervezésére Vajdánkat bizonyára angol példa csábitotta.

Eredetibb a szó jó és rosz értelmében a tanárok választásának terve. Alapulna pedig ez a pályázáson úgy, hogy minden versenyző tanultságának elméleti és gyakorlati bizonyságát adná.

Az elméleti abban állana, hogy az elemi és középiskolában kézikönyvet dolgoznék ki, olyant, minőt jónak talál, a felsőben pedig tudománya egyik nevezetes szakaszát. Kinekkéz-irata szellem, előadás, igazság és sikerültség tekintetében legjobb ceteris paribus, azé a kathédra. Ha a kézirat tulajdonosa nem akar tanítóvá lenni, kézirata oskolai könyvül fogadtatnék el s joga átmenne arra, kinek munkája második helyre jutott és így tovább. A gya-

¹⁾ *Pályamunkák* II. k. 227—228. l.

korlati bizonyosság élő szóval történnék, közhe-
lyen, minden megjelenni akaró alapítók előtt ¹⁾
A választás pediglen nem élethossziglan szólna,
hanem például 10 évre, mikor a tanító új vá-
lasztás alá esnék, de minden esetben fizetése
bizonyos részét be kellene fizetnie egy arra
szánt intézetbe első belépése óta, a melyből
kilépése után kamatokat húzna. Így az intézet
nem lenne kitéve, hogy a gyöngéket és kórtól
hátramaradottakat kimélvén, a tudomány va-
lódi kárára, gyöngé embereket tartson meg ta-
nitóknak; ellenben a tanító újra választható
lévén, rajta sem történnék igazságtalanság, mert
ha a közönség kíváнатát kielégíti, ha ember a
talpán, bizonyosan örömmel fog megtartatni.
A kilépett tanítók rendkívüli leczkéket min-
denesetre adhatnának. ²⁾ Ilyen módon azt re-
ményli Vajda, hogy egyfelől minden tudomány
tanítója jártas lesz a választott mezőn, másfe-
lől a legnagyobb figyelemmel fogja kísérni
szaktárgya fejlődését; s így a tanítók folyto-
nos előhaladása mellett mindig nagyobb ké-
szültségű ifjak lépnek ki az oskolából s vala-
hára bekövetkezik azon idő, hogy mi is vihe-
tünk fáklyát az európai nemzetek között s
nyelvünknek becsülést szerezhethünk a tudós vi-
lágban. ³⁾

Vajda Péter köztársasági kormánya a
különböző elemek bevonásával, a legnagyobb

¹⁾ *Pályamunkák* II. k. 232. l.

²⁾ *Pályamunkák* II. k. 220. l.

³⁾ *Pályamunkák* II. k. 232. l.

nyilvánosság ellenőrzésével talán alkalmas volna az érdeklődést a főiskola iránt mindenfelől biztosítani, de örökös nyugtalanságnak és bizonytalanságnak tenné ki épen a legfontosabb területet, — a tanári kart. Az időről-időre választás nemhogy serkentésül szolgálna, sőt inkább a legtöbb esetben bénítólag, nyűgzőleg hatna. A tanár nem arra gondolna, ha csak e hivatás teljes betöltésében öntudata megelégedést és megnyugvást nem találna, hogy szaktudománya haladását itthon és az európai irodalomban figyelemmel kísérje, az új vívmányokat magáévá tegye, hanem arra, hogy magának a befolyásos emberek jóindulatát megszerezze s tanszékét udvariaskodással és kedvkereséssel tartsa meg. S így megeshetnék s bizonyára igen sokszor meg is esnék, hogy épen azok, a kiknek belső értéke a legigazabb, a hivalkodók és szájasok mellett elbuknának, hogy a főiskolán belül nem a szellem, hanem a kenyér versenye lenne folytonos. Valahányszor egy-egy tanár évtizede végéhez közelegne, mindannyiszor elkeseredett hajsza indulna meg, hogy helyére ülhessenek; s neki jó reménnyel, vak reménnyel vagy rákellene bizakodnia a szerencsére, vagy bele merülnie a választási küzdelembe, tudományának és tekintélyének kárára.

Nem az érdem, hanem a családi és rokoni összeköttetés döntene, — a választás két bizonyossága pedig nem lenne egyéb, mint illusio.

Vajjon nem ezt hirdetik-e a községi és megyei választások? S vajjon a tisztujtások eredménye nem a hatalmasabb, az uralkodó családok kiegyezésének eredménye-e? Vajjon a protectio nem többet ér-e, mint minden képesítés, minden kitünőség?

És mi a következése? A közigazgatás ezer nyomorusága, mely évről-évre ijesztőbb és nyomasztóbb, mert egyre sokasodik. Oka pedig épen az, mi az elrestülés és elhanyagulás ellen oltalom és kezesség lenne — a szabott időre való megbizás; a mi a közoktatásügy fejlődésében és tudomány haladásában még jelentékenyebb visszaéléseket és kiszámíthatatlanabb károkat okozna. Mert bizonyára a kiválóbb tehetségek, a kik nem birnának elég könnyelműséggel, hogy magokat és övéiket a meg-megujuló koczkáztatnak örömet kitegyék, elvonulnának a tanítás mezejéről, mint elvonultak a közigazgatáséről is, oda, hol egyéni erejük és tanulmányok állandó létet alapíthat nekik, a honnan nem kénytelenek valamelyik virradóra, vándor- vagy koldus-bottal a világba zülleni.

A felfogás kétségtelenül szabadelvű, de nem minden szabadelvűség üdvös egyszersmind. Sokkal helyesebb és szebb is, mert igaz, Vajdának utasítása a természet-ismeret és vallás-erkölcs tanítására nézve. A felvilágosodás embere, a természet fia nyilatkozik meg benne. Azt sürgeti, hogy gyermek a népiskolában mi-

nél több természetismeretet tanuljon. »Az égi nap — ugymond — csak testi szemeinket világitja meg, lelki szemeinkből csak természetismeret veri el a sötétséget. Ez támadja meg gyökereiben az előítéletet, babonát, balhiedelmet; ez szónokol leghathatósabban a testvériesség, igazság, jog és rend mellett, ez teszi talpkövé a társas erényeknek. Ennyi jótól megfosztani a népet igazságtalanság, szivtelenség volna.«¹⁾ E természetismeretek elsajátítása után ajánlja a vallást és erkölcsöt magyarázni, mert a gyermek csak így képes felfogni; a vallás kézi-könyve mellőzve az orthodoxiát, a mások hitének becsmélését, a legjózanabb bölcelet szellemében hasson; az erkölcs tudománya pedig a legtisztább és legnemesebb emberszeretet nyelvén a szivhez és lélekhez szóljon. Freszkdjék ki a polgári élet tág mezejére s velős rövidséggel ismertesse meg a különféle jogokat és kötelességeket, mutassa meg: mikép attól függ egyesek és az egész nemzet boldogsága, ha mások jogait kiki tiszteli, saját kötelességét pedig kiki a legpontosabban teljesíti; és mutassa meg, hogy a legjobb, legigazabb vallás az, mely legtisztább néperkölcst idéz elő s legjobb hit az, mely a legértelmesebb embereket fejti ki.²⁾ S ily értelemben hangoztatja, hogy a templom legyen azzá az idősbeknek, mi az iskola volt a gyermekek-

¹⁾ *Pályamunkák*. II. k. 248 l.

²⁾ *Pályamunkák*. II. k. 248—250 ll.

nek, hol a jelen élet szükségéről, a munkákról és iparkodásról, a polgári jogokról és kötelességekről adjanak oktatást s a jövő életet csak úgy mutassák be, mint szükséges bekövetkezést a jelenre, melyről akkor gondoskodtunk legjobban, ha a jelent legbölcsebben használtuk.¹⁾

Arany-igazságok, a miket félszázaddal ezelőtt irtak, de a mik még félszázad múlva is alig valósultak. Hiszen a mi az egyház illetékességének körébe vág, ahoz a legnehezebb s a mi a sziv vallásbeli buzgóságát érinti, ahoz a legkényesebb nyulni. Nagy szellemek és nagy események egyetlen fordulattal más alakot szabhatnak az egyháznak, más tartalmat a meggyőződésnek, de kis emberek, kis idők nem változtathatnak. A közoktatásnak még oly kérdéseiben is, melyek fölött pusztán és egyedül az értelem belátása dönt, sokkal lassabb a haladás, semhogy az megfelelné a mai kor pezsgő szellemének, a jó, igaz és szép mindig egyetemesebb hatásának. Mióta elismerik, hogy az ember emberi fogalma csak e magasztos Háromság öszhangzatos kifejtése által teljes, mégis mi keves történt érdekében? Iskolaínk törekszenek megtanítani az ifjúságot tudományos ismeretek nyújtásával az *igazra*, vallásos és erkölcsi irányelvek közlésével a *jóra*; de aesthetikai tanok terjesztésében és műtörténeti példák megvilágosításában, melyek

¹⁾ *Pályamunkák*, II. k. 225 l.

a *szép* iránt az érzéket és vágyat kifejtenék, nagyon fukarok. Vajda közoktatási programja már az elemi iskolában a szépművészetekről átnézetet s általános fogalmaikról tájékoztat; nevezetesen megmagyaráztatni kívánja: miben áll az izlés, mi a természetes, a szép, a kellemes? A gymnasiumban pedig, melyet ő négy osztályosnak tervez, szükségesnek tartja a 4 éven át rendszeres tanfolyamot vinni keresztül: a szépművészetek jelentőségéről, történeteiről, bölcselleteiről, állásáról a különböző népeknél és időkben, főleg a görög és római szobrászatról, festészetről és építészetről. ¹⁾ Mélyre ható és átalakító befolyása lenne az ily, a közoktatás minden szakán keresztül vezetett aesthetikai és műtörténeti tanításnak mind a szellemi fölvilágosodásra és erkölcsi felfogásra, mind különösen a művészeti és ipari fejlődésre. Ki megtanulja, hogy mi a szép az emberi szellemben, a művészetben és természetben, kinek a szép fényben és érzésben derűs kultusa, mely egy tetszetős öszhangba olvad, lelki és szívbeli kultusa lesz, az bizonyára nemesebb képet alkot magának a világról, az emberről, az életről, — azt földi nehéz és prózai küzdelmei közt is emelni és vigasztalni fogja a szép iránt rajongása, a szép felé közeledése; az bizonyára minden fölfedezést, mely világosságot hint az emberek tükéletesedésének útjára, édes örömet üdvöz-

¹⁾ *Pályamunkák* II. k. 250. és 253. l.

lend, mert a szellem diadala az erő és anyag felett — *szép*, és minden vétket, mely az emberek magasb hivatására árnyat borít, állhatatosan kerülend, mert a nemtelen indulatok felülkerekedése a nemeseken — *riút*. A ki életét a szép öszhangja szerint vezeti, az bizonyosan mindenben és mindenütt meg fogja keresni és lelteni a szépet; — az bizonyosan édesebben tud örülni a fakadó tavasznak, a dalos madárnak, a csörgő csermelynek, a zizegő fűnek-fának s a felibök ragyogó kék égnek. S az a nemzet, a melyben ily épen és üdén fejlett ki az érzék a *szép* iránt, — lelke szükségképp fogja ünnepelni a művészeteket, melyekben a szépnek egy-örök eszméje ezer, meg ezer alakot ölt. Az antik, a renaissance, a modern művészet története bizonyítja, hogy építészet, szobrászat, festészet, zene és költészet ott virágzott leginkább, hol az érzék a szép iránt a legáltalánosabb vala. A szép szeretete — a művészetek szeretete; a szép érzék — a művészi érzék. S a nemzet minél egyetemesebben viszi ez érzéket ki az iskolából, szépirodalmi tanok által tisztázva, művészeti példák által erősítve, annál egyetemesebben fog az nyilatkozni az életben; a nemzet annál bőkezűbben gondoskodik a művészetek pártolásáról, annál fogékonyabbnak és leleményesebbnek mutatkozik a művészeti intenciók és motívumok átvitelében a mesterségekre; mert gazdag és gazdagító műipar csak ott fejlődhetik, hol mestere és tanítója a mű-

vész, csak ott emelkedhetik annyira, hogy a műipar maga — művészetté lesz. ¹⁾

Vajda különben eddigelé, magán-leckéin kívül, csak elméletileg foglalkozott az oktatással. Nem a tanítás, hanem az írás volt életpályája: de bizonytalan kereset helyett biztos jövedelemre, zaklató vállalkozás helyett nyugalmas révbe vágott. Vajdának ilyenül épen egy időben, a pesti lutheranus iskola s a békési esperesség szarvasi gymnasiuma kínálkozott.

A szarvasi meghívás érkezett előbb, és pedig 1842-ben először, 43-ban másodszor ²⁾ s ő az ismételten nyilatkozó szíves bizalom előtt meghajolva, már el is ígérkezett: a mikor egészen váratlanul a pesti iskolában nyílt számára kilátás, a mi ígéretének beváltásában megingatta. Dr *Taubner Károly*, az intézet igazgatója, valami sajátos félreértés következtében az 1842/3-iki iskolai év vége felé, április 24-én egyszerre »resignált.« Vajda barátai és tisztelői, kik eddig is a jeles írónak a tanárságot tekintették a legalkalmasabb pályául, legott megindították a mozgalmat, hogy a megüritült állásba beszerezhessék s e munkabíró erőt a központnak megtarthassák. Bár a javadal-

¹⁾ *Gottfried Semper*: Wissenschaft, Industrie und Kunst. Vorschläge zur Anregung des nationalen Kunst-Gefühles. Braunschweig. 1852.

²⁾ *Protestans Egyházi és Iskolai Lap*. 1844. évf 713. l.

mazást nem lehetett valami kedvezőnek mondani a kezdő egyház kezdő iskolájában, mert az igazgatónak fizetése 750 forintra rúgott, váltópénzben, a rendes tanár 400 és 500 forintot kapott ¹⁾ a melyhez némi fapénz járult: de Pesten volt, a tudomány, költészet és nemzeti élet tövében. S Vajda örömet maradt volna. Az intézet tanügyi bizottsága a resignatio után már negyed napra, április 28-án ülést tartott, melyben az iskolafelügyelő bejelentette, hogy a helyettesítésre Vajda Péter, megválasztott szarvasi tanárt sikerült megnyernie. Az ülés tudomásul vette s a bejelentőt megbizta, hogy a helyettes oly hamarosan, a mint csak teheti, a tanítást vegye át. ²⁾ A mi haladéktalanul megtörtént, s Vajda két hónapi fáradságáért 100 forintnyi díjban részesült. ³⁾

Ez idő alatt a korteskedés egyre folyt: megválassza-e az egyház rendes tanárnak, vagy sem? Az érdemmel — a protectio küzdött, s e küzdelemnek kimenetele szinte a választás napjáig bizonytalannak látszott. Legalább *Karacs Zsófi*, Teréz néjének, ki ekkor M.-Szigethen lakott, a választás előtt néhány nappal azt írja, hogy a Vajdáék állapota kétséges: vajjon Pesten maranak-e, vagy Szarvasra men-

¹⁾ *Böhm Károly*, budapesti lutheranus főiskolai igazgató szives értesítése szerint.

²⁾ *Böhm Károly*, igazgató szives értesítése szerint.

³⁾ *Böhm Károly*, igazgató szives értesítése szerint.

nak, mert még a jövő héten lesz a választás. Ha a pestiek meg nem választanák, akkor a szarvasiaknak adott szavát meg kell tartania. S ő hihetőnek tartja, hogy Pesten versenytársa fog győzni, mert egy nagy ur pártfogolja.¹⁾

A hihetőség megvalósult. Vajda hamarosan ilyen csattanós czáfolatot kapott a maga köztársasági rendszerére.

S a magyar költői és tudományos irodalom érdemes munkása, ki mint a természet-tudományi társulat titkára, az akadémia és Kisfaludy-társaság tagja itthonn, mint a külföld világvárosainak látogatója odakünn, bizonyos magasabb és nemesebb szellemi élvezethez szokott, most eltökölte Szarvasért odahagyni Pestet, az ébredező központot, hol az irodalmi, művészeti és társas élet fiatalos üdeséggel pezsdült meg.

Mit remélt érette kapni?

Mi volt akkor Szarvas?

Ma sem nevezetes fészek, még kevésbbé volt az a negyvenes évek elején. Szélesen és rendetlenül terült el a Körös balpartján. Hoszszú, unalmas utczáin alig láthatott a szem városiasabb épületet. Pár urasági udvar, uradalmi lak s néhány honoratiornak háza emelkedett ki a nádas-fedelek közül. Csinról, tisztaságról, izlésről szólni sem lehetett. Ha a tavaszi és

¹⁾ A levél Karacs Teréz nirtokában 1843. július ötödikéről.

ősi esőzések beköszöntöttek, — a szivós, fekete sár feneketlenné lett s minden közlekedést megszakított. Az emberek családi tűzhe-lyök mellé szorultak, hol az élet egyhangúan, unalmasan, kis bajok és kis örömek között ki-csinyesen telt; összes szórakozása egy-egy ün-nepi alkalmatosságban állott.

A város lakói egyszerű, becsületes, isten-felő tótok voltak, a kik áhitattal gyülekeztek lelki-pásztoraik meghallgatására ünnepeken és vasárnapokon, a hét folytában pedig csendben és szorgalmasan végezték kötelességöket. Büszkeséggel tekintettek gymnásiumuk felnyuló falaira, tisztesség-tudással köszöntek tanáraik-nak, jóakaró indulattal szolgálták ki a náluk lakó diákságot, melytől magyar beszédet és magyar érzést tanultak. Örültek a békés má-nak, a biztató holnapnak, de a saját telkükön tul nem láttak. Az ország dolgaihoz nem ér-tettek s azokkal eddig nem bibelődtek. Épp ez időben azonban a nemzetiségi eszme e rom-latlan nép közt élesebben kezdett felvetődni. Mert egyik papja panszláv érzelmekkel birt s azon törekedett, hogy ez érzelmeket hazafias jámbor hallgatósága szívébe átcepegtesse s a várost a panszláv üzelmek fészkévé tegye.¹⁾ A lakósság gyanutlan bizalommal simult lelki vezetőihez, kik még vissza nem éltek azzal;

¹⁾ *Pól Dani*, szarvasi főjegyzőnek, Vajda P. ta-nítványának visszaemlékezése szerint.

így annál könnyebben félrevezethető és rászédhető volt; de a lelkes hazafi épp oly háládatos közönségre talált benne, mert a métely még nem rontotta meg, csak fenyegette.

Ilyen volt a helyzet Szarvason.

A város csendes, a nép nyugalmas, az élet közönséges. Nem dicsekedhetett a nagy városok szellemi élveivel, társadalmi csillogásaival, érdekes változatosságaival; de itt Vajda megtalálhatta azt, a mit eddig sehol: a *csendet és nyugalmat* s a kétes létel helyett biztos hivatást, a melyért rajongott. És ha majd olykor, elkedvetlenedése egy-egy pillanatában, visszaneézve előbbi szereplésére, bántja talán szűkösebb új helyzete s megrezdül szívében az önbecsérzet fájó húrja, hogy gyarló anyagi viszonyok miatt vissza kellett vonulnia a szellemének megfelelő térről, — mindannyiszor vigasszal tölthette el az öntudat, hogy az emberi fölvilágosodásnak s a nemzeti haladásnak munkás apostola lett s az igazságot az élőszó erejével hirdetheti a lelkesedő ifjúságnak. Különben is, bár a nagy világban élt, nem volt világfi, sőt saját körén kívül húzódozott a társaságtól; inkább szerette az elbolyongást a zugliget regényes hegyei és völgyei közt, az elmélyedést, az álmodozást magánosan, otthona kis világában, valamely kedvencz költője és tudósa mellett. S a természet az ő leghivebb fiát itt is gyöngéd szeretettel üdvözölhette, a körösparti kis füzes, a *Bolszq-grófok* díszes

parkja, lombos erdeje megenyhítő hűvös árnyékre s bizalmas csevegésre várta s kedvencz költőivel és íróival új tűzhelyénél is elbeszélgethetett, elmélázhatott.

Azért nem ingadozott tovább, csak a míg a pesti választás eldőlt. A Szarvasra költözést lelke szava, barátja *Ballagi Mór* biztatása egyiránt ajánlotta, s ő reménnyel és bizalommal tekintett a jövőbe. Még néhányszor kilátogatott a budai hegyek közé, melyek virágos halmaiban annyiszor gyönyörködött, hogy könnyes szemmel búcsút vegyen tőlök. Nehezére esett a válás, hiszen nem csoda, minden kőszál, minden bokor mintha csak a saját kertjében állott volna. Az egész Zugliget annyira otthona volt Vajdának. De a könnyek fellegén a szivárvány is fölragyogott előtte, — s ő remélve és bizva üzeni a futamló felhőktől a rávárakozóknak a fellengő biztatást:

»Mondjátok el, gyors fellegek,
Hogy útnak indulok,
S költő jövend szerelmivel
Gyorsan utánnatok.
És a költő szerelme tud
Égetni, gyűjtani,
Rettegjetek, ti férfiak,
S alföld leányai.

Ti égni fogtok, mint maga
Költőtök ég, hevül,
S reátok e szent tűz alatt

Új menyország derül . . .

Nem fér meg kebletekben az

Új pezsgő indulat.

Bámulva nézitek : mikép

Megjött a virradat ¹⁾

Vajda iránt viszont sok reménynyel és nagy várakozással voltak. Az esperesség, az előljáróság, a fiatalság természetes kíváncsisággal és örömmel tekintett az országos nevű férfinak működése elé és székfoglalójára tömegesen megjelent. A *székfoglalás* ünnepe 1843. őszelő, azaz október 27-én történt, Kristóffy Sámuel békési egyházmegyei esperes elnöksége alatt.²⁾ Vajda beszédében, melynek kézírata előttünk fekszik, rajongó lelkesedése és hazaszeretete egészen megárad s csapongó elragadtatással nyilatkozik hivatásáról és közoktatási programja irány-elveiről. A beszéd magvas és szép, alakja nem mesteri, de csinos; a szónok rhapsodikus természetének megfelelőleg szakkérdések fejtegetésébe nem ereszkedik, hanem néhány magasztos eszme fölvetésével ad szellemének röptet, hogy ez eszmék általános igazságainak régiója fölött lebegjen. E lebegés a sasé, hol mélázva csapong, hol pár sebes szárnycsapással a magasba lendül s ott újra elandalog. Különösen kellemes az egésznek nem, lobogó tüze, mely a szónok hitének és

¹⁾ *Dalhon.* Pesten, 1844. IV-ik füzet, 169. l.

²⁾ *Protestans Egyházi és Iskolai Lap.* 1843. évf. 531. l.

meggyőződésének teljes őszinteségéből támad és nyeri végeig dúsan tápláló erejét. E tűz észrevétlenül megkapta és fölmelegítette a hallgatóságot, s megszerezte a dicsőített eszmék számára.

Vajda egész lelke megnyilatkozik ebben a beszédben. Alkalmi bevezetése után az új pályát rajzolja, melyen a tudományt az ifjúságnak fogja hirdetni. Munkájában elve és célja — *az igazság*, melyet isten csak azért rejtett el és részelt fel, hogy dolgot adjon az embernek és többen részesüljenek a fölfedezés örömeiben. Az igazságra, a mellett a jogra és erkölcsösségre fog törekedni.

»Keresni és hirdetni fogom, úgy mond, az igazat, terjeszteni a jogot és jogszeretetet, ápolni mint hű kertész az erkölcsösséget. Mindenkor a szív és lélek fenekére tekintek, gyűlölve az álsí, maságot, s álmíveltséget és erkölcs fattyú sarjadékait. Akarja a lélek a jót, beszéljen szerinte a száj, legyenek a tettek, mint a törvény és szív parancsolják, legyen az ember önállásu, kit semmi zivatar meg ne ingasson, használni tudó a napfényt, élni tudó a jogszerencsével és meggyőződését semmi áron el nem adó. Ez lesz tökélyképem, erre figyelmeztetem ifjaimat, midőn a történet mezején böngészek velők, midőn a költőkkel a hősök és istenek világába vezetem őket, midőn a vallás lélek-derítő tanait mondom előttük el, midőn föltárom előttük a természet nagy könyvét, hogy olvassák belőle, mit isten maga irt bele. És

nem múlik el nap, hogy ezt ne tenném, és jövendenek hetek, hónapok és esztendőök és meg látjuk, lesz-e isten áldása munkámon?

Nevelésemből nem felejttem ki a testet. A test a lélek műszere; csináljatok ép testet, hogy ép maradjon a lélek; az én ifjaim nem fognak döhos levegőben pállani, de éltetem őket isten szabad levegőjével, hogy a szabad ég alatt lelkök is szabaddá mívelődjék . . .

S a lelkileg és testileg ép ifjakat megtanítja a honszeretetre. Mert bár sok-nyelvű fiai vagyunk a hazának, de fiai vagyunk. S ne felejtse senki, hogy a magyar föld táplálja, magyar ég jognapja világít rá. Reméli, hogy tanítványai kibékülve távoznak a hazába, egymást szeretni, mint szivből-lélekből, szóval és tettel magyarok. Érti, hogy magasztos az elve, nagy és nehéz a célja: de van teste puhóság által el nem görnyitett, kényesség által meg nem rongált; van lelke, az igazságon kívül egyéb tekintélynek meg nem hódoló, van akarata, kizárólagos a jog számára, van kitaratása, mely utolsó lélekzetével hagyja el csak. ¹⁾

Vajda székfoglalója tetszésben részesült. A tudósító szerint általa a szónok korunk legnagyobb nevelőivel fog kezdet. ²⁾ Magas gondolkozásra és erős meggyőződésre vall s a

¹⁾ *Vajda Péter*: Erkölcsei Beszédei. Eredeti kézirat az országos levéltárban. A székfoglaló I—II. II.

²⁾ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1843. évf. 531. l.

csapongó hév ellenére is férfias mérsékletet tanusít. A vallási kérdésen könnyedén átsikamlík és sem a megcsontosodott dogmák nyúge ellen nem emeli szavát, sem az áldó természet dicséretét nem zengi. Szerencsésen és tapintatosan megáll a mesgyén, hol az ő látszólagos természet-imádásának s felekezete pozitív vallásának határai érintkeznek; ismételve hangoztatja: az igazságot, jogot, erkölcsösséget, melyet minden ember ajakán hordoz, sok, mint Vajda, szívében is. Nem mond kevesebbet, mint a mennyit tőle a mult-ra nézve a közönség joggal megvárhatott s nem többet, mint a mennyi a jelenben fedezhette, a jövőre neki kiinduló alapul szolgálhattott. Ugy látszik, hogy egyelőre csak ismerkedni akart előljáróival és tanítványaival, megszerzendő azok tiszteletét és ezek szeretetét; aztán kívánt a fölvilágosodás fáklyájával mindig beljebb és beljebb törni a babona és a vakhit setétébe, hogy végre az egész penészes, nyomasztó levegőtől füledt épületet fölgyujtsa és hamuvá égesse. Vajda hitte és vallotta, hogy ez a tudomány és haladás emberének egyiránt kötelessége, és pedig szent kötelessége, a nemzet és az emberiség iránt; hitte és vallotta, hogy a meggyőződésnek legbiztosabb és leghatalmasabb eszköze az élőszó varázsa, melynek közvetlensége alatt az eszmék sokkal inkább bevésődnek a szivekbe és elmékbe, mint írás által. Hiszen épen ő hivatkozott ta-

nitványai előtt a történet könyvének tanúsá-
gaira, hogy mire mentek egyes tanítók? Ná-
zárethől kiindult egy tan és megszelidítette a
világ legnagyobb részét; Mekkában föllépett
egy tanító s a Keletet megrázta, Afrikát el-
foglalta s a legtávolabb nyugatig jött tanítvá-
nyaival és követőivel.¹⁾ S ezek nem írással,
hanem élőszóval hatottak.

¹⁾ *Erkölcsei Beszédek.* 15 l. A tanítók és tanítvá-
nyok közti viszonyról.

VI.

Tanári tevékenység.

(A protestáns középiskolai oktatás 1840 előtt. Tankönyv hiánya és raptura-módszer. Vajda felfogása a bajok gyógyításáról. Föllépése a bot és kémkedés ellen. Iskolai esküdszék. Magyar Önképzőkör alakítása. Az Erkölcsi Beszédok és a dalnapok. Könyvtár. Ballagi meghívása. A szarvasi főiskola felvirágzása. Kézirati vezérfonalak.)

Hová jutott Vajda, mikor székfoglalójával a tanári pályára lépett? Minő volt akkor általában az oktatás protestáns középiskoláin? Minő különösen a békési esperesség szarvasi gymnasiumában? Oly kérdések, melyeket közelebb szemügyre kell vennünk, hogy igazán méltányolhassuk azokat a nehézségeket, melyek között Vajda tanított, hogy helyesen megbecsülhessük azokat a sikereket, melyeket rövid harmadfélévi működése alatt elért. Mert csak így fog kitünni a maga egész jelentőségében az ő értéke és érdeme, megnyerő jelleme, alkotó szelleme, határozott akarata, céljatudatos és következetes eljárása, fáradhatatlan munkássága, gyors és fejlesztő hatása az iskolán belül és kívül.

A mai középiskolai tanár kitünő szakember lehet, működésében biztosan és könnyen boldogulhat. Nem úgy a Vajda kortársa. Tanárképzőinken a tudomány európai színvonalán álló tudósaink tanítanak s ifjaink lelki tehetségeik és hajlamaik szerint a legavatottabb kezek kalauzolója mellett végezhetik pályájukat: aztán tanításukban szabatosan megállapított tantervre, jeles tankönyvekre és alkalmas taneszközökre, meg a külföld hatalmas és hazánk tisztességes paedagogiai és szakirodalmára támaszkodhatnak.

1842 előtt mindez csak a jobbak, a lelkesebbek jámbor óhajtása volt.

Protestans középiskolai oktatásunkban (s bizony a katolikus sem vala szerencsésebb!) a legteltesebb rendszertelenség s legmegátalkodottabb maradiság uralkodott. Még ugyanazon egy felekezet gymnasiumaiban sem volt egyenlő sem az osztályok száma, sem a tanulmányok rendje. A református iskolák általában 6 osztályból állottak, de ez osztályok elnevezése és tananyaguk berendezése, kivált a három felsőben, nagyon különbözött egymástól; míg Debreczenben alsó rhetorica, poetica és felső rhetorica, addig Kolozsvárott rhetorica, poetica és logica; Miskolczon pedig rhetorica, poetica és philosophia volt a nevek; némely helyütt, példának okáért Csurgón, a declinistákat és conjugistákat a gymnasium első osztályába sorozták, másutt, teszem azt Kolozsvá-

rott, ezeket elemi növendékeknek vették s a cellába és conjuncticába járatták. Az evangelicus gymnásiumok még nagyobb eltérést mutattak; így 1842-ben a pesti iskola 5 osztályra terjedett, 4 grammaticaira és 1 szónoklat-bölcsészetre, vagy humanitásira; a késmárkinégy osztályra szakadt, donatus, grammatica, syntaxis, rhetorica néven; a szarvasi és miskolczi 3 osztályt foglalt magában, grammatica, syntaxis és rhetorica czim alatt ¹⁾ Ez egyenetlenség következtében a tanuló, ha a nyelvek elsajátítása végett egyik iskolából a másikba költözött, némely tárgyat egymásután többször is tanult, másat sohasem; mindössze a latin feltétlen uralmában történt megegyezés mindeült. A latin nyelv oly túlságos művelésben részesült, hogy valamennyi tehetőbb egyházi gyülekezet, mihelyt két tanítót birt tartani, az egyikkel már a latint taníttatta, habár 30-40 gyermek közül 3-4 ment főlebb a középiskolába.

S boldog Isten, micsoda tanítás lehetett az! Mikor még Késmárkon is, melynek iskolája mindig bizonyos megérdemelt jó hírnek örvendett, századunk második tizedében Rhenius nyelvtana, ²⁾ melyet az 1667-iki bazini egy-

¹⁾ *Protestans Egyházi és Iskolai Lap.* 1842. évf. 183. és 256. l. 1843. évf. 181. 285. 397. 463. és 426. l.

²⁾ *Hunfalvy Pál: Tanulmányai.* Budapest 1273. l. k. 15. l.

házi gyűlés fogadott el, forgott közkézen. Mintha bizony másfél század óta sem a latin philologia, sem tanításának módszere nem haladott, nem tökéletesedett volna semmit.

Minden egyes tárgyra a hány intézet, annyi szokás állott. Mindenütt a helyi hagyomány, melyet a jóltevők végrendelete előírt s a helyi követelés, melyet a tantestület becsvágya felállított, szolgált zsinormértékül úgy a tárgyak megválasztása, mint azok beosztása és tanításmódja tekintetében. Minden új tanító vagy alkalmazkodott a régi szokáshoz, vagy újat iparkodott a maga emberségéből, a maga tanulmányaival teremteni, a mi még áldatlannabb változatosságot, illetőleg ingatagságot okozott. S e nyűgző nyomoruság következménye egész borzasztóságában elképzelhető, ha tekintetbe vesszük, hogy még 1842-ig sem létezett hazánkban *praeperandia*, hol a tanítást tanították volna. Rendszertelenül készültek, szakra és mennyiségre egyiránt: képesítés nélkül választottak, szakra és mennyiségre egyenlőkép. Így megesett, hogy a ki arra számított, mikép 6—10 éves fiuk tanítója lesz, szerencse és pártfogás jóvoltából a theologusokba kényszerült ihletet önteni; a ki arra készült, hogy a latin grammaticát és syntaxist magyarázza, a mathesist vagy physicát lőn kénytelen fejtegetni.

Mindennek kellett lenni, — semmiből és semmivel. Azért már ez idő szerint mindinkább

érzett a tanító- és tanár-képző intézetek szükségese; mind többen és többen ép annyi buzgósággal, mint meggyőző érveléssel szólaltak fel sürgetőleg felállításuk érdekében; a pesti egyesült protestans főiskola pályakérdéseinek egyik pontja szintén ezt foglalta magában.

Hunfalvy Pál egészen a tanár-képző intézetek hiányának rójja föl, hogy 1848 előtt nálunk rosszul tanítottak.¹⁾ Hetényi János nagy és káros előítéletnek mondja, hogy mi a tanítás mesterségét könnyűnek gondoltuk, holott az oktatás minden művészetek között a legfontosabb és a legnehezebb. S a mely nemzet, vagy felekezet emez igazságot nem tudja, vagy hinni nem akarja, az iskolák silányságában megbűnhödi.²⁾ Vajda Péter az elméleti tanultságon kívül megkívánja, hogy minden tanító legalább egy esztendeig segéd-tanítóként gyakorlati ismereteket is szerezzon.³⁾

S ez a szakképzés annál elodázhatlanabbnak és nélkülözhetlenebbnek mutatkozott, mert kézikönyvek nélkül az egész tanítás bizonytalanságban révedezett; az anyagot atanár szorgalma vagy restsége, tudományossága vagy tudatlansága, tapintata vagy különczködése szabta meg. S akár birta, akár nem a növénydek ereje, rászoritotta és beletörte az erőszak, mert a fegyelmet szerető humanismus helyett lelketlen rigorismus képezte.

¹⁾ *Tanulmányok.* I. k. 15. l.

²⁾ *Pályamunkák.* I. k. 157. l.

³⁾ *Pályamunkák.* II. k. 262. l.

Különben a tankönyvek hiánya nemcsak a magyar közoktatás nyavalyája volt; a franczia és német is erősen szenvedett miatta; még mind ott, mind itt a legegyszerűbb hasonlatokkal s legkezdetlegesebb okoskodással bizonyították, hogy a jó vezérfonal tanítónak és tanuló-
nak ép oly szükséges és hasznos a tudományban való eligazodásra, mint a jó úti hálózat az utazónak. Hetényi János, mint valami különös bölcsességre, hivatkozik Trapp állítására, hogy a ki azokat az akadályokat, melyek a tökéletes tankönyv írásában előfordulnak, legyőzi, elmondhatja magáról: Exegi monumentum aere perennius! S mint igazi csattanós bizonyítékot az egyetemes bajra említi föl Cousin ítéletét, hogy a franczia tankönyvek nagy része, melyeket a gyermekek kezébe adnak, felületeségök és szárazságuk miatt több kárt tesznek, mint hasznot, miért 1828-ban a franczia kormány egy jó elemi olvasó-könyv készítésére 10,000 frankos jutalmat tűzött ki. ¹⁾ Hunfalvy Pál pedig a *Pædagogische Revue*-hez kénytelen folyamodni, hogy közül-érthetőleg és elfogadhatólag felelhessen a kérdésre: »Was ist das Lehrbuch?« S a *Revue* idézésével mondja el a ritka igazságot: »das Lehrbuch ist für den Lehrer ein Lehr-, für den Schüler ein Lernbuch.« S a *Revue* mélységével hirdeti, hogy igaz ugyan, mikép a gyöngye tanár a jó tankönyvvel sem képes oly sikert biztosítani, mint

¹⁾ *Pályamunkák*. I. k. 173. l.

a derék professor : mégis azonban, minthogy épen gyöngé, maga utat törni képtelen, annál szükségesebb valamely tankönyvhez alkalmazkodnia ; ennél fogva a jó tankönyv mind a kitünő, mind a gyarló tanárookra hasznos, a tanulókra nézve pedig valóságos áldás.¹⁾

Ez az apróság hiven mutatja, hol állott akkori paedagogiánk : mikor *ilyen* kérdés *ilyen* módon lehetett vita tárgya ! S még oly jeles szakember is, mint Péterffy Albert, a ki fölélt a versenyben Hetényi csak szótöbbséggel győzött, — legalább a felsőbb tanfolyamokban tankönyv helyett a *raptúra-módszert* kívánja megtartani. Mert a tanuló édes gyönyörűséget érez, hogy az előadott tárgyakat tisztán felfogja s értelmesen leírja. Ezen módot szerinte nagyon ajánlja a figyelem, emlékező s ítélő-tehetség szakadatlan munkássága, mely a gyakorlás által lassanként úgy megkönnyül, hogy a munka alig lesz érezhető, továbbá azon szerencsés körülmény, hogy a hallgató eszének nincs rése s alkalma félre csapongni, mint a puszta hallgatásban ; s végre azon kimondhatatlan nagy nyereség, hogy a figyelmes hallgató már a leczke végén az előadott tárgyakat alkalmasint tudja s legfőlebb egy figyelmes után-olvasásra van szüksége.²⁾

Péterffy és társai feledik, hogy ez önmunkásságot a tanuló a legjobb kézikönyv

¹⁾ *Tanulmányok*. I. k. 19. l.

²⁾ *Pályamunkák*. II. k. 71. l.

mellett is kifejtheti, mert a könyv korántsem tilalomfa a tudomány utjain, melyen túl bolyongani ne lenne szabad; s a kitűnő előadásnak kitűnő könyvvvel kiegészítése csak biztosítja a haladást. Ellenben, ha a kézikönyv hiányzik s az előadás silány, akár rapturával a lecke-órán, akár füzet szerint otthon írja a tanuló, — egész iskolázása meddő marad, s akár Trapphoz illő klassikai hivatkozással sohajthat fel magában: »Oleum et operam perdidit!«

Pedig mit várhattak az akkori általános készütségtől?

A szegény fiatal ember alig végzett úgy a hogy, mikor széket kellett foglalnia, legtöbbször a véletlen szerint, s tanított, ha a mostoha sors úgy akarta, egy osztályban minden tárgyat. Mert abban az időben, a mikor a szakképzésről még csak ábrándoztak, a szaktanításnak vajmi tökéletlen alakja volt ott is, a hol arra kísérletet tettek. A legtöbb helyütt az osztályrendszer divatozott, ha ugyan ez az ige nem lucus a non lucendo. Késmárkon minden osztálynak külön tanítója volt, a kiben minden tudománynak egyetlen és igaz forrása buzogott; Szarvason ellenben a Vajda igazgatása alatt bizonyos szak-csoportosítás keletkezett s mindenki valamennyi osztályban működött: legalább ezt mutatja, hogy Vajda megbetegedésekor a grammaticában és syntaxisban a magyar-nyelvet, a rhetoricában a költészetet, a

physicában a természettant, bölcseletet és egyetemes történetet adta elő.¹⁾ Ha a szükség úgy kívánta, vagy az oktató, vagy az oktatandó kevés levén, két-két osztályt összecaptak; példának okáért 1842-ben Csurgón, a hol egy osztályra 6—8 növendék esett, Pesten, a hol az 5 osztályban három professor szorgoskodott.²⁾ Már most a fiatal tanárnak a szerint, a minő intézetbe jutott, — kellett gondoskodnia vagy minden tudományról, vagy csak néhányról, de különböző felfogásban és terjedelemben. Szánandó állapot. Meghajolt a kényszerűség előtt, leült asztalához s összeállított valamelyes kéziratot, már a minő tőle telt. És dolgozott poeticában, rhetoricában, mathematicában, physicában, philosophiában s minden egyéb ágban, a mire szüksége volt. Természetes, hogy a legtöbbnek kézírata tudományos tekintetben semmit sem ért, de nem is érhetett; s természetes, hogy nem sietett sajtó alá bocsátani, de kedvvel és kedvtelenül mondogatta tollba tanítványainak, rabolva az időt és ölte az észet. A kézirat így öröklődött aztán évről-évre, vagy másolódott osztályról-osztályra, míg a folytonos másolás következtében egyre romlott, hibásodott. Ha pedig valamelyik nem vállalkozott vezérfonal-írássra,

¹⁾ *Tatay István*, volt szarvasi gymnasiumi igazgató értesítése szerint.

²⁾ *Protestans Egyházi és Iskolai Lap*. 1842. évf. 183—4. l.

akár félelemből, akár lelkiismeretességéből, — átvette elődje kéziratát s átadta szent kegyelettel utódjának s a könyvnek szelleme, mint az Ur lelke a vizek felett, ott lebegett nemzedékeken keresztül.

A példa bizonykodik: Rhenius 1667-ből.

Bizony senki e veszedelmes körből nem menekülhetett, vagy az egyik, vagy a másik uton belekerült s ott vergődött aztán évtizedről évtizedre, mindig nagyobb búval és szeméremmel, erősebb pírósággal.

Vajda székfoglalása idejére mindössze annyi javulás történt, hogy immár pár év óta hatalmasan megzajlott s általános hullámozást keltett a törekvés a reformok iránt; s mind az ország központjában sűrű tanácskozások folytak a protestans közoktatás emelése végett, mind a vidéken gyakori értekezletek jöttek össze az iskolai rend és fegyelem szabályozása céljából. Különösen az evangélikusok főfelügyelője, a buzgó *Zay Károly* gróf többször egybegyűjtötte felekezete tanfőúrjait s megállapította velök a zay-ugróczy tervet, melyet az egyház négy kerületének egyetemes gyűlése is helybenhagyott. E mozgalmak következtében többé nem a latinon vala a tanítás sulya, mert egyfelől belátták, hogy nem igen boldogulnak vele, hogy a ki elhagyja az iskolát, vajmi kevés érti Róma nyelvét, még kevesebb Róma szellemét; másfelől felismerték, hogy minden nemzet a nyelvében él, hogy

csak anyanyelvén fejlesztheti a tudományt, virágoztathatja föl a költészetet, őrizheti meg nemzetiségét.

A többi nehézség mind megvolt.

Vajda ismerte e nehézségeket, hiszen már pályairatában, mint tudjuk, részletes en és alaposan foglalkozott velök. A tanárok elmarádása s tanításuk elsekélyesedése ellen a cyclosos választást ajánlotta, a mi azonban, mint kifejtettük, csak nyugtalanságot és eredménytelenséget okozott volna; a kézi könyvek hiányának pótlására egyetemes pályázatot kívánt kiírni s a szerencsés pályázónak, mint láttuk, a tanári széket törekedett biztosítani. Ő feltétlenül elítélte a kéziratot, mert hiányos, gondatlan és drága, míg a könyv könnyen olvasható, hibátlan és olcsó; mert a kézirat nem esik kritika alá, míg a könyvet a nyilvánosság ellenőrzi: vajjon megfelel-e a tudománynak vagy sem? Vajda megkívánja, hogy az a tudomány műhelyéből kerüljön ki, hogy minden állítása elismert igazság legyen, szigorúan azok felfogásához szabva, kiknek szánva van: elemeket adjon az alsó osztályban, népszerű oktatást bizonyos mélységgel a gymnasiumban s röviden kimerítő egészet a felső szakon; sőt megköveteli, hogy a szellemre és szempontokra is kellő figyelmet fordítson s ugyanazon tudományt a különböző osztályokban különböző szempontból adja elő; így a történetírást az elemi osztályban tárgyismertetőleg, a

gymnasiunban a historiai jogból indulva ki s a főiskolában a természeti jogot véve alapul; végül erősen sürgeti, hogy a pályázó szabaddítsa föl magát a külföld befolyása alól, mert sehol annyira rabok nem vagyunk, mint épen az irodalomban és művészetben; hogy legyen a pályázat a nemzeti erő, a magyar értelmiség kifejezése s minden egyes kiadás elfogyása után az új verseny által folytonos hatványozása, a veteránok és ifjabb tehetségek mérkőzésében.¹⁾

E meg-megújuló pályázat mindig kielégítette volna a szükségletet, biztosította volna a haladást tudomány és szabad gondolkozás tekintetében egyiránt. S ez által új szellem, élő és éltető. költözött volna be az iskolákba, keresztül hatva tanárokat és tanulókat, közelebb hozva őket szeretetben egymáshoz, a mi-ben eddig a nyers fegyelmezés akadályul szolgált. Mert bizony eddig a vesszőzés a napi-rendhez tartozott. A tanár növendékeinek zsarnoka, a növendék tanítóinak jobbágya volt. S a kis jobbágyok remegtek, rettegtek a zsarnok előtt; vagy vitézeknek tartva magokat, abban keresték érdemüket, hogy mint igazi spártaiak, jaj és sirás nélkül, ki tudták állani a kínzást. E rettegtetési rendszer által a gyermekek vagy félénkek, pulyák és alattomosak lettek, vagy daczosak, berzenkedők és érzéketlenek. A mi a jellem-fejlődésre a legkárosabban hathatott és

¹⁾ *Pályamunkák.* II. k. 240–41 ll.

hatott. Vajda úgy okoskodott, hogy a ki tudományában halad, gondolkozásában is halad; mert a felvilágosodás egész szellemén keresztül ragyog; a ki tökéletesedik belátásában, tökéletesedik az ifjúsággal való bánás módjában is, mert merevsége enged és keménysége szelidül. Így bekövetkezik majdan, a mi oly anynyira kívánatos vala, hogy a rettegés nem lesz a tanítvány első érdeme; sőt biztosítva érzi magát, hogy ha jól viselkedik, senki meg nem sértheti, ha hibázott, kegyetlenség helyett atyai feddés várja. ¹⁾

Röviden összefoglalva, a mit Vajda sürgetett, radicalismus az egész tanításban, humanismus a fegyelemben. Hirdette elméletileg pályairatában, megvalósítani iparkodott gyakorlati működésében. Nem arra készült, hanem arra született, hogy tanár legyen, birva a kitűnő oktató minden tehetségével, melyet a természettől örökölt, s minden képességével, melyet fáradhatlan szorgalommal önmaga megszerezhetett. Mint ember kellemes és érdekes alakjával vonzott, nyájas bánásmódjával hódított, nyílt, egyenes bizalmával bizalmat, — független, nemes jellemével tiszteletet aratott; mint tanárnak szerető jó akarata ragaszkodást keltett, széles és alapos tudománya nagyrabecsülést biztosított, írói és költői hite, dicsősége, csapongó ékesszólása és lobogó lelkesedése az ifjúságot rajon-

¹⁾ *Pályamunkák*. II. k. 237. l.

gásra ragadta. S ember és tanár a legszerencsésebb összhanggal olvadt benne össze. Nem dicsekedett talán a tanítás czéhbeli apró fogásaival, melyek leginkább csak arra valók, hogy a hivatatlanságot elfödjék; de volt benne valami, a mi sokkal többet ér, — *lélek*, a mit a paedagogia összes bölcsesége meg nem adhat. Ez a lélek lobogott rajongásában, melylyel hivatásának élt, melegített szeretetében melylyel az ifjúsághoz simult, buzogott éberen fáradhatatlan munkásságában, mikor íróasztala mellett dolgozott, és sűgárgzott ki fényben és színben, mikor gyújtó ékesszólással kathedrájáról az igazságot hirdette. Ez a lélek átömlött tanítványaira, buzditotta őket munkájokban, segítette őket haladásukban, kedvre derítette csüggedésükben s kivivta nekik a sikert. Ha ez a lélek a tanítást meg nem eleveníti, a szóba és tettbe szint nem lehell, hiábavaló a tanárnak minden tudománya s a neveléstan minden okos tanácsa: a kötelességszerű oktatás unalmassá és fárasztóvá válik, a methodika gyötrő pedanteriában vész el s a tanulóság öröm és eredmény nélkül járja az iskolákat. Ez a lélek emeli ki a tanárt a mester-embeerek sorából, s helyezi a hivatott művészek magaslatára, s általa ő élő és éltető példa lesz, a kinek lelkesedésétől a tanítvány lelkesedést és törekvéséből szorgalmat merit.

Vajda ilyen élő és ható példa kívánt lenni, mint székfoglalójában ígérte. Nehéz, de

szép munka várta, mert az iskola pangott. Igazgatója nyugalomba vonult, egyik tanára távozott, úgy hogy 1842-ben, a három osztályban 102 növendékkel, kik között 28 volt a rhetor, 16 a szókötő és 58 a szófejtő, két ember bajlódott.¹⁾ S e gyöngé erő mellett az oktatás fogyatékos, a rend laza volt, s ennek megfelelőleg az erkölcs érdes és nyers, a fegyelem kemény és erőszakos. Vajda alig lépett be a tantestületbe, radicalismusa és humanismusa már is nemes ujhodást okozott. Szelidségével átalakította a fegyelmet, erkölcsi beszédei által nemesítette a fiatalságot, tartalmassá kézirataival javította a tanítást.

Jó szándékában megbiztak s annak megvalósításában közreműködtek. Az esperesség szabad elvű gondolkozással s méltányoló helyesléssel, az iskolai tanács józan belátással és hathatós támogatással, a tanulóság hódoló tisztelettel s növekedő szeretettel vette körül.²⁾ Ez mindjárt első föllépésekor kellemes meglepetéssel tapasztalta, mint egyik kedvencze írja visszaemlékezéseiben,³⁾ hogy a koszorús Vajda a maga személye irányában semmi felsőbbbségi igényt nem követel, sőt inkább tanítványaihoz

¹⁾ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* 1842. évf. 256. l.

²⁾ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* 1844. évf. 713. l.

³⁾ *Pól Dani*, szarvasi főjegyző visszaemlékezéseiben.

leereszkedve, ezeket barátjaiként magához emeli, miért szeretetet és ragaszkodást tanusítottak iránta; s nem fordult elő eset, hogy neki csak egy kellemetlen perczet is okoztak volna. Működésében kiváló súlyt fektetett a jellem fejlesztésére; ezért az iskola régi fegyelmében gyökeres változtatást idézett elő. Akkor tájban Szarvason, mint mindenütt, nagy szerepe volt a botnak, mi az ifjúságban idegenkedést s gyűlöletet támasztott előljárói irányában. Vajda első gondjának tekintette a botbüntetést eltörölni. Sőt, hogy a tanári kar önkénykedését lehetetlenné tegye, behozta az esküdszéket, melyet a tanulók maguk közül választottak össze. Így az ifjúságot, mint pályairatában ajánlta, bevonta a maga fegyelmezésébe. Ez esküdszék ítélete döntött minden felmerült kihágásban, s következménye az lön: hogy a tanulók önbecsérzetre ébredtek s még a vásottak sem igen adtak más tanítók alatt is okot a panaszra s alkalmat az esküdszék tevékenységére. Másik gondja volt a kémkedést kiirtani, mi Szarvason egész rendszerré nőtt, s a tanulókból egymás iránt a bizalmat és simulékonyságot kiölte. E rendszer abból állott, hogy a hitvány hizelkedők titokban bevádolták társaikat tanítóik előtt, a kik ezt a feladóknak érdemökül rótták föl.

Vajda ez erkölcstelen rendszernek azzal vetett véget, hogy a midőn nála az első feladó jelentkezett, méltatlankodással és tüntetés-

sel utasította ki, s hasonló lépéstől egyszersmindenkorra eltiltotta.

A régi tanárok eleinte duzzogtak az újítás miatt, mert azon hiszemben éltek, hogy csak bottal és kölcsönös árulkodással lehet az ifjúságot ellenőrizni és nevelni: de a mint meggyőződtek, hogy az eredmény Vajdának ad igazat, ők is csatlakoztak az új irányhoz. A tanulók pedig idegenkedés helyett szeretettel fordultak oktatóikhoz, s bizalmatlanság helyett bizalommal egymáshoz; vetekedő felbuzdulással szorgalmazkodtak s kitünő haladást mutattak. Vajda lelke pezsgő elevenséget, új szellemet honosított meg, mely nemcsak a főiskolai ifjúságot hatotta át, de a városi lakosság is érezte a jótékony befolyást. Már első félévi működésével és vizsgálatával áradózó elismerésre ragadta az esperességet. Az egyházmegye jegyzője ¹⁾ értesítésében magasztalással emlékezik meg bölcsészetének, hittanának s történetének fennkölt szelleméről, jeles tárgyalásáról, nevelésének okos modoráról, végre előadásának bájos élénkségéről s a közben arczkifejezésének nemes öntudatu büszkeségéről; s lelkesülten hirdeti, hogy Vajda tanszékre termett, hogy öregek és fiatalok sovárogya jegyezték meg egymásnak: bárcsak alatta tanulhattak volna! Az esperesség örömmellátta, hogy az ifjúság szelidebb, emberiesb, a jóra s

¹⁾ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* 1844. évi. 185. l.

nemesre törekvőbb; ez pedig köszönettel adózott igazgató-tanárának, kinek értelmi és erkölcsi előmenetelét tulajdonította. A vizsgálat után való estve, taraczk-durrogatás között »éljen Vajda Péter!« feliratu, nemzeti színü lampionokkal kereste föl, ünnepi zenével és hálálkodó versekkel tisztelte meg. S ő való örömmel irhatta lelke barátjának, Ballagi Mórnak: »Te voltál egyik főbízthatóm, hogy eljöjjen Szarvasra tanítónak, és én nem bántam meg, hogy a Te és Lelkem szavát követtem. Életem majdnem legboldogabb évét töltöttem el. Jó tanítványok, elismerő felsőség s közszeretet kísérőim; oly jutalom, minőre ritka tehet szert a halandók között.«¹⁾ Karacs Ferenczné pedig méltán közölhette Teréz leányával, hogy Vajda Pétert tanítványai szinte imádják, olyan jó vizsgálatot tétetett, a milyen addig hallatlan volt az evangélikus iskolában.²⁾

Előadásaiiban világos, vonzó és kellemes lévén, tanóráin ünnepi csend uralkodott; még inkább erkölcsi beszédei alatt, melyeket vasárnaponként tartott. Föllépte kezdetén ugyanis a gymnasiumi fiatalságból azonnal »Önképző magyar társulat«-ot alakított, melynek, mint elnök, maga állt az élére, s a vasárnapi üléseken beszédeket mondott és számbavette a társulati

¹⁾ A levél *Dr. Ballagi Aladár* birtokában. Kelt 1844. máj. 14-én.

²⁾ A levél *Karacs Teréz* birtokában. Kelt 1844. aug. 30-ról.

tagok magyar styl-gyakorlatait, melyeket azok a főiskola legnagyobb termében olvastak és szavaltak el. Alig négy hónapi munkásság után pedig 1844. januárjától kezdve külön dalnapokat rendezett, minden hóban egyet, melyeken ő maga is versenyre kelt tanítványaival, dölölva és szavalva, vagy valamely aesthetikai kérdésről szónokolva ; így ismertette egyik beszédében a szép művészeteket, a másokban fejtegette a szépet. Egyebütt, Sopronyban, Pozsonyban, Eperjesen, Pápán, Pesten a magyar társulatok minden évben csak örömnünepükön léptek a közönség elébe, ő folytonos érintkezést kívánt létesíteni az ifjuság és közönség között ; s maga nemcsak vezetőnek maradt, de a síkra is kiszállt, mert tanítványaival, mint barátjaival szívesen örült és mulatott ¹⁾. A hallgatóság eleinte csak a tanulókból került, de később be-betekintettek az érdeklődő értelmiségből férfiak és nők, miáltal a társulati tagok buzditást és bátoritást nyertek ; s ez előadások Vajda erkölcsi beszédeivel és szépiészeti fejtegetéseivel oly vonzókká váltak, hogy a kereskedők, iparosok, sőt módosabb földmivesek is tömegesen látogatták, s a terem elégtelen lett a közönség befogadására.

Vajda látva azt, hogy a tanulni, mívelődni kész hallgatóság hely szűke miatt el-esik céljától, másutt keresett alkalmas helyi-

¹⁾ *Erkölcsi Beszédok.* A szép művészetek. III. l.

séget és pedig az evangélikus tótok nagy templomában. Aztán itt folytatta beszédeit, melyek isten és tiszta erkölcs imádására buzdítottak, melyek úgy hazai, mint társadalmi és családi szempontból minden fontosabb kérdést felkaroltak és megvilágítottak, minden ferdeséget, önzést és igaztalanságot ostoroztak; az elnyomott emberiség számára a szabadságot és jogegyenlőséget egész hévvel követelték.¹⁾

A szónok e beszédekben elejétől fogva, nem mint a dogmák tanítója, hirdetője és ajánlója, sem mint azok ellensége lépe föl, hanem a saját kijelentéseként feladatául tűzte ki magának: az igazat tanítani, a jót ajánlani s a szépet hirdetni, az alaptalanságot kimutatni s a rosztól visszarettenteni. Illőnek tartotta, hogy egy esperesség főiskolájában, melynek kizárólagos nyelve a magyar, az iskola nyelvén rendes erkölcsi előadások legyenek; czélszerűnek találta, hogy az ifjakat minden valláskülönbség nélkül összegyűjtse s mint a bölcsélet és szónoklat előadója, az emberiségnek őszinte jóakarója s nemzetének szerető fia beszéljen előttük igazságokat, miket isten az észbe és szívbe oltott, nem törődve semmi dogmával, mellőzve minden felekezetességet, csupán és egyedül a józan bölcsességet véve tekintetbe; szükségesnek látta végre, hogy élő

¹⁾ *Pól Dani*, szarvasi főjegyző visszaemlékezéseiben.

példával menjen elő tanítványainak, hogyan kell gondolkozni, dolgozni, beszédet készíteni, szónokolni, hogy azok a magok idejében nála nagyobb szerencsével munkálkodjanak mind az igazság mezején, mind az előadás szépségében.¹⁾

Az ifjúságot és közönséget a meleg, szívhöz szóló hangok mindig föl villanyozták. Az ünnepi előadás minden szónak, minden kifejezésnek nagyobb nyomatékot kölcsönzött, maradandóbb hatást biztosított, mint a rendes órák jó tanácsai. Ilyenkor az érdekes, bár igénytelen alak egészen átszellemült. Tanítványai még most, szinte félszázad múlva is, emlékülükben őrzik halovány, barna arczatát, gazdag fekete szemöldökkel ívezett, mély tűzű kerek nagy szeméit, melyekből lelkesedés lövellt, ajkai körül, midőn a jogtiprás ellen dörgő szavait hangoztatta, a keserűség és gunyosoly vegyülékét; márvány-sima, nyílt magas homlokát, mely hódolatra és bizalomra kötelezett mindenkit, de a melynek alkalmilag összevont redői hasonlítottak a villamos felhőkhöz, lelki szorongásba és megdöbbenésbe ejtve hallgatóit.²⁾ Csodáló tisztelettel, éberen, feszülten függték szavain s a férfias meggyőződés és érvelés igazságai nemes önérzettel töltették el keblő-

¹⁾ *Erkölcsei Beszéd.* 93. l. Az ige megtestesülése.

²⁾ *Pál Dani*, szarvasi főjegyző visszacmlékezéseiben.

ket is. Igyekeztek megjegyezni minden egyes állítást, jelentőséget tulajdonítottak a jelenték-
telennek is. S aztán siettek, hogy a beszéd
kézirátát maguknak megszerezhessék s lemá-
solhassák. Kétszeres érdeklél és kíváncsiság-
gal, örömmel és megütődéssel vették, ha a be-
széd merész kérdéseket érintett, mert Vajda
az egyenes nyilatkozat embere volt, s nem fo-
lyamodott a himezéshez, szólott oly hango-
kon, a minőkhöz eddigelé fülök nem szokott,
a minőkön épen azért mohó ingerrel kaptak.
Meglepetés, csodálkozás, nagyzó, vagy őszinte
tetszés tükröződött képükön; sok már értette
az új felfogást, sok még sejtette, és sejtelmé-
ben gondolt nagyot.

A templom valláskülönbség nélkül meg-
telt ifjúsággal és közönséggel; maga a tót
nép nemcsak elhanyagolta tót papjainak pre-
dikációit, hanem a legmelegebb rokonszen-
vel s őszinte hazafisággal kísérte és mozditotta
elő e magyarosító mozgalmát. S midőn 1845.
nyarán, a tanári kar Vajda indítványára elha-
tározta, hogy szeptember 1-től a szarvasi evan-
gelikus egyházban minden vasárnap magyar
szónoklat és éneklés fog tartatni, holott előbb
csak a sátoros ünnepeken tartatott, a tót nép
előljárói szívesen pártolák e határozatot a ma-
gyar nemzetiség nem csekély gyarapodására. ¹⁾
S biztosan állitható, hogy ha Vajda működése

¹⁾ *Protestans Egyházi és Iskolai Lap.* 1845.
évf. 738. l.

egy-két évtizedre terjedhet vala, ma Szarvas városában a haza egy minden ízében magyar népet birna. Így is azonban a hazafiság és szabadság eszméi, melyeket Vajda hirdetett, maradandólag beoltódtak vérébe s nagy lökést adtak neki arra, hogy 1845-ben az urbériség alól megváltotta s ekként a földesuraktól függetlenné tette magát, s hogy 1848-ban a szarvasi előljáróság volt az első vidéki hatóság, mely a márczius 15-iki pesti tüntetés alkalmával proklamált alkotmány pontokhoz csatlakozását kijelentendő a fővárosba rándult; és hogy e város a szabadság-harcz érdekében hozott áldozataival méltó például szolgált a tősgyökeres magyar községeknek is. ¹⁾

A tót papságban féltékenység támadt elveszendő nyája miatt s részint felekezeti elfogultságánál, részint anyagi érdekeinél fogva irigy szemmel nézett Vajda egyre emelkedő népszerűségére s mind élénkebben nyilatkozó hatására. De egyelőre csak alattomban dohogott, a közelismeréssel szembe szállani nem mert, minthogy ez a lakosság, különösen az értelmiség körében akkora volt, mikép nevezetesebb öröm- és gyász esetekre lehetőleg a kitünő, hazafias szónokot sietett megnyerni. S Vajda örömet beszélt, a legtöbbször oly mély benyomást téve hallgatóira, hogy beszé-

¹⁾ *Pól Dani*, szarvasi fűjegyző visszaemlékezéseiben.

dét, például a melyet Hellebrant Jánosnak, Szarvas főjegyzőjének s első történetírójának nője felett mondott, ma is, szinte öt évtized mulva, magasztalással emlegetik. ¹⁾

Soha fáradságot nem ismerve az igaznak, jónak és szépnek hirdetésében, nem is szándékozott előbb elhallgatni, míg nyelve el nem hal. Azért minden kínálkozó alkalmat megragadott az iskolán kívül, még inkább az iskolában. Mert nemes törekvése és büszke nagyraívágyása volt: hogy intézete fölvirágozzék, hogy híre menjen az országban, mikép benne az igazságot terjesztik szűzies tisztaságában, a mint kijelentve van a természet és az ész könyvében. ²⁾ Valósággal sikerült a figyelmet oda forditnia s távolabb, a fővárosban is pártolást szereznie, mely nemcsak biztató szóban, hanem tetteleg nyilatkozott az önképzőkör könyvtára alapításakor. A mint az önképzőkör tagjai és hallgatói szaporodtak, azonnal élesen jelentkezett a könyvtár szükségére. Vajda úgy segített előbb a bajon, hogy a maga másfélezer nyi kötetét bocsátotta az ifjuság és közönség rendelkezésére. S e magán gyűjtemény tökéletesen pótolhatta volna a hiányt, ha főként nem az európai irodalom színe-javából áll az, mert hazai munka alig egy harmada volt, szépirodalmi pedig abban is vajmi kevés: így alig

¹⁾ *Pól Dani*, szarvasi főjegyző visszaemlékezésiben.

²⁾ *Erkölcsei Beszédek*. A feltámadás. 203—4 ll.

használhatta valaki. Vajda azért később külön könyvtár alapításához fogott. Egyik dalnapi beszédjében az ifjúsághoz és közönséghez az-zal az indítvánnyal fordult: hogy kiki tehet-sége szerint adjon és gyűjtsön pénzt és köny-veket. S ő maga ment jó példával elől. Elő-ször felajánlotta nélkülözhetetlen kézi könyv-tárán kívül minden művét előbbi, vagy ké-sőbbi távozása esetében a gymnasium számá-ra; másodszor jelentékeny összeget gyűjtött; harmadszor fölkereste leveleivel a pesti írókat és kiadókat, jóakaró támogatásukat kérve; s az írók közül Vörösmarty, Szigligeti, Petricse-vich-Horváth, Bajza, Bugát, Fényes Elek, a kiadók közül Heckenast, Geibel és Emich aján-dékaikkal valóban hozzájárultak a szép cél megvalósításához. ¹⁾

Igy működött Vajda szóval és tettel. A főiskola pedig emelkedett hírben és tekintély-ben úgy, hogy az esperesség csakhamar jónak látta negyedik tanerőről is gondoskodni, az ő ajánlatára és ösztönzésére *Ballagi Mór*, a kitűnő nyelvész személyében előre megegyezve. Vajda meglelégedéssel és örömmel jelenti neki: »Munkál-kodásom és hatásom fősikereül azt tekintem, hogy előadásomra az utolsó esperességi gyűlésen ha-tározattá vált, miszerint negyedik tanító fog jövő junius végével meghivatni. Én az előle-ges tanácskozásban téged ajánltalak, ajánlatom

¹⁾ *Erkölcsei Beszéd.* Egy kis indítvány, mely-nek szép következményei lehetnek. 169. l.

köztetszést nyere, s most már tőled függ (legalább főrészen) mellettem munkálkodni a haza közjávára. Ösmervén jellemedet s jól emlékezvén már ebbeli tett ígéretedre, nem kétlem, hogy jövő őszelőben, mint tisztársamat üdvözlölendelek mellettem és karjaimban: mert férfinak számára jobb munkamező alig nyílnak ennél. Irj választ levelemre, hogy a szerint intézkedhessem, mert egészen biztosan akarem a lépéseket tenni. Ha szebb kilátásod volna, nem tartóztatlak, különben számot tartok karjaidra, erődre, lelkedre, hazafiságodra. Mi itt rövid idő alatt véghetetlen nagy munkát teendünk és megmutatjuk a világnak: mit tesz az: »*lelkiesen látni a munkához.*«²⁾

Ballaginak az ajánlat tetszett, a választás megtörtént, s ő barátja segítségére csakugyan leköltözött. Nemes osztályosa lett a tanításban és beszédben, az ifjuság és közönség mívelésében, a hazafiság és magyar nemzetiség ápolásában. Mind a ketten fiatalon, teli tűzzel, mohó vágygyal és kitartó akarattal a haladás, iránt munkáltak közre s épen kiegészítették egymást. A szabad gondolkozásra nézve, vallási, társadalmi és politikai kérdésekben, teljesen megegyeztek; ismereteikre nézve lényegesen különböztek. Vajda az irodalmi, történeti és realis szakokban erősebb volt társánál, Ballagi viszont a nyelvészeti, philoso-

²⁾ A levél dr. Ballagi Aladár gyűjteményében. Kelt 1844. május 14-én.

phiai és theologiai tudományokban multa felül. Egyenlő szeretettel, lelkesülten látva a munkához, mind a ketten büszkeségeivé váltak s dicsőségei maradtak a szarvasi iskolának. Alattok szinte beteljesedett az esperesség jegyzőjének jóslata, melylyel Ballagi megválasztásakor dicsekedett: hogy a musák az Alföld téres ronáin veendik szállásukat.¹⁾ A szülők az ország minden részéből élénken tudakozódtak a szarvasi dolgok és állapotok felől, hogy gyermekeiket ott helyezhessék el s Vajda, mint igazgató, együttes felvilágosítást adott nekik. S a közönség e pártolásának az esperesség erején felül megfelelni igyekezett, áldozatra kész adakozásokkal és gyűjtésekkel tiszteességes tanszertárt alapított, új tanerőket hívott. S az iskola, mely 1842-ben két tanárral, 1843-ban hárommal küzdött, 1844-ben már négygyel s 1845-ben 6-tal rendelkezik, osztályait is megszaporitva, — s neve már ez esztendő júliusában, Zay-Ugróczon az evangélikusok tanrendszerét átdolgozó gyűlésen a főiskolák között fordul elő; valósággal nemcsak a gymnasiumi tantervet látja el, hanem Vajda felvilágosítása szerint benne philosophiát és theologiát, sőt a philosophiában eszjogot és statisztikát is tanítanak.²⁾ Így fölvirágzott Vaj-

¹⁾ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1844. évf. 667. l.

²⁾ A zay-ugróczyi terv szerint a bölcsészeti, theologiai és jogi pálya két-két évre terjedett s a gymna-

da és Ballagi lelkes munkássága által, bárha sajnos, csak rövid időre terjedhetett áldó hatásuk.

Az a rövid idő azonban eredményes munkában telt el.

Vajda erkölcsi beszédein kívül hirlapi és szépirodalmi műveket is bőven írt s még élénkebb tevékenységet fejtett ki cursusainak elkészítésében. Ezek a cursusok rövid, tartalmas vezérfonalak voltak az egyes tudományokból, melyeket előadott, nem másolásra, hanem ki-

siumi oktatás *hatra*. Ennek tananyaga az egyes osztályokban a következő csoportosítással oszolt meg:

Az első és második grammaticai osztályban esett

I-ső évben:

II-ik évben:

1. Vallástanra	2 óra	1. Vallástanra	2 óra
2. Latin nyelvre	8 »	2. Latin nyelvre	8 »
3. Magyar és németre	3 »	3. Magyar és németre	3 »
4. Számvetésre	2 »	4. Számvetésre	2 »
5. Földleírásra	3 »	5. Történetre	3 »
6. Természettanra	2 »	6. Természettanra	2 »

Összesen 20 óra

Összesen 20 óra

A harmadik és negyedik grammaticai osztályban esett:

III-ik évben:

IV-ik évben:

1. Vallástanra	2 óra	1. Vallástanra	2 óra
2. Latin nyelvre	8 »	2. Latin nyelvre	8 »
3. Magyar és németre	2 »	3. Magyar és németre	2 »
4. Görög nyelvre	2 »	4. Görög nyelvre	2 »
5. Számvetésre	2 »	5. Számvetésre	2 »
6. Földleírásra	3 »	6. Történetre	3 »
7. Ásványtanra	1 »	7. Természettanra	1 »

Összesen 20 óra

Összesen 20 óra

nyomatásra szánva, minthogy Vajda szerint csak a kézi könyv lehet a haladás biztosítója. Alig harmadfélévi tanárkodása, melylyel nemes élte bezáródott, fájdalom, megakadályozta a kiadásban s kéziratai jó részint elkallódtak, vagy töredékekben jutottak el hozzánk. Így *Poetikája és Rhetorikája*, miket bizonyára kidolgozott, nyomtalanul eltűntek. *Általános természetrajza* szintén megsemmisült néhány levél kivételével, pedig egészen elkészült. Bizonyítja, hogy e néhány levél több különböző részbe tartozik, hogy az író barátjának, Ballaginak megbízást adott, miképp e munkára nézve beszéljen Geibellel s alkudjék meg teljes hatalommal.¹⁾

A humanitási osztályokban esett:

V-ik évben:		VI-ik évben:	
1. Hittanra	2 óra	1. Erkölcstanra	2 óra
2. Szónoklat és költészettanra	4 »	2. Szónoklat és költészettanra	4 »
3. Latin írókra	6 »	3. Latin írókra	6 »
4. Görög nyelvre	2 »	4. Görög nyelvre	2 »
5. Magyar és németre	2 »	5. Magyar és német nyelvre	2 »
6. Ókori és görög történetre	2 »	6. Római történetre	2 »
7. Algebrára	2 »	7. Geometriára	2 »
Összesen 20 óra		Összesen 20 óra	

Bizonyára e programm sokkal szegényebb, mint a mai s mégis a tanítás Szarvason a philosophia és theologia felölelése miatt csak osztály-összevonással történhetett. Protestans Egyházi és Iskolai Lap. 1844. évf. 714. l. 1845. évf. 761. l.

¹⁾ A levél *Ballagi Aladár* birtokában. Kelt 1844. szept. 23-án.

Szerencsésebb sors érte *ujkori történetét* és bölcséleti vázlatát, a mennyiben az első saját kéziratában, a második egyik tanítványa leírásában épen megmaradt. Mind a kettő kétségtelen bizonyítéka egyfelől szerzőjük alapos tanulmányának, másfelől eredeti felfogásának, mert Vajda az anyagot a tudomány színvonalára emelve választja ki, s lelke kohójában megolvasztva dolgozza föl, a maga egyénisége bélyegét nyomva ki benne.

Az »*Ujkor története*» ¹⁾ 63 sűrűn beirt lapon 1492-től 1843-ig terjed s e negyedfélszázad eseményeit röviden, jellemző vonásokkal úgy csoportosítja, úgy adja elő, hogy az emberiség folytonos haladása, a művelődés és felvilágosodás, következésképp a szabadság téle nyilván kitetszik. A renaissance által megébredett, a találmányokkal neki bátorodott embert azon ponton lépteti föl, a mint önállólag gondolkodni és kutatni kezd, hajóival ismeretlen tengerekre száll, ismeretlen földekig vitorlázik.

E vállalkozás dúsán fizet, eredménye egy egész új világ fölfedezése lesz, az emberi ismeret tizszerte megnagyobbodik, s az emberi ész a tökéletesedés valódi ösvényére jut. ²⁾ Nem elégszik meg többé azzal, hogy a *tudást* gyarapítsa, hanem szokatlan merészséggel, szabad

¹⁾ Az *Ujkor története*. Amerika fölfedezésétől (1492.) mai napig (1843). A kézirat Ballagi Aladár gyűjteményében.

²⁾ Az *Ujkor története*. 6. l.

vizsgálódást követelve, a *hitet* bírálja és törhetetlen önérzettel, a pápai tekintély nyomása alól menekedve, a vallásujítást megalapítja. S ez önállóságának biztosítására nemcsak eszmékkel harczol, de fegyverrel is sikra száll: és Magyarországon a Bocskay, Bethlen és Rákóczy fölkeléseivel, Németországon a harmincéves háborúval, Angliában az Erzsébet uralkodása és Olivér forradalma által, Hollandiában Orániai Vilmos és a tengeri koldusok diadalaiban szerzett magának biztosítékot; az önálló gondolkozás és kutatás végre Francziaországban teljes győzelmet arat, melyet azonban megbecsülni és értékesíteni nem képes; mert hiába söpri el a megvénhedett politikai intézményeket, hiába röntja le az elagott társadalmi osztályokat, hiába tagadja meg a régi vallási dogmákat: a politikába, társadalomba és hitbe új rendet alapítani a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméivel nem bír, s a bölcselő ész, mint a legfönségesebb tragoedia hőse egyelőre elbukik, de örök igaz eszméi, melyeket fényéből kisugárzott, szerte áradnak az egész világon, megtermékenyítve az elméket és szíveket, fejlesztve a művelődést és felvilágosodást s általuk a szabadságot. Vajda különösen az emberiség életének e nemesebb, belső mozzanataira fekteti a fősúlyt, noha értékök szerint méltányolja a jelentéktlenebb, külső eseményeket is, a művelt Nyugaton több figyelemmel, a műveletlen Keleten kevesebbel. S mindazt,

mit történet-füzete felölel, helyes beosztással és választékos nyelven adja, úgy, hogy a maga idejében, valóban kitűnő vezérfonal volt az.

*Bölcseleti vázlat*a ¹⁾ hasonlóképp jelesen megfelelt a szükségnek s 84 tömött féllapon világos és népszerű fejtegetést nyújtott az emberi test és lélek mivoltáról és rendeltetéséről. Mert hibásan Bölcselet a czime, — maga a munka nem az egész philosophiai rendszer rövid foglalata, hanem csak a psychologianak összevont előadása. Bevezető szakaszában előbb meghatározza a bölcseletet: hogy az józan ítéletek hozatala a világról általában, a világbeli dolgokról különösen és a világ utolsó okáról, a mennyire lehetséges; aztán felsorolja az egyes disciplinákat. E tájékoztatás után kimondja, hogy a bölcseletben a legfontosabb tárgy az *ember* ²⁾ mint a ki bölcselekszteni tud s mint a kiről legtöbbet bölcselekszteni. Tárgya tehát a psychologia, melyben az egész embert veszi vizsgálat alá, mert az ember két főrésze annyira kapcsolatban áll egymással, hogy azok elválaszthatatlanok s a kapocs megszüntével az ember is megszűnik. Ennélfogva a psychologianak két főrésze van: *Embertan* és *Lélektan* a szó szoros értelmében. Vajda az ember-tant túlnyomólag rationalistikus alapra fekteti, a

¹⁾ *Bölcselet*. Vajda P. rector professor alatt 1844/45-ben leírta Pól Dániel. A kézirat dr. Ballagi Aladár gyűjteményében.

²⁾ *Bölcselet* 4. l.

lélektant is rationalistikus fejtegetésekkel bőven átszővi. Szerinte a lélek a folyton fejlődésben levő világ-egyetem egyik magasabb ereje az alantibb fokokkal szemben, minők az ásványi alak-erő, a növényi tenyésző erő, az állati érző és mozgató erő, melyhez már bizonyos lélek-erő is járul, mely amazzal összefügg, emezt kormányozza. A lélek öntudatlan munkásságában, mint ösztön nyilatkozik mint, észnek pedig belső kénytelensége az öntudatos gondolkozásban áll. Ez ész van hivatva az ösztön vezetésére. A lélek és külvilág kölcsönhatásából keletkezik a belső világ, az ismeret, érzelem és vágyak világa, a hol az emberben majd az ösztön, majd az ész akar a másiknak felébe jutni. Így az ember több mint ösztönös, kevesebb, mint merőben eszes állat: — erkölcsi lény s az emberi társaság, erkölcsi társaság, melynek szükséges berendezésére az író néhány gyakorlati utasítást ad, vázlatosan szólva: a birtokjogról, szabadságról és törvényekről, a végrehajtó tisztviselőkről, az általános katonáskodási és arányos adózási kötelességről. Az adózás, ugymond, kiterjesztendő minden, közszükségre s csak azon ország boldog, mely hasznos célokra sokat tud adózni, hogy vetéséből jó aratást kapjon. ¹⁾

Az egész dolgozaton a *Schelling*-féle természetphilosophiai irány befolyása vehető észre, főleresztve jókora adag rationalismussal s a

¹⁾ *Bölcsélet.* 84. l.

dogmatikai speculatio előfelvételének alkalmazásával. Különösen anthropologiai része népszerűsködő német mintára vall, a végszakszokon pedig annak az igyekezetnek nyomai látszanak, hogy a természet-philosophiai panteizmus és a keresztyén államrend akkori horlatai nyílt összeütközésbe ne bonyolodjanak. De mindamellett meg kell vallani: hogy Vajda törekvése a megismerés után őszinte és lelkesült, a lét fogas, legnagyobb részt megoldhatatlan problémáiba belátni megkísérti, az emberiséget mélyen szereti s a józan fölvilágosodásért nemesen rajong.

Még könnyebben mehetett a magyar nyelv rendszerének tanítása és tanulása, mert Vajdának e szakra nyomatott kézikönyve volt, mely két különböző kidolgozásban került a nyilvánosság elé. Az első kiadás ¹⁾ 1835-ből való, s négy részre oszlik: az első magában foglalja a szónyomozást, a második a szókötést, a harmadik foglalkozik a jó hangzattal és helyes-írással, a negyedik a hangmértékkel és versnemekkel. Megjelenése oly időbe esik, a mikor a magyar nyelvészet halhatatlan mestere, Révay Miklós már örökre megalapította ugyan a maga rendszerét, de az még általános elfogadásra nem talált; a mikor a magyar tudományos akadémia már közrebocsa-

¹⁾ *Magyar nyelvtudomány*, magában foglaló a szónyomozást, szókötést, helyesírást és hangmértéket. Irta Vajda Péter Kassán 1835. 176. l.

totta ugyan a »Magyar helyesírás és szóragozás szabályait«, de még sem a »Magyar szókötés szabályaiban« meg nem állapodott, sem a »Magyar Nyelv Rendszerével« a közönség elibe nem lépett. Így összes erkölcsi tekintélyének súlyával még nem döntött, sőt ellenkezőleg pályakérdéseivel, melyeket a szóképzők és ragok, a gyökérszavak és szókötesi alakok természetének vizsgálatára hirdetett, általános forrongást idézett elő; innen magyarázható meg, hogy szerzője nem ragaszkodik sem Révayhoz, sem Verseghyhez, de a dunántúli beszédet dolgozta föl önállólag, hogy munkája többet is, kevesebbet is ölel át, mint a nyelvtan szokott. De látszik, mikép egyik akadémiai bírálója helyesen jegyzi meg, hogy az író a nyelvet, melynek szabályait elvonja, szereti, hogy felőle sokat gondolkozott, hogy mindenütt a lényegét nyomozza leginkább, melynek megfejtésétől a nyelv tisztább, helyesebb értéke függ.¹⁾ S el kell ismerni, mint más akadémiai bírálója elismeri, hogy rendszere jó, felosztásai helyesek, új műszavai, bár olykor erőltetettek, de többször jól találtak, formái tiszták és törvényesek, példái talpraesettek, előadása világos s a szükség szerint majd terjedelmes, majd rövid.²⁾ Toldy Ferencz és Imre Sándor e művet a korszak leg-

¹⁾ *Magyar nyelvtudomány.* Az előszóban VII. l.

²⁾ *Magyar nyelvtudomány.* Az előszóban VI. l.

becsesebb termékei között említi meg. ¹⁾ A második kiadás, mely 1842-ben jelent meg, két kötetbe osztva, pár szóval jellemezve, — bővített és javított.

Tudományos értékre nézve kétségtelenül mind a két kidolgozásnak fölötte áll részletes *Szókötése*, ²⁾ mely kéziratban maradt. Voltaképp pályamunkának készült az akadémia 1840-iki nyelvtudományi kérdésére, mely a magyar szókötés szabályainak kifejtését tűzte ki a következő három pont alatt: 1. hogy mik a beszédrészek szókötésbeli sajátosságai, 2. hogy mik a szórend törvényei az egyes mondatokban, 3. hogy az egyes mondatok szavai mily vonzattal vannak egymásra s e szerint mily ragozási változásokat szenvednek; de el nem készülhetett teljesen. ³⁾ Hiányzik általános bevezetése és az utolsó kéz gondos simítása, nem egy helyütt elméleti idézettel és felvilágosító példával kiegészítése; a mi annyival sajnálatosabb, mert erős versenytársa lehetett volna a Szilágyi István és Fábíán István kiűtötött műveinek. ⁴⁾ Szilágyi István nagyobb

¹⁾ *Toldy Ferencz*: Magyar nemzeti irodalom története. Budapest 1878. 330. l. *Imre Sándor* A magyar irodalom és nyelv rövid története. Debreczen 1874. 254. l.

²⁾ *Szókötés*: 192 nagy féllap, dr. Ballagi Aladár gyűjteményében.

³⁾ *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* V. k. Buda 1842.

⁴⁾ *A magyar szókötés szabályai*. A magyar tudós társaság által koszoruzott pályamunkák. Szilágyi I-tól 1—134 l. Fábíán I-tól 133—276. l. Pest 1846.

tudományos apparátussal s rendszeresebb nyelvészeti studiummal lép elő, mert nemcsak az élő irodalmi, hanem a codexekbeli történeti nyelvet is vizsgálatai körébe vonja s úgy állapítja meg tiszta logikával és ép nyelvérzéssel a magyar szókötés szabályait; Fábíán István pedig a szakirodalomban szorgalmasabb kutatást s az összehasonlító nyelvészet terén az indó-german és keleti nyelvek körében alapos tájékozottságot árul el, mert fejtegetéseit mindenütt a nevesebb nyelvészek megállapításaira helyezi s összehasonlító példákkal bőbeszeden ellátja: de Vajda mind a kettőnél érdekesebb és eredetibb, a szép irodalomban jártasabb és példáiban sokkal gazdagabb.

Már magokat a kérdéseket megfordítja: először tárgyalja a szó-viszonyt, másodszor a beszédrészek szókötésbeli sajátságait, harmadszor a szórendet. Vázlatos előjegyzeteiben megemlékezve a szókötés föladatáról és alapjáról, a mondatra tér, mely meghatározása szerint a név és ige összeköttetéséből származik, de mind a nevet, mind az igtét toldalékok helyettesíthetik, a melyekkel beszámol; aztán a főigét és származék-igéket fejtegeti, végre a főige melléknévi toldalékairól beszél. Így jut el értekezése első részéhez, mely a szóvonzatot adja elő. Ez pedig lehet természetes és mesterséges, az elsőben a viszony-ragok az igeék mellett megtartják eredeti jelentésüket, a másodikban elvesztik, s az igeék vonzása lesz az

uralkodó. A természetes szó-viszony fölismere-
sére szolgál a ragok oktani jelentésének tár-
gyalása, a mesterséges szó-viszony feltünteté-
sére az igék, név-utók, melléknevek és ige-
származékok vonzásainak kimerítő felsorolása.
A második rész behatólag magyarázza minden
egyes beszédrésznek természetét és szerepét a
mondatban; a harmadik megállapítja helyét és
jelentőségét, osztályozza a mondatokat s meg-
jelölve a szórendet az egyszerű és összetett
mondatban. A munkának e két utolsó része
vázlatos és fogytékos; de első része, különö-
sen a vonzatok előadása fölötté gazdag, pél-
dáinak szótárszerű egybeállítása oly terjedel-
mes, hogy maga 130 tömött lapot foglal el s
oly sokat érő, hogy a szakember mai nap is
haszonnal olvashatja.

A munka tehát részeiben becses, egészé-
ben pedig érdekes, főleg az eredeti felfogásért,
mely benne nyilatkozik. Ez eredetiség a leg-
többször igazságainak keresésében eltalálja a
helyes utat, de nem egyszer bizonytalan ös-
vényre is téved, — így a *van* ige értelmezé-
sében. Ez a *van* Vajda »Nyelvtudományában«
még csak segéd-ige, itt már fő-ige lesz. Mert,
hogy a név hathasson és a hatást elfogad-
hassa, állítja Vajda, elmulthatatlanul szükséges
kéteznie. A létel kifejezése e szerint minden
igében benne van. Például midőn azt mondják:
Péter dolgozik, megy, szerettetik, s egyszer-
smind alá értjük, hogy Péter van. . . Ez a *van*

méltán mondható főigének, mert vagy a tárgyat, vagy a hatást illetőleg minden mondatban benne rejlik. A többi igék ellenben mind származék-igék, mert a van eszméjétől származtak, hatási minőség hozzátételével. S a van főige majd személyes, majd személytelen; a személyes van — est, a személytelen van — *habere*. ¹⁾

Több ilyen tévedése daczára is e Szókötetést Vajda a tanításban segédkönyvül derekasan használhatta, s bármi kicsi részben szintén elősegítője lehetett az ő tanári működése nagy sikereinek.

¹⁾ *Szókötetés* 6—7. és 174. l.

VII.

Az „Erkölcsei Beszédék“.

(Vajda szónoki terve Fichte és Vajda. Mi az erkölcsi beszédék célja? Erdélyi János és Beöthy Zsolt tévedése. Vajda vallása s egyetemes felfogása. A reformatio okszerű törvénye. Miért nem sikerült a francia forradalom vallás-változtatása? Vajda magyarázata. A történet tanúsága. A formulák szükség-e. A tanító és tanítvány viszonya. Kötelességeink a haza iránt. Vajda fölzúdulása a társadalmi egyenlőtlenség miatt; sejtése és jóslata a gyökeres átalakulás koráról.)

Vajda tanári működésének legszebb diadalai »*Erkölcsei Beszédeihez*« fűződnek. Nem hiába tartott igen sokat az *élő szóra*, hirtökában is volt annak egész hatalma. Igazi szónoki tehetsége erős meggyőződéssel és erős szenvedélylyel egyesülve, épen a »*beszéd*«-ben találta meg a legalkalmasabb alakot, melyben ragyoghatott, melegithetett, hathatott. Mivel pedig nemes lelkének forró vágya és magasatos célja volt — *hatni és javítani*: azért már székfoglalójában reménykedve kijelenti, hogy nem utoljára szól; már ekkor nyilván kiszótt terve volt, hogy az ifjúsághoz erkölcsi beszé-

deket intézend s e beszédekben fogja őket előkészíteni a természeti igazságok és ösmeretek felfogására, a szabadelvűség követésére; s valószínűleg már ekkor nemcsak a beszéd-tartás eszméje, hanem a beszédek fejlődésének menete is vázlatosan tisztában állott előtte. Legalább ezt sejteti, hogy néhány szónoklatában előre tudatja, mikép a következő beszéd micsoda kérdéseket fog érinteni, deczemberi utolsó beszéde pedig kimerítő prospectus az egész jövő esztendőre.

Igy már működésének megkezdésekor elhatározta, hogy neki a tanszék egyszersmind szószerék is leszen, s benne nagyratörő számitással és elragadó hatással beszélt, mint egykor *Fichte*.

Nem tudjuk, ha valjon lelke előtt lebegt-e e nagy ember és mélyen gondolkodó bölcsész alakja és példája: de igen valószínűnek tartjuk. Egész vallás-erkölcsi és bölcselmi gondolkozása Voltaireből és Rousseauból is merített ugyan, de mégis majd rája, majd még inkább követőjére és kiegészítőjére, Schellingre utal. Nem rendszeres tanítványuk, hanem szorgalmas olvasójuk, ki rokonságban áll velök s eredetisége megőrzésével tanulmányozza őket.

Különösen érdekes, hogy *Fichte* és *Vajda* között nemcsak a lelki rokonság állapitható meg, életök külső történetében is a meglepő hasonlóság legott felöltlik.

Fichte, mint gyermek örömeit elbarangól künn a mezőkön, hosszasan elmereng a rája boruló egen, sovárgó elandalodással tekint a ragyogó napra, borongva tér vissza az esti szürkülettel a szegény falusi házba, — akár csak Vajda; mint ifju ösztönszerű érzéssel magasabbra vágyik, küzködő nélkülözéssel halad előre, a választotta pályával szakítva, egyideig majd magán nevelősködéssei, majd írói munkássággal tartja fenn magát, aztán a katedrában talál biztos kikötőre; — akár csak Vajda; mint tanár, az igazi hivatás nemes buzgásával kezd tevékenységébe, nemcsak tanítani és nevelni, de javítani és emelni törekszik az ifjúságot, rendes felolvasásain kívül vasárnaponként erkölcsi beszédeket tart előtte s ékes-szólásának erejével szeretetének melegségével átalakítja azt vallás-különség nélkül, — akár csak Vajda. Ugy, hogy mindenki buzog, rajong, lelkesedik érte.

Mintha csak a Vajda élte nagy vonásaiban a Fichtének volna ismétlődése, annyira hasonlósága. S mintha csak Vajdáról szólna, a mit Fischer Kunó Fichtére mond: hogy az ő tanárkodása nem hivatal vala, a melyet végzett, hanem hivatás, a melyet betöltött. A bölcséletet nemcsak tanította, de predikálta. Tanári széke előadása alatt szónoki székké változott.¹⁾ Még nyugta-

¹⁾ *Kunó Fischer: Geschichte der neuern Philosophie. V-ter Band: Fichte und seine Vorgänger. Heidelberg. 1869. 218. l.*

lan szellemök, hirtelen fellobbanó hevők s ki-méletlen egyenességök is megegyezett. Világo-san feltűntetik Vajda »Erköcsi Beszédei.«

Vajda simán, óvatosan indult, de felbuz-duló vére csakhamar elragadta; radikális volt sokkal inkább, semhogy magát hosszabb időre fékezni birta volna; a »*Biblia*« istene helyett mielőbb a »*Természet és Ész*« istenéhez folya-modik áldásért, erkölcsi tételek helyett val-lási dogmákat feszeget, merész kezekkel kö-zepökbe markolva s gyökerestül rázva meg-azokat.

De hát miről is szóltak e beszédek?

Mi volt a céljuk?

Vajda szerint az értelmességet gyarapi-tani, a boldogságot és haladást eszközteni ¹⁾, épen azért kiterjeszkedtek az erkölcs és vallás, az egyéni és társadalmi élet, a nemzet és em-beriség legfőbb kérdéseire. S a szónok e kér-dések vizsgálatában mindig egyetemes színvo-nalra emelkedik. Ítéleteinek megalkotására esz-ményi példákhoz és képekhez alkalmazkodik, melyeket történeti és bölcséleti tanulmányai-ból merített; általános igazságokra és törvé-nyekre támaszkodik, melyeket magános sétatá- közben a természet egyetemének megnyilatko-zásából kiolvasott és rajongó egyéni hite tété-leinek körébe emelt. Tudás és hit oly magas összhangba olvad nála, mely az ő nemzedéké-

¹⁾ *Vajda Péter* »Erköcsi Beszédei« .A szép művészetek. 110.

ben még tehetségesebb és hírnevesebb kortársainál sem található. S ez összeolvadás által nem homályosul el tudása s világos eszét nem borítja el a babonák és előítéletek köde, sőt inkább hite lesz derűsebb, a maga nemes erkölcs-bölcsészeti tisztaságában mutatkozva. Központja *Isten*, az *őserő*, a *világ-szellem*, a *mozgató* e nagy mindenségben, ki megfordítja a földet tengelye körül, hogy legyen nappal és éjszaka; ki megmutatja csillagait, hogy elmerüljön az ember az ő nagyságának tengerébe, ki megújítja a holdat, példázva, hogy az emberi öntudat is növekedhetik és fogyhat, de el nem enyészhetik. S ez ős erő nagyobb, mint alkotott világa és fényesebb, mint ezer napja. ¹⁾ A szónok beléje vetett hitének sugara is túlragyognak minden borún, és minden kétkedésen.

S ez ős erő megnyilatkozik az ő remek művében, a *természetben*. Ez az ő temploma, mely legnagyobb minden egyházak közt. Boltja oly magas, hogy az egekig fölér, oltárán tűz ég, és szószékén tanítás hangzik magától a — *bölcséségtől*. Milliók zengik benne az Isten nagyságát, dicsőségét. Égő gyertyák helyett kiapadhatatlan fénnel öntik el a nap, hold és milliard csillagok. ¹⁾ Vajda c fönséges templomba jár legörömebb, csodálattal és lel-

¹⁾ *Dalhon* III. f. 34. l.

²⁾ *Vajda P.* Erkölcsi Beszédei. Melyik Isten valódi egyháza. 116. l.

kesedéssel merül el örökös kijelentéseibe, oly megilletődéssel és buzgósággal csüng rajtok, s oly melegséggel és áradozással zengi vissza, hogy hangja a pantheismus hangja lesz; s természeti költeményei annyi keleties szingazdagsággal és oly vallásos mély érzéssel ünneplik a nagy természetet, miként Kelet igaz természet-imádói: de a nélkül, hogy mindez az ő keresztyén vallásának ártana. A költő ihlettel emelkedik a ragyogó *Naphoz* s énekkel üdvözli a fölhasadó reggelen, mint a pacsirta s gyönyörködve fürdik fejével a ráomló fényben, mint a sas. S a ki nem járatos összes műveiben, különösen nem erkölcsi beszédeiben, az igen sokszor egyszerű természet-imádónak veheti. Pedig bár oly bensőséggel borul is a természet keblére, mint a gyermek édes anyja ölére, — imádatának tárgya a benne megnyilatkozó isten, őserő, villágszellem, vagy a mint neveznünk tetszik a végokat; nem maga a világ-egyetem, vagy annak egyik-másik bűvös töredéke. Éppen mint Rousseau, kinek buzgó tanulmányozója és hő tisztelője volt, úgyanyira, hogy történeti vázlatában az »*erények barátjának*» nevezte el, látta az istent minden alkotásában, érezte lételét magában és maga körül mindenütt; benne keresve és találva meg egyedül az okot: hogy az élettelen testek mozgás által működnek s örök törvények szerint. Magasztalja a természetet, hogy istent magasztalhassa legremekebb művében, és elmélyed

benne, hogy elmélyedhessen kijelentése legigazabb könyvében.

Igy kitűnő bölcselnk, *Erdélyi János* tévedett, a mikor Vajda keleti elbeszéléseiből indulva ki megrovásképpen följegyezte, hogy művei bármily édesek is a szeretet és imádás zamatától, még sem szállottak föl a kellő világnézetre, honnan a természet többnek lássék, mint erők játéka, isten többnek, minthogy a napban elegendőkép fogassék föl; és bizony teljesen fölösleges helyreigazító igazságának megállapítása, mely szerint a természet való hogy igen szép — *tüneménynek*, a nap igen illik első — *égi testnek*, de azért nem isten s a természet nem elv, nem vég-alap, hanem csak kifolyás, eredmény.¹⁾ És tévedett kitűnő aesthetikusunk, *Beöthy Zsolt*, a mikor azt állítja, hogy Vajda megakadt a természetnél, szépségénél és nagyságánál, s *istenség* gyanánt imádva azt, föllengző hymnusokat zengett hozzá.²⁾

Mert Vajda istene, a mint az erkölcsi beszédeiben egész föntségében megjelenik, a mindeneknek alkotója s nem az alkotás maga; a ki a természetben megnyilatkozik s nem a természet; a minden népek és vallások istene. S ha Vajda imádattal rajong a természetért,

¹⁾ *Erdélyi János*: Kisebb Prózai. Sárospatak 1865. II. k. 53. l.

²⁾ *Beöthy Zsolt*: Greguss Ágost emlékezete. Pesti Napló. 1884. évfolyam, február 11-iki számban.

kimagyarázható; különben példánya Krisztus, a ki hasonlóképen a legjobban a természet ölen érezte magát s legörömetesebb a Jordán folyónál, a Genezáreth tavánál és az olajfák hegyén tanított. ¹⁾

Vajda hitének alaptétele tehát azonos a keresztyénség alaptételével. Istennek elfogadása az; istennek, kinek megismerésére törekszik minden vallás, kire vall az egész mindenség; kiben, mint ennek végső okában, megnyugszik a bölcsészet is a kutató észszel együtt. Mert hiszen, a mint az ész polyáiból kifejlődik, azonnal belátja, hogy a világ nem teremtette magamagát, hanem kell lenni valami végetlen erőnek, mely a nagy természetben működött és működik. És belátja, hogy ő maga is ez isteni erő kifolyása, magával istennel rokon. ²⁾ De ez alaptételen kívül Vajda sokban összeütközik, ha nem is a régi keresztyénség, vagyis krisztusi hit szellemével, hanem az újabb keresztyénséggel, vagyis a kifejlődött pozitív vallásokkal. Szokva lévén a természetben való bolyongásai és elmélyedései által a mindenséget a maga egyetemében felfogni és érezni, — az egyetemességre törekedett gondolkozásában is. S látva, hogy az égnek sátra minden emberre egyenlőkép ráborúl, hogy a föld minden

¹⁾ *Vajda P.*: Erkölcsi beszédei. Melyik Isten valódi egyháza? 119. l.

²⁾ *Vajda P.*: Erkölcsi beszédei. Az ösztön és az ész vallása. 194. l.

embernek egyiránt tápláló édes anyja; hogy isten ~~nagja~~ válogatás nélkül süt jókra és gonoszokra, s valamennyi áldása mindenkivel közös: istent magát is minden népek közös atyjának tekintette. »Isten egy van, mondja az Ige megtestesüléséről szónokolva, a nagy természetben, s ezt nevezik el a különböző népek különböző néven. Nekünk *Isten* ő, másoknak *Gott*, másoknak *Bog*, másoknak *Theos*, másoknak *Allah*, másoknak *Brahma*, másoknak *Jehova* stb; épen úgy, mint az égnek különböző nevei vannak: itt *Himmel*, ott *nyebe*, itt *coelum*, ott *Uranos* stb., és senkinek sem jut eszébe az égnek e különböző elnevezéseért üldözni egymást. ¹⁾ Azért mindannyiszor fáj a szive, valahányszor különbséget hall tétetni vallás és vallás között. Egy a természet, egy az isten, őt csak egyféleképp lehet hinni; hinni annak, a mi, tudniillik a világ végső alkotójának és mozgató erejének. Ezen erő hatja keresztül a világ-egyetemet, ezen erő dolgozik a mi sziveinkben, midőn a szépért és jóért hevülünk, ezen erő tölti be fejünket, midőn a jogért és igazságért küzdünk. ²⁾ Azért a természettel egyetemben a szív és ész isten igazi vallási könyve, melyet maga irt, minden vallás eredeti ősforrása, a melyből meritett

¹⁾ *Vajda P.*: Erkölcsi beszédei. Az ige megtestesülése. 94. l.

²⁾ *Vajda P.*: Erkölcsi beszédei. A protestantismus. 172. l.

Mózes, Krisztus s valamennyi vallásalapító; a többi vallási könyvek emberek munkái, dogmák gyűjteményei s isten műve mellett a védők, a korán és a biblia igen jelentéktelenek. A különböző vallások az utolsó lényegre nézve megegyeznek, az eltérések csak a külsőségeket illetik. Az eltérések pedig Vajda szerint onnan származnak, hogy a földi emberek isten tekintélyének az embert elejbe teszik, a szív és ész helyett dogmákon csüngenek s a mesterek szavaira esküsznek. Pedig e szavak — jelképes beszédek. A biblia gazdagon bizonyítja ezt példákkal. Így midőn Mózes a világ teremtetését előadja, az jelkép; midőn a vizözönt rajzolja, az jelkép; midőn a Bábel tornya építéséről van emlékezés, az jelkép; midőn az úr a tízparancsolatot maga írja meg, az jelkép: az urvacsorának kenyere és bora is jelkép.¹⁾ Mindig a gondolatot kell felfogni, a mint az emberi értelem és józanság kívánja; sajnos azonban, hogy a legtöbb ember a szóhoz tapad. Minthogy a mesterek a szellemi vallást anyagi köntösbe öltöztették, a követők a köntös redői, gombjai és varrása fölött állapodnak meg s összepörlekednek miattok. És minél több század halad tova, a vallás szelleme annál inkább elvesz a szem elől, úgy, hogy időről-időre szükséges a vallások eredeti könyvéhez való visszatérés. Ez a hitjavítás okszerű törvénye. E

¹⁾ *Vajda P.*: Erkölcsi beszédei. A jelen és a jövő élet. 181. l.

törvény erejénél fogva javította meg Krisztus a mózesi hitet, ujitotta meg Luther és Kalvin a keresztyénséget. S a reformatio okvetlenül bekövetkezett volna, ha Márton és János végre nem hajtja, bizonyára végrehajtja Péter és Pál, épp úgy, mint a hogy Vespucci és Diaz fölfedezi az új világot, ha Colombo föl nem fedezi vala is. Ők mindannyian eszközök voltak a sors, a gondviselés, vagy talán legjobban mondva *isten* kezében ¹⁾

A ki így fogja föl a vallást és hitjavítást, az felülemelkedik minden felekezeten. Vajdának valamennyi csak forma, az ő szelleme a lényegre tör, a mi mindenikben azonos. S vallomásaként elmondhatja Voltairerel, egyik legolvasottabb írójával és legkedvesebb mesterével, hogy hisz istenben és szereti az emberiséget; hogy elítéli az atheismust és bigotismust, meg akármiféle ismust; mert előtte a brahmaismus, mosaismus, kristianismus, moslimismus, catholicismus és protestantismus lényegileg alig különbözött. Éppen azért, a mint másutt említettük, ő bármi vallásbelivel kész az únióra, mert sovárogya és így hiszi is, hogy valamikor csakugyan egy vallás uralkodik a föld-tekén s az emberek mind testvérei lesznek egymásnak, testvérek az egy istenben, az egy észben, az egy vallásban. ²⁾ S ez érzés

¹²⁾ *Vajda P.*: Erkölcsi beszédei. A protestantismus. 174.

¹³⁾ *Vajda P.*: Erkölcsi Beszédei. A protestantismus 174. l.

nemcsak hitét, hanem költészetét is élteti s bizonyos mértékig mind a kettő, Erdélyi János kifejezésével, a szeretet pantheismusának nevezhető. ¹⁾

A szeretet e pantheismusa nagyon szép-érzésnek, ha van méltó eszme, a melyért fölmelegedhetik, s az egy vallás eszméje bizony-nyal az! Csakhogy ez eszme sokkal nagyobb, semmint az emberiség megbirkozhatnék vele. A népek fajbeli különbsége, egyedi fejlődése, összes erkölcsi és szellemi nevelése multjok valamennyi szent hagyományával s jelenök minden féltett érdekével rája nehezedik. Az emberiség formulákhoz szokott, formulák szerint akar boldogulni; valahányszor megkísértette menekülni a formuláktól, csak a régieket cserélte fel ujakkal. Az egy istenen, mint a dolgok végső okán nyugvó vallás, a szív és ész, meg a természet kijelentései mellett is, formulák nélkül, elégtelen volna; daczára legnagyobb fönségének, legmagasabb tökélyének. Vajda azt hitte, minthogy minden vallási újítás tisztábban mutatja föl a szellemet s az emberiségnek mindig nemesebb formulákban adja át, — az emberiség végre a pusztá abstractióval megelégedhetik, azt hitte, hogy a folytonos tökéletesedés okvetlenül a legmagasabb tökélyig visz el s e vallási tökély esz-

¹⁾ *Erdélyi János*: Kisebb Prózái. Sárospatak 1863. II. k. 50. l.

méje, a humanismus eszméjének progressiója szerint terjedhet. S ez a progressio milyen óriási! Vessük csak össze Kölcsey tanácsa szerint az időt, mikor Idomeneus saját gyermekét megáldozni gondatlan fogadása miatt magát kénytelennek hitte; az időt, midőn a spártai nép Karthagó szövetségét csak úgy fogadta el, hogy ez templomait embervérrel többé ne fertőztesse; s ismét az időt, melyben a keresztényiség isteni alapítója ellenségeinket szeretni tanított.. ¹⁾ De vallás és humanismus, bár rokon, nem egy. S míg a humanismus évtizedről-évtizedre csodás haladást tüntet elő, szinte a nap sugaraiként árad el: — addig a vallás három század óta ugyanazon formulák közt vergődik; pedig maga Vajda állítja, hogy csak e hazában is százezerek vannak, kik minden felekezeti ségen felül emelkednek, kik egyik felekezet kötelékében sem érzik jól magukat, de vallás kellene nekik, mely szívöket és eszöket kielégitené. ²⁾

Honnan a vallások e tengése, az elmék e meddősége? A reformáció által az emberi fejlődés történetében megadva a lépcső, melyen át az igazsághoz juthatunk, — mégis három zivataros század után sem jutottunk fölebb, mint Luther, Zwingli és Kalvin voltak.

¹⁾ *Kölcsey Ferencz*: Minden munkái. Pesten 1860. V. k. 140. l.

²⁾ *Vajda Péter*: Erkölcsi Beszédei. A protestantismus. 179. l.

Mik az okai? Vajda a felszámítást a legkezedetén kezdi. A reformatorok nem nyultak azonnal teljesen a dolog hóna alá, hanem csak lökést adtak neki, nem isten szent irásából. — az ész- és szívből meritettek, hanem csak a bibliára, a betük tekintélyére támaszkodtak; az egyes dogmák magyarázata fölött egymás között csakhamar meghasonlottak s így szakadásokat idéztek elő; a nagy uralkodó-házak közül egyik sem támogatta, hanem inkább elfojtani törekedett. Mindennek következtében a reformáció nem lehetett gyökeres, azért hatása is mérsékelt maradt; a dolgok régi rendje megint megszilárdult; katholicismus és protestantismus a szóhoz tapadt.

Kísérlet a gyökeres változtatásra csak egyszer történt. A nagy francia forradalomban.

Hivatkozni fogunk mindjárt a történelem bizonyosságára, de előbb néhány sorban Vajda ítéletét mondjuk el.

Ő a maga egész radicalismusával rajong a nagy forradalomért. Véleménye szerint a világ összes történeténél fontosabb az, egyes események közel sem mérhetők vele össze, mert a nagy forradalom az eszmék mindenhatósága által teremtett magának egy igen nagy országot, mely nemcsak Európát foglalá magában, hanem gyökereit az egész földön szét eregette. Más eszmék is hatottak és győztek, mint a Mohamed és Hibdebrandéi, de ezen esz-

mék igen különböztek a forradaloméitól. »Ott, írja egy helyütt ösztönre épített hit, vakbuzgóság s előítélet voltak munkások : itt az ész-t állították vissza ő-eredeti jogaiba, neki tulajdonították az uralkodás egyházi és világi ügyekben. Mi a keresztyén egyházban csak alá értethetik, az itt hangos szavakban mondatik ki: igazság, jog, egyenlőség és ész-szabadság. Hol a keresztyén vallás szeretetet ajánl, ott a forradalom jogot oszt ; hol a keresztyén vallás szívvvel állítja istent megismerendőnek és imádandónak : ott a forradalom az ész-t isteníti s a fő-lénynek mondat imát és éneket. ¹⁾«

A nagy forradalom tehát az egyházi tekintély eltörlésével visszamutatott az ő- forrásra, de azt, mint Vajda kifejezi, *kimeríteni nem tudta, mert a tan nem kapott személyesítőre*, így test nélkül maradván, visszahullt a zivatarok közt a földre, vagy inkább eltemetkezett az elmékbe. ²⁾

Vajda azt hiszi, hogy a gyökeres változtatás azért bukott meg, mert a tannak nem akadt megszemélyesítője ; a történet bizonyossága pedig arról beszél, hogy oly teljesen eszményi hit, a minő az *Ész* s a minő a *Legfőbb Lény* imádása kívánt lenni, -- a nagy közön-

¹⁾ Az *Ujkor története*. Amerika fölfedezésétől (1492) mai napig (1843.) Eredeti kézirat Ballagi Aladár gyűjteményében 39—40 l.

²⁾ Vajda P. Erkölcsei Beszédei. A protestantizmus. 177. l.

ségre nézve merő üresség, mely azt soha ki nem elégitheti.

Ime, alig jelen meg a convent előtt káptalanja élén *Gobel*, Páris alkotmányos püspöke, alig vetkőzik ki egyházi ruhájából, hogy *Parrens* példájára megtagadja mindazokat a szent titkokat, melyeket eddig igazakúl hirdetett, becstelenséget ejtve önmagán, erkölcsi ijedtséget keltve másokban; a mikor négy ember emelte karosszékbén, veres sipkában, azurkék palástban, tölgyfa ágakkal megkoszoruzva bevonul oda, háromszinű öves, fehérbe öltözött, fiatal nők közepette *Candeille* kisasszony, az opera tagja, mint az isteni ész emberi megtestesítője, hogy elfogadja az elnökség hódolatát csókban s elkísértesse magát a hódoló convent által a Notre-Dame székesegyházába, hol a főoltárra elhelyezkedve, egy óra hosszáig központja lesz a legnyomorútabb és legnevetségesebb isteni tiszteletnek, melyet valaha művelt emberek tartottak. A Gobelek után támadott ürességet a nép, mely a positiv vallás szertartásaihoz hozzászokott, siet kitölteni, egy szép asszonyon emelve föl egész vallási épületét. S a végtelen *Ész* tiszteletére a véges ész ez örületes keringése, mint valami forgó szél, mely por helyett az elméket és erkölcsöket ragadja meg, carmagnole complete-ben végig tombol egész Franciaországban, éktelen üvöltés között.

S ime alig hangzik el ez az éktelen üvöltés, alig vonaglik utolsót ez az uj bálvány-

imádás : a mikor az üresség újra egész megdöbrentő voltában mutatkozik. Robespierre a conventtel siet elhatároztatni a *Legfőbb Lény* lételet s a hallhatatlanság vigasztaló gondolatát, s mint az új vallás prófétája, égszínkéek kabátban, ezüsttel szegélyezett fehér selyem mellényben, fekete selyem nadrágban, aranycsattos czipóval a »Nemzeti kert»-be vezeti a conventet, a melynek elnöke, hogy tanúja és részese legyen az első ünnepélyes isteni tiszteletnek, melyet *Dávid* festő dekorált s *Robespierre* főpap proclamált.¹⁾

Valóban elszomorító látványosság és meddő vergődés a formulákért. A francia nemzet szakít régi vallásával, de megtartható újat nem kap helyette; a teljesen eszményi hit, melyet a szabad gondolkozás ajánl, egyes bölcselő elméknek megadhatja ugyan a megnyugtató derűs összhangot a gondolkozásban de a tömeg csak zürzavarba vesz vele, aztán megdöbbenve és megriadva menekszik vissza pozitív vallása kegyeletes szertartásaihoz, melyek üdvöztető hatásában oly jól esett gyermeki bizalommal megnyugodnia. Ez az oka, nem pedig, miként Vajda magyarázza²⁾, a francia nemzet ösmeretes könnyelműsége, elharapódzott vallástalansága, s a szellemiekkal nem tö-

¹⁾ *Az újkor története.* Amerika fölfedezésétől (1492) mai napig (1843) 38 l.

²⁾ *Az újkor története.* Amerika fölfedezésétől (1492.) mai napig (1843.) 38. l.

rődő érzékisége a megkísérlett gyökeres változtatás meghiúsultának. S ez a csalódás világosíthatja meg és értelmezheti azt az általánosságot, melylyel a protestantismusnak föladatát kijelöli. Meg kell kísérteni, mondja, szabad gondolkozás által a legnagyobbat; istenre mutatva az észben, istenre mutatva a szívben. Ez az ujjsmutatás villámszikraként keresztülhatja az egész világot s a protestantismusnak új korszaka következik, világ-vallás lesz az; főnöke a világ nagy alkotója, népe az emberiség, miniszteriuma az ész és szív. ¹⁾

Bár az erkölcsi beszédek e gondolkozása mélyen vallásos, mégis eszmei csapongása sokkal szabadabb, semhogy akármelyik pozitív vallás körében is megférne. Vajda gazdag eszének és gazdag szívének tökéletesen elég, hanem a gondolataiban és érzelmeiben szegény tömegnek véghetetlenül kevés. Az ily vallás kihirdetése nem emelné magasabbra a nemzeteket, sőt inkább a süllyedésnek tenné ki; a dogmák korlátainak teljes félredobása nem szülne fölszabadulást, sőt inkább alacsonyabb szolgálást, a mágasztos idealismus helyett a nyers materialismus udvarában, miként a nagy francia forradalom vallási kísérletei is feltüntetik. Vajda ellenkezőleg van meggyőződve s a rendületlen meggyőződés vakmerő

¹⁾ *Vajda Péter*: Erkölcsi Beszédek. A protestantismus. 179. l.

bátorságával és kérlelhetlen egyenességével küzd a dogmák ellen.

Az angyalokat és ördögöket még csak játszva, könnyü gúnynyal veti el; neki angyal az erény s ördög a bűn, minden alakjokban: ¹⁾ hanem a csodákat, a lélek menybe menetelét s a test feltámadását a természettudomány összes fegyvereivel támadja, vijja és döngeti. Különösen megragadja erre az alkalmat *Új évi gondolataiban*, melyeket 1843. deczember 31-én adott elő, melyekkel az ő esztendőből válik; s a *Feltámadás*-ról szóló utolsó beszédjében, melyet 1844. márczius 31-én mondott, melylyel egyelőre tanítványaitól búcsúzik.

A szónok mind a két beszédében oda engedi magát fölrajzó gondolatainak.

Az esztendő múlása az élet mulandóságára emlékezteti s fájó mélabúval telik el. Hiszen alig ébred az ember a napra, mikor le kell feküdnie örök álmra. Pedig olyan édes — *élni!* Irgalom nélkül üt az óra. S elhagyjuk e napvilágos életet, megtörik a szem, elhamvad a szív s a sirnak titka örök.

Évezredek tüntek el, de vissza senki se jött, hogy a megfejtést megadja. S úgy látszik, mintha a szellemek annál kevésbbé jelentgetnék magokat a földön, minél inkább haladnak a tudományok. Hajdan csak történtek csodák,

¹⁾ *Vajda Péter*: Erkölcsei Beszédek. Az ördögök. 129—136 l. Az angyalok. 142—152 l.

ma már a csodák kora lejárt. Az egyetlen csoda *a természet örök rendje*. S bizony sok ember mosolyog rajta, ha hallja, hogy a lélek égbe száll. Mi az az ég? És hol van benne Isten? A régi együgyű jámborság azt hitte, hogy mint az emberek a zöld földön, úgy járnak az angyalok a kék égbolton. De a tudomány elérkezett s megtanította, hogy nem bolt az, hanem ür, melyben legfőlebb aether van, finomabb test a levegőnél, s aztán a csillagok temérdek sokasága, millió mértföldnyi távolságban egymástól. Az ész pedig nem tudja, hol a kezdet, hol a vég s melyik helyet jelölje ki Istennek. Istent vagy mindenütt föltalálja, vagy sehol. Hová lesz akkor a lélek? E kérdésre eddigelé nem a tudomány, hanem részint a költészet, részint a vallás, részint a mások utánzása és utána mondása adott feleletet. ¹⁾ Azért hiábavaló az. Még különösebb a test sorsa. A test szüntelenül változik, a mi volt tegnap, nem az ma és nem az holnap; mindig új részekből áll, melyeket az ételekből, italokból és levegőből sziv föl, a régi elemeket kihajtva magából. S bizvást állitható, hogy minden évben nehányszor egészen új testet kapunk. Már most melyik fog feltámadni: a gyermeki, az ifjui, a férfiui, vagy az aggasztáni ²⁾. Az emberi test sorsa: napról-napra,

¹⁾ *Vajda Péter* Erkölcsei Beszédek. Újévi gondolatok. 101—108. l.

²⁾ *Vajda Péter*: Erkölcsei Beszédek. A feltámadás. 197. l.

óráról-óra-ra változni, az egész világból összeszedetni és halál után a nagy világban szétoszlani.

Mikép gondolkodik ő a lélek jövőjéről? S mi a véleménye a test feltámadásáról? későbbre hagyja kifejteni, bár szeretne egészen szívéből és lelkéből szólni, el nem titkolva semmit, el nem ferditve semmit és saját nevén nevezni minden dolgot. De még sem azidők, sem tanítványai nem értek meg rá. Egyelőre csak azt fejtegeti, hogy az istenigazsága az, mely Mózesben megnyilatkozott, Mózes szelleme az, mely Krisztusban feltámadott s Krisztus szelleme az, mely Lutherben újra élt. S az igazság ma is, megint feltámadásra vár ¹.)

A mikor az egyeseket és nemzeteket mindenütt a szeretet fűzi össze, a mikor mindenütt a szabadság és mindenütt az egyenlőség uralkodik: akkor lesz az igazi feltámadás, isten igazságának feltámadása, akkor lesz teljes az ember boldogsága, melyet Isten neki czélul kitűzött. Mert Vajda szerint isten maga is boldog, s azt akarja, hogy legyünk boldogok mi is. Hiszen maga a természet boldogságot léleklizik, kéjben mosolyog, örömet párolog, örvendjünk mi is, legyen minden lélegzetünk üdv és boldogság. ².) Valósággal e czél után rohanunk

¹) *Vajda Péter*. Erkölcsi Beszédék. A feltámadás. 197—204. l.

²) *Vajda Péter*. Erkölcsi Beszédék. Mivel tartozunk Istennek? 47. l.

millió irányban. Kettő a vezetőnk: az ösztön és az ész. Némelyek csak azt akarják követni és nem jutnak célhoz; a sirnál veszik észre, hogy irtózatosan csalódtak. Mások csak azt akarják utbaigazítónak elismerni, és hidegek lesznek. S midőn soká hasztalanul küszködtek, átokkal feküsznek le utolsó ágyokra, mert egymaga az ész se tud boldogítani. Ki mind a két vezetővel barátságba jutott, csak az boldog, csak az jut a célhoz. ¹⁾

Íme, az erkölcsi beszédek tanítása nem dogmatika, hanem *kalobiotika*, melynek szerzője olyan ember, kinek esze és szíve derűs öszhangban áll, ki mások életét is ily öszhangba kívánja foglalni, mert isten maga is a legfenségebb öszhang. Vajda oktatása nem a jövőendő életre, hanem a jelenre vonatkozik, ezt iparkodik javítani, nemesíteni, szépíteni, s igen nagy hibának tartja, hogy a tanítók a népet és nem népet jobban igyekeznek a jövőendő életre előkészíteni, mint a jelenre; s csodának tekinti, hogy az oktatás háromnegyedrésze a jövőendővel nyüglődvén, negyedik része nem a lélek multjával foglalkozik, mikor úgylis megkezdette az eredendő bűnnel. ²⁾

Az ő vallása közvetlenül a jelen vallása. Szerinte legjobban készül elő a jövőendő életre az, a ki legjobban használja a jelent.

¹⁾ *Vajda Péter*. Erkölcsi Beszédek. A feltámadás. 200 l.

²⁾ *Vajda Péter*: Erkölcsi Beszédek. Újévi gondolatok. 104. l.

»Tekintsétek,« szól biztatása tanítványaihoz, a jelen életet, mint czélt és eszközt. Legyen czélotok belőle minden perczet használni, használni bölcsen, okosan, mint emberhez illő, senkinek sem ártva, de a közboldogságot előmozdítva. Boldogságotok ne épüljön mások szerencsétlenségén, ez nemtelen volna; de ragadjatok magatokkal örömbbe azokat, kik merengeni és búsulni hajlandók. ¹⁾

S minthogy elmélkedése közvetlenül az ember jelenére, földi életére szorítkozik: azt annál tüzetesebben, annál mélyebben és szélesebben vizsgálja. Mint tanító kiterjeszkedik a maga és tanítványai közt való viszony természetére, mint hazafi, a haza iránt való kötelességek ismertetésére, s mint polgár politikai és társadalmi helyzete tisztázására. S az irány, a melyben képzelmenek szabad szárnyalásával repül, mindig és mindenben a szabad gondolkozás iránya; s bár mindenkor a létező állapotok különös eseteiből indul ki, csakhamar föllendül, végre általános igazságok körébe ér és itt állapodik meg.

Mint tanító fölveti a kérdést, hogy mivel tartozik a tanító tanítványának és mivel viszont ez annak? Az lelkiismeretes neveléssel, ez őszinte nagyrabecsüléssel. Mert tanítóinak odaadó munkája és önfeláldozása tiszteletet érdemel. Tisztelni kell őket, annyival inkább,

¹⁾ *Vajda Péter*: Erkölcsi Beszédei. A jelen és jövőendő élet. 187 l.

mert tisztelni illik minden embert, ki munkás; ki hasznos tagja a társadalomnak és pedig rang és czim tekintete nélkül. A tisztelettől pedig csak egy lépés van a szeretethez, a melynek igen éber a hallása, igen mély a felfogása. Hol az nincs, ott a valódi áldás és valódi siker hiányozni fog. A tanító és tanítvány közti viszony gyöngéd: — szeretetben kell egyesülnök. Ha e gyöngédség selyemszála kettészakadnak, akkor ők nem a mester és tanítványai többé, hanem a kénytelenség napszámosai, kik nem a lélek sugallatai szerint munkálkodnak, hanem zúgolódnak és kevésre mennek. Vajda reményli, hogy közte és hallgatói közt a viszony gyöngédsége nem fogyni, de napról-napra fejlődni fog. ¹⁾

Mint hazafi és polgár nyilatkozik a hazáról s iránta való kötelességeinkről szóló beszédében. Először rámutat, hogy a föld kerek ségén mindenütt társaságban élnek, mert az emberek társaságra születtek, aztán kifejti a fogalmat, hogy mi a *haza*? Majd történeti hivatkozásokkal jellemzi, hogy mi a hazának hatása az emberre s az embernek a hazára? A példák hirdetik hadban és békében, tudományban és művészetben, hogy eszes, nagy férfiak, sőt nők is egész országokat tudtak felemelni, virágoztatni, hatalmassá és boldoggá

¹⁾ *Vajda Péter*: Erkölcsi Beszédek. A tanítók és tanítványok közötti viszonyról. 13—20. l.

tenni; századoknak lökést adtak és többet végeztek, mint milliók. Viszont a legmélyebb jelentőséggel bir, hogy hol született az ember, virágzó és szerencsés nemzet kebelében-e vagy pusztuló és szerencsétlen honnak gyermeke? Ám hasonlitsuk össze az európaít az afrikai-val, a francziát a törökkel: egy pillanatra szembeötlík a különbség előnye és hátránya. De mindenütt, Nyugaton és Keleten, Éjszakon és Délen kötelességek fűzik az embereket szülőföldükhöz. Mivel tartozunk tehát a hazának? Igazsággal, hogy minden elégületlenség forrása beduguljon; munkával, hogy benne a gazdagság és jólét közönségessé legyen; a terhekben való részvétellel, mert a közjónak csak ez az alapja, s nem lehet követelni a hazától mértföldekig terjedő, megyéken keresztül-huzódó uradalmaikat viszonyosság nélkül; szeretettel, mely előtt megtermékenyül a sivatag, megerdősödik a pusztá, pázsitot kap a kopár; a rossz gyomlálásával és a jó ültetésével: minő az erény, türelmesség, fölvilágosodás és műveltség; végre a nemzetiséghez simulással, mert a nemzeti egység érzésben, vallásban, nyelvben oly szerencse az országra nézve, mely semmi áron meg nem fizethető. Vajda azért esengve fordul hallgatóihoz, hogy szívvel-lélekkel legyenek a nemzet fiai.¹⁾

¹⁾ *Vajda Péter*: Erkölcsei Beszédék. Mivel tartozik a hazának minden ember, különösen pedig az ifju? 29—40. l.

A hazafias kötelességek e felsorolásában az »Erkölcsei Beszéd« írója, mint hazafi erős magyar, mint polgár radikál politikus. Közteherviseléssel jogegyenlőséget sürget, hogy kiki lelki és testi tehetségeihez képest érvényesülhessen s előtte minden pálya nyitva álljon. Megsajdúl büszke szíve, ha a társadalmi egyenlőtlenségre gondol s fájó keserőséggel, sértett önérzettel ad elégedetlenségének, nem egyszer felháborodásának éles kifejezést. Ilyenkor, mintha a bosszuálló igazság ostora csattogna kezeiben, oly keményen, kérlelhetlenül, egyre tüzelődve sújt. Megvetéssel bélyegzi meg könyvének több helyén azokat, kik a közjóra adózni nem akarnak, kik az ország pangásával nem törődnek s a társadalmi egyenlőtlenségnek rója föl, hogy senki dolgozni nem szeret, hogy a kölcsönös becsülés kiveszőben, hogy a szó és írás értéke fokról-fokra csökken. S aztán? A becsületes munkás sanyarog, a csaló uriaskodik, a henyeség lakomáz. Találó sejtéssel és finom érzékkel jósolja meg, hogy ez az állapot a felbomlás állapota, mely meg nem maradhat, s hogy meg kell halnia az ónak és ujja kell születnie a kor és a bölcsélet értelmében, mert a félszeg toldozás fönt és alant semmit sem ér, gyökeres változásra van szükség, a régi szívek helyébe új szívek, a régi elvek helyébe új elvek állítandók, isten és emberiség, jog és igazság honosítandó meg a hazában

mindenki számára.¹⁾ Vajda szerint ezek erejével egyesülne a nemzet hitében és nyelvében is!...

De mikor lesz a megújodás, a gyökeres változtatás kora?

A jelek szerint nem sokára.

A menydörgés már hallatszik távol, hirdeti a szónok; a levelek már nálunk is zörögnek és mikorra az est leszáll, cikázni fognak a villámok, különbözőleg hatva a kedélyekre. Némelyek örülni fognak nekik, mások rettegni tőlük; némelyek kint szenvednek, mások talán az ijedéssel beérendik; de lesznek olyanok is, kiknek hasznokra válik. A légkör pedig, meglehet, megtisztuland. Ő a természet ily játékeinak épen nem ellensége, mert tudja, hogy a természetben minden előre halad s a mit mi rosznak veszünk, az sokszor a legjobbnak forrása. Az élet pedig minden esetre jobb a pangásnál... »Üdvöz a szél, kiált fel ujongó sovárgással, mely megtisztítandja Alföldünk mocsárait! «²⁾

Igy lövell keresztül Vajda szabad gondolkozása mindenre: valláson, erkölcsön, jogon, politikan, mint a napsugár világosítólag, melegítve és termékenyítve. Így az »Erkölcsei Beszédék« írója is, mint a germán mondák Sigurdja, a világosság lovagja, ki benső hivatással, őszinte szeretettel s fényes diadallal harczol a setétség minden alakja ellen!

¹⁾ Vajda Péter: Erkölcsi Beszédék. Mivel tartozik az ember magának általában, különösen pedig az ifju? 22. l.

²⁾ Vajda Péter: Erkölcsi Beszédék. A szabadság. 58l.

VIII.

Az író pöre és halála.

(Vajda búcsúja és ígérete. A Fichte pöre s ennek ki-
menetele. Az Erkölcsei Beszédek a censura előtt. A pör
megindítása. Vajda és az egyház magatartása. A passiv
ellenállás. Vajda betegsége és halála. Az egyház ünnepé-
lyes óvása. Vajda emléke.)

Vajda rövid félesztendő alatt székfoglaló-
jával együtt összesen 25 erkölcsi beszédet tar-
tott.¹⁾ Az utolsó a közeledő husvéti ünnep al-

¹⁾ *A beszédek címök szerint a következők:* 1. Székfoglaló. 2. A tanítók és tanítványok közötti viszony-
ról. 3. Mivel tartozik magának az ember általában, kü-
lönösen pedig az ifju? 4. Mivel tartozik a hazának min-
den ember, különösen pedig az ifju? 5. Mivel tartozunk
istennek. 6. Nemzeti egység. 7. és 8. A szabadság. 9.
A szokás. 10. Az időt jól kell használni. 11. Az ige meg-
testesülése. 12. Új évi gondolatok. 13. A szép művé-
szet. 14. Melyik isten valódi egyháza? 15. A művelt-
ség hasznai. 16. Az ördögök. 17. A szép. 18. Az angya-
lok. 19. A visszaélések. 20. Bölcsesség és józan élve-
zet. 21. Egy kis indítvány, melynek szép következmé-
nyei lehetnek. 22. A protestantismus. 23. A jelen és
jövendő élet. 24. Az ösztön és ész vallása. 25. A föl-
támadás. Az első beszéd 1843 szeptember 27-ről, az
utolsó 1844 márczius utolsó napjáról való.

kalmából a *feltámadásról* szólott. Bizó hittelt hirdeti a feltámadást, nem azt, a melyet a keresztyén vallás ígér, hanem azt, a melyben a jog, az igazság, szabadság és egyenlőség fog feltámadni. Mint a hogy az őszi és tavaszivezés pihen a földben, hogy a megújhodó tavasszal kikeljen: úgy pihennek az ő eszméi tanítványai szívében, hogy a feltámadás nagy ünnepének menjenek elébe. Repeső reménynyel hiszi, hogy föl fognak onnan támadni, s a ki most *egy* nyelven beszél, beszélni fog általok *sok* nyelven és szavok keresztül hangzik a hazán. Ha csak ezer nyelv buzog érette, meg lesz a feltámadás ünnepe, a legszebb nemzeti ünnep, mit az ujkor látatt. Gyújtó tüzzel csapong biztatása, hogy a lelkesedés az igazért, jóért, szépért tanítványaira is elragadjon s épen lobogjon bennök, míg újra megszólal előttük. ¹⁾

Ez az utolsó beszéd búcsú és ígélet.

Minthogy a tavasz immár beköszöntött, egyelőre vasárnapi előadásait abba hagyja, mert ilyenkor a szoba és város szűk falai közül szokása szerint a természet nagy templomába jár: vizsgáldni, fürkészni, gyűjteni, gondolkozni; de folytatni fogja azokat, mihelyest az ősz ismét beállt.

Búcsújának és ígéletének hangja barátságos és mégis ünnepies; elismeréssel néz a *multra* vissza, kecsegtetéssel tekint a *jövőbe*. S

¹⁾ *Vajda Péter*: Erkölcsi beszédek. A feltámadás.

a köszönet és remény egy nemes, komoly intelemben olvad össze, méltó befejezéseként az emelkedett cyclusnak.

Mintha csak Vajda ebben a *Fichte* követője lenne megint: annyira hasonló az eljárásuk.

Sőt hasonló még későbbi sorsuk is.

Fichte előadása után a hit eredetéről és természetéről egy értekezést adott közre philosophiai »*Journal*»-jában, melyet Niethammerrel együtt szerkesztett. Okoskodása szerint a vallás a jó cselekedetben áll, a jó cselekedet pedig *egy* a magasabb erkölcsi világrendbe vetett hittel, maga az erkölcsi világrend *egy* az Istennel. Így valójában a vallás hit, erkölcsi hit, melynek örök lényegét Fichte pantheistikuson fogta föl.¹⁾

Alig jelent meg a »*Journal*,» azonnal következett a támadás. Valaki névtelenül felzúdult az istentelen szerző vallás-erkölcsi nézetei ellen, nem különböztetve meg a kételkedő atheismust a hívő, vallásos pantheismustól. A füzet elérte, a mi célja volt. A szász-választó feje, delemség kormánya rögtön borzongásba esett-leiratot küldött a lipcsei és wittenbergai egyetemhez, köriratot intézett a többi kisebb-nagyobb német államhoz, a »*Philosophisches Journal*» eltiltása végett. A szász-weimari udvar

¹⁾ *Kuno Fischer: Geschichte der Philosophie. V-ter Band. Heidelberg 1869. 277. l.*

nem bírva ellene állani az illetéktelen nyomásnak, előbb vizsgálatot indított Fichte ellen, aztán meg akarta rovatni, végre egyszerűen és röviden megfosztotta tanszékétől.¹⁾

Szinte így járt Vajda is.

Erkölcsei beszédeit befejezve s egy vas-kos kötetben összeírva, április 20-án két példányban fölterjesztette a pesti censurának a nyomtatási engedély megnyerése végett. Az egyházi és vallási könyvek censorsa akkor *Szabó János*, a pesti egyetem theologiai professora volt, kevés tehetséggel, sok elfogultsággal.

Jámbor ijedelemmel riadt föl a kegyes férfiú, a mikor a tüzes, szabad szóoklatokat elolvasta; s már május 4-én pihegő sietséggel ült íróasztalához, hogy a censorok központi testületének a fenyegető veszedelemről jelentést tegyen. E jelentés valóságos feladás. Vajda kötete e szerint veszélyezteti a pozitív vallást, megmételjezi a gyanutlan ifjúságot, ártalmára válik társadalomnak és államnak. A mint Szabó fejtegeti: a szerző távol attól, hogy előmozditaná az erkölcsösséget, a pozitív vallási érzéket, mely nélkül minden a subjectiv gondolkozás kényének esik rabul; távol attól, hogy hallgatóiba becsepegtetné az egyházi és polgári törvények tiszteletét, mérsékelné és helyes irányba terelné az ifjúság rendetlen indu-

¹⁾ *Kuno Fischer*: Geschichte der Neuern Philosophie. V-ter Band. Heidelberg 1869. 275—303. l.

latait, a mi pedig az »Erkölcsei Beszédék« írójától, mint az ifjuság tanárától és nevelőjétől már állásánál fogva is méltán és joggal megkövetelhető volna; éppen ellenkezőleg azonban, hogy ifjai szívéből a tiszteletet minden pozitív vallás iránt kioltsa, hogy a helyett a szent és szentesített dolgokról különféle kéte-lyeket támaszszon bennök, hogy a fennálló törvényekkel szemben már korán ellenkezésre, gondolkodás- és érzésszel szabadoosságra kapassa őket: végre hogy érzékiségöknek a féket meg-eressze. Nem volt és nincs is az egész mun-kával más célja, mint hogy oly paradoxo-nokkal, melyek tetszése szerint szólva libe-ralisok, melyek a vallásra nem kevésbé ve-szedelmesek, mint az államra, csillogjon, nép-szerűséget hajhászson, elveinek ujdonsága ál-tal azokat, kik gyanutlanok és gyöngék, egy-átalában ifjak, kik minden új és különösnek tetsző paradoxonon ugyanis mohón kapnak — megrontsa; szóval, hogy a fiatalokat a fenn-álló egyházi és politikai alkotmányokkal szem-ben minél engedetlenebbekké tegye s ben-nök az újítási viszketeget és ellenzéki szelle-met minél korábban felköltse. Szabó szerint *ez a szerző célja, és az ő elve.* Elhallgatva azokat a gyakori allusiókat, melyek a katho-likus vallásra vonatkoznak, azokat a jogtalan és igaztalan kifakadásokat, melyeket e vallás ellen protestáns ifjak előtt megenged magának, mint ő mondja, csakis véleményének igazolá-

sára szorítkozik, csakis ennek bizonyítására szolgál egy meglehetősen bő szemelvényvel¹⁾

Noha részletesen ismerjük a kötetet, még sem látszik fölöslegesnek, hogy a censor és censura jellemzésére néhány idézetet kiszakítsunk belőle. A sancta simplicitast színről-szinre elének búvölik.

Oh, sancta simplicitas! Néha úgy tetszik nekünk, mintha intézmény lennél, ekkor censurának hívják; néha úgy, mintha ember-alakot ölténél s ekkor Szabó János a neved. Benned egyesül a hatalom erő nélkül, a tekintély érdem nélkül, a kicsinyesség nevetséges komolykodással, a félenkség kapkodó gyámoltalansággal; naiv vagy az ártatlanság bája nélkül, s éretlen a halálos vénségnek ellenére. Még csak pár esztendő és káprázatod censurástul, Szabó Jánosostul együtt szerte foszlik; nem marad meg egyéb, mint a rossz emléked, mint valami rossz álom, melyre az ember csodálkozva és mosolyogva gondol vissza!

Még most azonban élsz és ítélsz, noha meglehetősen beszámíthatatlansággal, szánalom, boszankodás, gúny és kaczagás között.

Némulj el! Ugyis eleget beszél szegénységi bizonyítványod.

Valóban szegénységi bizonyítvány a Szabó János szemelvénye. Hogy mikén föl nem

¹⁾ Az eredeti jelentés megvan a magyar királyi országos levéltárban 1844-ből, 20644 sz. alatt.

háborodik, micsoda egyszerű mondásokon és közigazságokon: — legyen bizonyosága a sok közül pár példa.

Ilyen rettenetes helyek:

A 52-ik lapon: A tudomány tud, nem pedig hisz, minél nagyobb valakinél a tudomány mezeje, annál szűkebb a hité. Mikor mindent fogunk tudni, nem szorulunk épen semmi hitre.

A 66-ik lapon: Vannak még mások ellen ségei a szabadságnak, kik állítják: hinni vakon, mit a tekintély parancsol s éppen az emberi ész főkérdéseinél holt betűkre támaszkodni, nem pedig isten élő könyvére, a természetre s nem az ő legjobb magyarázójára, az elmére. Szabadon nem gondolkozni isten és lélek, világ és halhatatlanság felől, ez előttük vallási erény, ez érdem, ez koszorúra méltó

A 77-ik lapon: A forradalmat sohasem az ész barátai eszközölték, hanem a fennállónak ostoba védői.

A 84-ik lapon: Az emberiségnek csak akkor lesz testileg is jó állása, ha eszét kifejtette. Míg ez nem történik, a zsarolás és kényuraság elszedi mások elől a falatot, rongyot vet néha helyette a testre, és nyomorult kunyhóban hagyja tengeni az elnyomottakat. Istenem, és ez az emberi élet, ez a föld királyaihoz méltó sors!

A 94-ik lapon: Sőt többet mondok, hogy egy vala Mózes és Mahomed istene és mindenistenek, akármilyen néven, akármely időben és nép által nevezettek. Azt gondoljátok, csak egy kül-

dötte, csak egy követe volt istennek a földön? Csalódtok, minden fajban meg van az ész, mint isten követe, csak művelni kell őt és isten szavait mindenkor hallhatjátok általa.

A 96-ik lapon: Az ige megtestesülését sokan sokféleképen magyarázzák, de én nem mondok sokat, midőn állítom, hogy a következő magyarázat felel meg leginkább a tiszta észnek, a józan erkölcsnek: Krisztus vallása szeretetre és igazságra van alapítva, igen, de szeretet és igazság isten főtulajdonsága is, sőt a tökéletes szeretet és tökéletes igazság csak isten kifolyása, tehát a szeretetben és igazságban maga isten van megtestesülve (Hoc est auctoris dogma de incarnatione Domini! veti utána rémülettel a censor.)

A 128-ik lapon: Ha Európának mind a kétszáz millió embere föl van világosítva érdekei felől, van-e a földön hatalom, mely gátolja őket céljuk elérésében. Minden ország azon mértékben szabadult föl, a mint művelődött. Az ész azt mondja, mind egyenlő jogú gyermekei vagyunk istennek, tehát szabadon rendelkezhetünk egymás között. Édes barátim! Sokan érezzük még ma is a polgári helyzet terheit s látjuk, hogy gyermekeink előtt mesterséges köd terjesztetik. Mi fog ezen segíteni? Az ész művelése.

A 143-ik lapon: Véremben van bolygatni azt, a mi előítélet, mi kártékony. Volna csak hatalmamban, fenekéig nyulnék a rosznak és elővonszólnám, hogy irgalom nélkül megégessem, tövére tenném fejszémet a balgaságnak, hogy kivágjam és kiirtsam.

A 144-ik lapon: A mily irgalmatlanul bánt a keresztény vallás a görög hittelt, hasonlólag bánt ezzel az újabb tudomány és bölcsélet. Ezen angyalos hit szép költői korány és szürkület vala, melynek a tudomány szemébe nézván, egyszerre felvilágosodott, és az árnyak letűntek.

A 157-ik lapon: Voltak fejedelmek, kik a szó legvalódibb értelmében földi istenek lehettek volna állásuknál fogva és lettek ördögök.¹⁾

Imhol ezek a szörnyű állítások, a mikre Szabó János hivatkozik, mikor a szónokot rationalismussal, democratiával, sőt anarchiával vádolja; ezek azok a kárhuzatos tanok, a mik a meglevő állapotot a tüzhányó lávájával fenyegetik, ha az »Erkölcsei Beszédék« kötete a közönség között el fog terjedni. A kishitű censor a kéziratra nemcsak rá nem jegyezi az imprimaturt, sőt az egyik példányt feladó jelentéséhez mellékli és a censorok központi testületének fölterjeszti, »mert a kormánynak még a protestans iskolákban is, ez iskolák minden szabadsága és önállósága mellett főfelügyeletet kell gyakorolnia s az ily dolgokról tudomást szüikség vennie.«²⁾

A központi testület a hivatalos nehézségeknek ellenére még május 25-én összegyűlt és ítéletet hozott. Tagjai a rationalismus és anarchia kísértő szellemeitől, miket társuk megrebbenő képzelete teremtett és káprázó szeme

¹⁾ *Országos levéltár.* 1844-ből, 20644 sz. alatt.

²⁾ *Országos levéltár.* 1844-ből, 20644. sz. alatt.

látott, ép oly iszonyodásba és remegésbe estek, mint Szabó; s rögtön fontoskodó felterjesztést tettek a nádornak és helytartó-tanácsnak: mely szerint Vajda munkája nem csak elő nem mozdítja az erkölcsösséget, sőt fölforgatja, s minden positiv vallásra és demagog elveinél fogva magára az államra nézve is veszedelmes: azért a nyomtatástól nemcsak eltiltandó, de egyáltalában kárhozzátandó, a szerző pedig, ki ilyeneket vitat, s általok az ártatlan ifjakat megrontani merészkedik, kereset alá vonandó és tisztétől megfosztandó.¹⁾

A helytartó tanács junius 4-iki végzésével egész terjedelmében elfogadta e fölterjesztést, mind a kereset megindítására, mind a Vajda elmozdítására nézve, s áttette az ügyet Bécsbe a cancelláriához, mely Szögyény udvari tanácsosnak osztotta ki vélemény-készítés végett. Szögyény véleménye oda szól, hogy a vizsgálatot nemcsak Vajda, hanem az iskola igazgatósága ellen is meg kell indítani. S valóban a cancellária V-ik Ferdinánd király beleegyezésével ily értelemben határozott s adott utasítást a helytartó-tanácsnak.²⁾

A rémlátás így ragadt el Szabóról a censorok testületére, a helytartó tanácsra, a cancelláriára, sőt magára a királyra, kinek jámbor szívével és gyöngé belátásával környezete sokszor visszaélt. Vajda egyszerre az ál-

¹⁾ *Országos levéltár* 20644 sz. alatt.

²⁾ *Országos levéltár* 1844-ből. 20644. sz. alatt.

lam és egyház felforgatója lett, kire Budán is, Bécsben is borzongva gondoltak.

Julius 18-án kelt e határozat s már augusztus 13-án átirt a helytartó-tanács az ágostai evangélikus egyház egyetemes főfelügyelőjéhez, *Zay Károly* grófhoz, tudatva vele, hogy a felség megütközött mind az »Erkölcsei Beszédek« foglalata, mind a fölött, mikép engedhette meg az iskolai hatóság e beszédeket tartani; meghagyva neki, hogy ez ügyben szoros vizsgálatot tétessen és mind az iskolai előjáróság, mind az illető tanító nyilatkozatait s az utóbinak kézikönyveit és iratait, melyek szerint a tudományokat előadja, bekérje; s addig is hathatósan elrendeltette, hogy az oktatók a tanuló ifjusághoz csak oly beszédeket tarthassanak, melyeket az illető hatóság eleve átnézett és helybenhagyott.¹⁾

Az intézkedés alig érkezett le, hirtelen már is kiszivárgott a közönség közé. Mind Pesten, mind Szarvason gyanú ébredt: hogy a városban s az egyházmegyében lappangó panslaviszmus valamely alattomos híve titkos árulást követett el, sőt a papot is megnevezték, hogy ki volt. S a gyanú természetesnek látszott. Hiszen Vajda és a panslaviszmus ellenségek voltak: az a hazaszeretetet hirdette gyújtó ékesszólással, ez a gyűlöletet terjesztette a hon ellen megejtő susogással; az maga volt a becsület nyílt, tiszta

¹⁾ *A rendelet átírata* megvan a békési esperesség levéltárában. 1845.

homlokával, ez maga a becstelenség hazug, kendőzött orczával; s Vajda leverte, megtiporta, úgy, hogy Szarvason szinte végső kinok között vonaglott. A közönség örült a diadálnak s rokonszenvvel csatlakozott a győzőhöz, mert a nemzeti öntudat éppen fejlődésnek, a hazafias érzés és gondolkodás emelkedésnek indult s kapva-kapott minden alkalmon, melyben tüntethetett; a panslavismustól viszont megvetéssel fordult el. — Mivel pedig a becstelenségnek már átka, hogy ha valami tekintetben nyomorultsága bebizonyosodott, minden tekintetben megbizhatatlannak és elvetemedettnek tartják: mindenkiben megrögzött a hit, hogy a panslavismus, mely készen állott árulásra a haza, még készebb lehetett egyes ember, Vajda ellen. Így magyarázta a többek között az intézmény eredetét az öreg Karacsné, Vajdáék régi bizalmas ismerőse, leányához, Terézhez szóló egyik levelében. »Vajda a télen át ünnepnapokon szónoklatokat tartott, melyekre felgyültek a szarvasi előkelő nők és férfiak. Ebből irigység lett, valaki feladta őt és kemény parancsolat ment a consiliumtól Szarvasra, hogy rögtön foszszák meg hivatalától. De mégis volt a becsületes tótokban anynyi bátorság, hogy nem engedelmeskedtek vakon, hanem vizsgálatot rendeltek Vajda tettei iránt. A censorok egész collegiuma összegyült, úgy keresik a tévelygő tudományt Vajda beszédeiben. Mikor elárulták a buták, jól tudták, hogy a mit ők

tanitanak, az a tévelygő.«¹¹⁾ Így magyarázza azt mai nap is, majdnem félszázad múlva, *Pól Dani*, Vajda egyik tanítványa. »A tót közönség, ugymond, vetekedve sietett Vajda előadásaira. Ezek láttára az evangélikus papság nemcsak helyben, de az egész esperességben féltékeny lett a már-már veszendő nyájára, a felekezeti elfogultság fölül emelkedett a hazafiságon s a papok, hogy eme nagy ember bölcsészi és hazafiúi befolyását a népre ellensúlyozzák, isfentagadás vádját emelték Vajda ellen.«¹²⁾

Azt hiszszük, hogy a gyanú tévedett és túlozott. A panslavismus hiveinek és Vajda irigyeinek jól eshetett a vizsgálatnak megindítása, de maguk nem voltak közvetlen okai. A szarvasi és egyházmegyei papság körében találkozhattak egyesek, a kik kárörömet éreztek volna a kitűnő magyar ember és világiás szónok megrontása fölött: de az egyház színe-java és többsége részvéttel sorakozott körül. A mi a vizsgálatot okozta, — maga az »Erkölcsei Beszéd« kötete s a censor feladása lehetett, egyéb feladás nem kellett; a min a támadás fegyverének éle megtompult, az az egyház kitűnőségeinek jóakarata s az egyház autonómiája volt.

¹⁾ A levél. *Karacs Teréz* birtokában. Kelt 1844, augusztus 30-án.

²⁾ *Pól Dani*, szarvasi főjegyző közlése visszaemlékezéseiben.

Zay Károly grófhhoz vagy késve ment az átirat, vagy maga nem sietett az illetékelen utasítás elintézésével: annyi bizonyos, hogy az egy kicsinnyég megrekedt. Mi hajlandóbbak vagyunk a Zay halogatásának tulajdonítani. E derék magyar mágnásunkban oly erős magyar és erős protestáns egyesült, ki szívós kitartással küzdött hazája alkotmányáért és vallása függetlenségeért. Már az 1825-iki nevezetes országgyűlésen, mint az ellenzék egyik kiváló tagja szerepelt s ettől fogva mindig, mint a polgári és vallási szabadság előharcosa munkálkodott a legbuzgóbban és legsikeresebben. Mint felekezete egyetemes főfelügyelőjének e tisztségben különösen három cél lebegett szemei előtt,¹⁾ melyet elérni törekedett, egymint: megszilárdítani az egyház jogi helyzetét kívülről az állammal és törvényhozással szemben s kivívni a vallások teljes egyenjoguságát; — továbbá az így kívülről megszilárdított egyház jövőjét biztosítani jó rend s egy a kor követelményeinek megfelelő iskolai rendszer által; végre az így kívülről és belülről megszilárdított egyházat tömörebb testté alakítani az únió útján. Az elsőre nézve nem szűnt meg soha a protestantizmus sérelmei ellen szavát fölemelni úgy az országgyű-

¹⁾ *Haan Lajos*: A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal. Budapest 1883. 149—150. l.

léseken, valamint más intéző körökben és szava nyomatékos volt. Hogy ezen törekvései nem maradtak siker nélkül, bizonyítja az 1843-iki III-ik és 1848-iki XX-ik törvényczikk, mely utóbbi a vallás-felekezetek teljes egyenjoguságát mondotta ki; a mi a másodikat illeti: 1842-ben és 1845-ben, miként már említettük, Zay-Ugróczra tanügyi értekezleteket hívott össze, melyeken a »Zay-ugróczi tanterv« létesült, mely a magyar nyelvet minden iskolában a kötelező tantárgyak sorába emelte; de legfőbb és leghőbb törekvése a harmadik, a reformatusokkal való egyesülés volt, melyet ő indítványozott, melyért ő fáradozott leginkább. Az ő akkor igazolt féltékenysége egyháza jogaira, ellenzéki bizalmatlansága a helytartótanács udvari politikája iránt kétségtelenül elítélte az utasítást, mely egyenesen az 1790¹/₁-iki XXVI-ik törvényczikkbe ütközött, s csak húzakodva tette át a bányakerület felügyelőjéhez, *Prónay Albert* báróhoz a további ellátás végett. *Prónay* pedig épen úgy folytatta, a hogy Zay kezdette.

Igy történt aztán, hogy bár a vizsgálat elrendeléséről mindenki hallotta a hirt, de annak fogatosításáról alig tudott valaki bizonyost; mert az augusztus első felében keletkezett helytartó tanácsi irat az augusztus utolsó napjaiban tartott bányakerületi gyűlésen tárgyalásra még nem került.

A halogatás látszott a legbölcsebb eljá-

rásnak, ehhez folyamodott Zay és Prónay, ehhez *Székdács József*, az ágostai evangélikus egyház egyik legjelesebb s egyszersmind legtapintatosabb férfia. Az ő egyéniségében a felvilágosodott gondolkozás körültekintő eszélylyel, a következetes határozottság megnyerő simasággal párosult, mi kiválólag képesítette, hogy a kormány illetéktelen túlkapásaival szemben a legkényesebb ügyekben is bölcs óvatossága által a maga és egyháza igazait sikeresen megtaltalmazza. A cselekvésre mindenha, így mostan is kész volt. Az ő meggyőződése szerint ez a helytartó-tanácsi utasítás jogtalanul támadta meg az egyházi autonomiát, azért meg kellett a támadást hiúsítani; s igaztalanul fenyegette Vajda Pétert, azért meg kellett ellene védeni. Vajda régi idő óta benső barátja volt, kiből mind az író, mind az embert őszinte melegséggel szerette és nagyra becsülte. Hiszen két évvel ezelőtt, midőn a Kisfaludy-társaságba bevezette s mint új tagot üdvözölte, éppen ő hirdette róla: »hogy azon férfit, ki annyi szép művel gyarapítja irodalmunkat, kinek munkáin a legtisztább erkölcsiség, a legmélyebb vallásosság s a legnemesebb emberiség ömlik át, ki a szentírás nyelvével rokon, s a Kelet bájos képeivel művésziileg gazdagított előadásával oly ellenállhatatlanul igézi és nyeri meg az olvasókat, ki a mérték lánczaiból kibontakozva, próza alakjában a legmagasztosabb költői érzelmeket önté s ekkép irodal-

munkban a költeménynek egy sajátos nemét alkotá meg, ki valamint legtöbb munkáiban mindenütt, hymnusaiban különösen az emberileg legnemesebb, legfőbb, legistenibb érzelmek tolmácsa, gondolatok hirdetője, erények papja volt: megérdemli, hogy a társaság tagja legyen.» Baráti aggodalommal meghányta-vetette a kérdést, s egy hosszabb levélben, melyet *Ballagi Mór*hoz intézett, részletesen megbeszélte. Igaza van Ballaginak, hogy e levél függésben tartja az ember ítéletét a felett: vajon a szerző fennkölt lelkét, humanitását, szívét szeresse-e inkább, vagy körültekintő bölcs tapintatosságát bámulja.

Székács a Vajda ügyében azt ajánlja, hogy az esperesség bizottságot küldjön ki, mely rójja meg őszintén, a mi megrovandó; de jelentse ki, hogy Vajda a gymnasium disze, sőt e beszédeiben is több a jó, mint a hibás, s jövőre az ily beszédek vagy teljesen megszűnnek vagy csak ellenőrzés mellett folynak; azt ajánlja, hogy Vajdát meg kell akadályozni, hogy in pleno consessu válaszoljon, s elő kell készíteni, ha az esperességnek a maga mentése végett a roszalást ki kell mondania. Különben legjobb lesz a vizsgálatot halogatni és elaltatni. Megígéri, hogy írni fog az espereseknek és felügyelőknek, sőt szükség esetében maga is lemegy az esperességi gyűlésre. ¹⁾ Az esperesség csakugyan bizottságot kül-

¹⁾ *Protestans Egyházi és Iskolai Lap.* 1876. évfolyam.

dött ki, a mivel a passiv ellenállás terére lépett.

Nem volt ez akkor oly elhagyott tér, mint a milyen ma, hála istennek. Akkor mind a megyék, mind a felekezetek gyakran jöttek abba a kényszerűségbe, hogy e térre meneküljenek. Mert a midőn a bécsi udvar mind az ország alkotmánya, mind a protestans vallás szabadsága ellen támadásra támadást halmozott, — a fenyegetettek egyedül a passiv ellenállással védhették magukat, nehogy a jogos méltatlankodás és elkeseredés oly eszközöket dobjon kezeikbe, a mik ellen az önkény törvénytelen föllépése és megtorló boszuja igazolt szinben tűnhetnék föl. Türelemmel a jelenben, bizalommal a jövő iránt, összefont karokkal, tétlen fönsséggel nézni a viharnak elébe: ebben állott a harcz bölcsessége, hősiessége és művészete. Azok tettek legtöbbet, a kik nem tettek semmit. S akkor is, mint később a patens alkalmával, meggyőződhetek Bécsben, hogy az erőszak, ha kiviheti is, mikép a nemzetet törvényes cselekvésében megakadályozza; de sehogyan sincs módjában, hogy rá kényszerítse azokat, kik szabadságukról lemondani nem akarnak, mikép a hatalom törvénytelen intézkedéseit tetteleges hozzájárulásukkal mozdítsák elő.¹⁾

Igy történt, hogy semmi se történt. Az

¹⁾ *Dr. Ballagi Mór*: Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. Mondotta az akadémia 1878. július 1-én tartott ülésében. Budapest, 1879. 31. l.

intézkedés megakadt s a vizsgálat késett. Már az esztendő vége felé közeledett, még sem érkezett az ügyben semmiféle jelentés Budára, annál kevésbbé érkezhettek Bécsbe. V-ik Ferdinánd király türelmetlenkedve, november 24-én pár soros kézirattal egyenesen meghagyta a cancelláriának, hogy siettesse az ügyet s annak eredményéről adjon véleményes jelentést, ¹⁾ miért a cancellária deczember 5-én megsürgette a helytartó tanácsot, ez viszont 1845. január 21-iki üléséből a főfelügyelő Zay Károly grófot komolyan utasította, hogy az elrendelt vizsgálat sikeréről s az eddigi mulasztásnak okairól nyomban számot adjon. ²⁾ Zay sietve felel, hódolattal és mentegetődzéssel szólva, de a jövőre is vajmi kevés kilátást nyujtva; mindössze annyit mond, hogy a vizsgálatot elrendelte, de még sikeréről nem kapott tudósítást. ³⁾

Bizony ez a második figyelmeztetés is kárba veszett. A kerületi felügyelő ragaszkodott a bevett szokás rendes alakításaihoz s csak a superintendencia augusztusi közgyűlésében vétette fel az ügyet. A gyűlés pedig kiadta a békési esperességnek oly meghagyással, hogy a vizsgálódást megejtván, eredményéről tudósítást tegyen, a felküldeni rendelt nyilatkoza-

¹⁾ *Országos levéltár.* 1845-ből, 10840. sz. alatt.

²⁾ *Országos levéltár.* 10840. sz. alatt.

³⁾ *Országos levéltár.* 10840. sz. alatt.

tokat, kézikönyveket, avagy jegyzeteket mihamarább kívánja be s terjeszszé föl. ¹⁾

Vajdának az egyház magatartása jól esett. Nem azért, mert biztosítékot láthatott benne a megrovás és hivatalvesztés ellen. Hiszen az nem nyugtalanította, ez nem rémitette. Nem az az ember volt soha, a ki abba helyezte volna a boldogságot, hogy a hatalom kegyének sugaraiban sütkérezzék, hiúságok kitüntetéseivel csillogjon. Nemes, tiszta öntudata óvó és fedező paizsa volt minden ellen, a mi igazságtalanságot és jogtalanságot szenvednie kellett. Nemes, tiszta öntudattal, biztos, önálló lélekkel nézte a világot, szemlélte az életet. Tudta ő az elnyomottak keserveiből, melyek mintha csak az övéi lettek volna, szívének hurjain oly igaz fájdalommal rezdültek végig; tudta ő a szenvedők könnyeiből, melyek mintha csak az ő szemeiben ragyogtak volna, oly megható panasszal ömlöttek elő nála; ismerte ő egész ridegségében a valóságot, hiszen annyiszor jajdult fel miatta természeti rhapsodiáiban és keleti elbeszéléseiben: hogy nem mindig annak van igaza, a ki erősebb, a ki hatalmasabb. Nemes, tiszta öntudata eléggé biztosithatta, hogy ha talán az illetéktelen beavatkozás a megrovást kicsikarhatja is, — nincs oka pirulnia, mert annyival inkább magasztalja az iskolai ifjuság, a városi közönség, annyival inkább méltányolja felekeze-

¹⁾ *A békési esperesség levéltárában. 1845.*

tének és nemzetének jobb és nagyobb fele; a jövő pedig igazolni fogja. Nemes, tiszta öntudata biztosíthatta, hogy ha talán a kiméletlen erőszak Szarvason állásától megfosztja is, Pesten bizonyára rokonszenves támogatást és elegendő elfoglaltatást talál, sokkal több szórákozással és szélesebb hatás-körrel. Éppen azért, a mint meg nem ijedett a helytartó-tanács utasításának híréből, sőt jóízűen nevetett a komédián, s nyugalommal és örömmel élvezte a nyári nagy szünidőt, a budai hegyek között ¹⁾: úgy nem rettegett az utasításnak következményeitől sem, ellenkezőleg jókedvűen nézett elébe s buzgalommal és sikerrel tanított az iskolában s Ballagival főlváltvaszónokolt a templomban. Jól esett mégis Székács leveléből látnia, hogy az egyház, melynek ő ellenségei szerint hitelveit s ezekben mintegy létjogát támadta meg, bizik benne, és nemcsak, hogy ellene nem lesz, sőt ügyét pártul is fogja venni; a minék immár a superitendens és utána az esperesség gyűlése bizonyossága lehet.

Az esperesség csak egy negyed év múltával gyűlt össze. Ekkor, november 20-án fölvette a kerület átiratát s Kristóffy Sámuel esperes elnöklete alatt kimondotta: hogy a konferencia ez ügyet *most* el nem döntheti, hogy a legközelebbi gyűlésre halasztja, melynek napjait 1846. február 17-ét és 19-ét tűzi ki, mint,

¹⁾ Karacs Ferenczné levele Karacs Terézhez kelt 1844. augusztus 20-án.

hogy 18-át Luther Márton emlékének szenteli, halála 300 éves fordulója alkalmából. Mindazáltal tanácsolja az esperesnek, hogy közölje a beszédek néhány oly férfival, kik majd a gyűlésen róluk véleményt mondjanak. ¹⁾ E tanács értelmében, a Székács kívánsága szerint, az esperesség bizottságot küldött ki, az »Erkölcsei Beszéd« átolvasására és a Vajda nyilatkozatának bekérésére. A bizottság egyiket sem tartotta valami sürgősnek és nem is sietett összeülni. Vajdára anynyira kedvező hangulat uralkodott. *Haan Lajos*, érdemes történetírónk, mint a bizottság egyik tagja, akkor, áttekintette a kötetet; de abban semmi rosszat erkölcstelent, vagy vallás-ellenest nem talált, az ő véleménye szerint a vizsgálat fölmentette volna Vajdát. ²⁾

A fölmentés azonban szükségtelessé lett. Vajda, ki eddig viruló egészségnek örvendett, az 1846. év elején egyszerre lázas betegségbe esett. Baját előbb maga növelte, mert nem vette komolynak, mint nem veszi senki, ki az ő módjára szabad idejét a nyílt természetben tölti s magát az időjárás minden viszontagsága ellen megedzi; később az orvosi ügyetlenség nagyobbította, mert nem tudta biztosan megállapítani s a gyötrő láz ellen újra meg újra szerencsétlen érvágáshoz folyamodott. Az iskolai tanács január 21-én már lemodott a remény-

¹⁾ *A békési esperesség levéltárában* 1845.

²⁾ *Zsilinszky Mihály* szives értesítése szerint.

ségről, hogy a súlyos betegséget huzamosb idő alatt kilábolhassa s végzésileg utasította a többi tanárt, hogy tárgyai megosztásáról értekezzenek egymás között. ¹⁾ Csak a szeretet remélt és hitt még a maga vérmes ragaszkodásával s ott virrasztott éjjel-nappal drága beteget fölött, minden csöndesebb perczet enyhülésnek, javulásnak, gyógyulásnak nézve, a mint azt a szerető feleség nézheti. Ő és hű barát-néja, Karacs Zsófi, ki anyja halála óta nagyobbára Szarvason tartózkodott a Vajdáék házában, hüven megosztottak az ápolás gondjában és kinjában. ²⁾ Végre Vajda erői egészen kimerültek, fölemésztette a rettenetes betegség s lecsapolta a rettenetes tudomány. Hir szerint nyolczszor nyitották föl ereit, hogy a betegnek, miután a láz lobossá változott, a tüdő és sziv is gyúladást kapott, könnyebbüjést szerezzenek. ³⁾ A szerető feleség bizalma, hite és reménykedése aggodalomba, félelembe és kétségbeesésbe csapott. Oh, hiába volt a köny, a gond, a fohász, nem segített immár, közelgett a vég. S a mikor a beteg ágya mellett barát-néja fölváltotta, tépő keservének féket eresztett, sirt, zokogott, jajgatott.

Hasztalanul.

¹⁾ *A békési esperesség* levéltára. 1846.

²⁾ *Karacs Teréz*: Adatok Vajda P. családi életéhez.

³⁾ *Frankenburg Adolf*: Emlék-iratok III k. Pest. 1868. 121. l.

Mint a legerősebb tölgyfa kidől, ha életnedvétől megfosztják: úgy kidőlt a legedzettebb férfi is.

Vajda február 10-én meghalt.

Barátai akkor azt susogták, hogy gonosz kezek siettették a nemes életet kioltani. ¹⁾

Gyanú volt, nem egyéb, minden alap nélkül, nyilatkozata a szeretetnek, mely ily kora elmultába nem birt belenyugodni.

Szerető hű felesége megtörve, barátai megdöbbenve álltak ravatala mellett. Koporsója felett legjobb barátja, Ballagi Mór mondott gyászbeszédet, az igaz fájdalomnak rövid, szaggatott beszédével kevés, de határozott vonással jellemezve a halottat.

»Természet fiának ismerte és nevezte Vajdát a nemzet, mondja, s ezen elnevezéssel barátunk valójának egész jellemét fejezte ki. Hol legtisztább, legszentebb érzelmeink fakadnak, hol örök törvények háborítatlan összhangzásban uralkodnak és ború és derű egy jótékony célra működnek: ott, a természet kebelén honolt barátunk lelke.

Élete dalainak legszebbike volt, melyet zenge, lelkét visszatükrözendő. Élete minden álmaival és sejtelmeivel, minden örömeivel és fájdalmaival dal, édesen ömledező dal volt; bölcs esze, szenvedélyt nem ismerő lelke ösz-

¹⁾ *Karacs Teréz*: Adatok Vajda P. családi életéhez.

hangba tudá olvasztani az élet viszhangzait. ¹⁾«

A természet fia visszatért a — természetbe. Betegsége válságos fordulatainak, halálának és temetésének híre egyszerre jutott a fővárosba. Petőfi gyönyörű költeményben siratta el; Székács, Garay, Frankenburg fájó szívvel jelentette olvasóinak a kínos veszteséget, mely a közoktatást, költői és tudományos irodalmat érte; Székács lapja éppen azon számában, melylyel február 18-ának, Luther emlékének áldozott, szólott róla. Ime, ezt az időt tűzte ki az esperesség a vizsgálat megejtésére s e napon már lelke, kibontva szárnyait, ott állott az *Örök-Bíró* előtt. Földi igazságszolgáltatásra nem szorult.

Ellenségei könnyen elfeledték, nem úgy szerettei, különösen hű felesége és hálás iskolája.

A szegény asszony, az előbb oly deli, viruló szép, nehéz bánatától pár hónap alatt lesorvadt vázzá alakult. Hiába biztatta barát-néja, a lelkes Karacs Teréz, meleg rokonszenves nyílt levelében: »Te voltál életének egyetlen jutalma, te voltál tiszta törekvéseinek legközelebbi tanúja, csüggedetlenségének részvevő buzdítója: szóval te valódi nő voltál a valódi férfi mellett, így te vigasztalva lehetsz és boldog jövődőben is.« ²⁾ Hiába fordult felé a

¹⁾ *Pesti Divatlap*. 1846 évf. 162—163. l.

²⁾ *Életképek*. 1846. évf. 287—288, ll.

részvét, mikor néhány hó mulva Pestre látogatott, szinte tüntető érdeklődéssel és melegséggel; hiába keresték föl tisztelgésekkel és meghívásaikkal még olyanok is, kikkel előbb sohasem érintkezett, mint a derék Brunswick és Nádasdy grófnék. Az általános figyelem és részvét csak fölzaklatta, — ő csak sirni és jajgatni tudott. A közrészvét mutatója volt a csapásnak, a mely sujtotta, annyival inkább érezte azt egész nagyságában. S kegyelettel ragaszkodott drága halottja emlékéhez. Később térjhez ment ugyan, »mert ezen szerelemre teremtett nő, a mint Karacs Teréz magyarázza, sokkal jobban szerette Vajdáját, mint-hogy le tudott volna mondani a házasság életgyönyöreiről, szépsége újra kivirult, ismét deli, gömbölyű lett, s mint híres férfi özvegyét mint szellemes társalkodót körülrajongták«¹⁾, s ő annak adta kezét, ki épp úgy csüngött, Vajda emlékéen, mint ő, ki megengedte önmegtagadó gyöngédséggel neki, hogy az ő neve mellett az első férje nevét is viselhesse, melyhez a sirig hú maradt.²⁾

¹⁾ *Karacs Teréz*: Adatok Vajda P. család életéhez.

²⁾ Erre nézve Karacs Teréz a következő érdekes apróságot beszéli el: »Házassága után így ír az én jó Katim hozzám: »Jóslatod bevált. Férjhez mentem, szörnyű rideg volt a magány-élet. Szerettem *Chovant*, hiszen Vajdám is szerette őt, de mióta nem Vajdánának neveznek, keservesen fáj szívemnek. És oh! Sirom nem lehet Vajdámé mellett, sirkövemen nem viselhetem

Vajda halálával aztán a vizsgálat örökre félbe szakadt. A békési esperesség, a bányakerület augusztusi közgyűlésében bejelentette, hogy a vizsgálódás megtételére választmányt küldött ki, de mielőtt ez megbízásában eljárhatott s a kívánt nyilatkozatot bevehette volna, Vajda Péter elhalt, s ekkép a vizsgálódás tárgya megszűnt. A mire a bányakerület elhatározta : hogy ezen tudósítás az egyetemes gyűlés után a helytartó-tanácshoz fel fog terjesztetni azon hozzáadással s ünnepélyes óvással, hogy mivel az érintett intézményben foglalt kívánat, s különösen azon záradék, mikép az iskolai ifjuság-

a Vajda nevét.» Igen, Katit Vajdához nemcsak szerelem, nemes büszkeség is kötö. Ezen kesergő levélre irt válaszom borítékára ily czímet irtam : «T. Vajda-Chovan Kati urnőnek. A levélben pedig tanácsolám neki, kérje meg férjét, hogy engedje magát ezután így irni alá. Az egyezés megtörtént. Chovan szerető, gyöngéd férj volt, kit barátném ép oly bensőleg szeretett s oly mélyen gyászolt, mint szive első választottját. Második özvegyülése után, a második férj neve lassanként kijött a forgalomból s ő ismét Vajdáné lett, különösen fővárosi számos ismerősei és rokonai inkább a régi, megszokott, magyarosabb névvel szólíták őt. A Vajda Péterné név különben azért jött újra forgalomba általában, mivel az özvegy folyamodni akart a Vajda Cuvier-fordításának tiszteletdíjáért az akadémiához. De ezt csak mint Vajda Péter özvegye tehetette. Ezen ügyben való eljárásra Pompéry Jánost kéré meg, kit már családjánál fogva ismert. Pompéry kötekedett vele, hogy valjon miként nevezze a Vajda műve díjáért folyamodó nőt: «Vajda árvája, Vajda özvegye, vagy Chovanné?» S lett megint egyszerűen Vajda Péterné.

hoz csak oly beszédek tartanak, melyeket a felsőség eleve átnézett és helybenhagyott, az 1791-ki XXVI-ik törvényczikk által biztosított szabad tanítás elvébe mélyen beleütköznek, s különben sem volna kivihető, ezen kerület a szabad tanítás megcsonkítása s megszorításához segédkezet nem nyújthat. ¹⁾

Még két esztendő se telt el: s az ünnepélyes óvások ideje lejárt. A nagy forradalmi és politikai vihar szele, mely Párisban kitört végig söpört Európán, végig Bécs és Buda felett is. S a mi elavult és elaggott: intézmény és ember, sodorta messze-messze és repültek azok, mint a könnyű szilánkok. Egy szép napon csak eltűnt a helytartó-tanács is censurástul, Szabó Jánosostul. A régi Magyarország nemesi kiváltságaival és társadalmi különbségeivel, a multak éjébe temetkezett: s az új Magyarország ragyogó hajnalon megszületett, s lőn benne minden ember — *ember*, egyenlő a törvény előtt, egyenlő jogban és kötelességben, szabad lelkiismeretére és gondolatára, úgy a hogy Vajda Péter sovárogha jósolgatta.

Aztán a viharra fojtó csend, a ragyogó fényre nyomasztó köd következett. Fásult közöny, gyötrő feledés nyomta el az elméket. A jók emléke csak a szivekben élt.

Végre virradt megint. A hazafi-kegyelet sietett fölkeresni a porladó sírokat, hogy márvánnyal megjelölje, virággal megkoszorúzza.

¹⁾ A *békési esperesség* levéltárában. 1846.

A szarvasi főiskola körében is, Tatay István, az akkori derék igazgató elnöklete alatt szoborbizottság alakult, s Vajda emlékére megkezdette az 1846-ban megindított, de a nagy idő miatt félbenhagyott gyűjtést, és 1861-ben május 8-án, népes ünnepéllyel fölállította a diszes gránit-pyramist, rávésetve a magasztos szavakat, miket Vajda hirdetett, miket az idő igazolt:

»Az igazság szava áthatóbb a mennydörgésnél, s az igazságtalanság villámot hord kebelében.«

Jó, hogy emléke áll, bár ma már pusztulóban.³³⁾ Még legalább ez hirdeti nevét. Mert műveiről úgyis, elég méltatlanul, rég megfeledkezett a közönség.

³³⁾ *Melich János* szíves értesítése szerint.

IX.

Költemény prózában.

(Vajda jelleme és hivatás-érzete. Dávid és Vajda. Első kísérletei és a Nap szakaszai. Az Időszakok és Eszder. Szépségek és fogyatkozásuk. Görög és modern pantheismus. Vajda valódi hite és költői vallása. Költészet és tudomány. Vajda és a német romantikusok.

A Turgenyeff útásítása.)

Vajdában Petőfi a függetlenség hővét, a férfias, büszke jellemet siratta el, ki a hajlongó és görnyedő időben inkább hajtotta le fejét a szabad szegénység kőszikláira, semmint a függés bársony pamlagára. A rokoni lélek meleg vonzódásával emelte ki benne, a mi *igaz* és *örök*, azt a maga egyszerűségében ritka erkölcsi nagyságot, mely az ő egyéniségében élt, az ő példájában mai nap is él. Mert tudományos és népies fejtegetésein, verses és drámai dolgozatain rég keresztül-robogott szellemi haladásunk rohanó diadal-szekere, mely csak prózában írott költeményeit és keleti elbeszéléseit nem tiporta még el és bizonyoslag még hosszú évtizedekig nem fogja eltiporni: — de az ő nagy jelleme, *emberi értéke* mai

nap is teljes fényében ragyog és ragyogni fog mindég. Erős tehetségével a saját nemzedékéből meghaladott sokat, nagy jellemével a legtöbbet; mert életében és működésében, cselekedeteiben és írásaiban oly befejezett, oly egész, oly összhangzatos egyéniséget képezett, mint csak igen kevés ember.

Pályája küzdés. Küzd a lételeért, de boldogulásának keresésében az erkölcsi szabadságot megőrzi mindég, jobban szereti a független szegénységet, mint a gazdag szolgaságot; küzd a jogért, de diadalának előkészítésében az igazságot emlegeti mindég, támadja az erőszakot, de maga nem követi el; küzd a szabadságért, mert maga jobbágyi születés, a ki nemes szívével végig szenvedt osztyálya minden kinjait; küzd a felvilágosodásért, mert a társadalmi előítéleteket az elmék sötétéből egyedül a műveltség napja üzheti el; küzd az erkölcsért, mert ez az állam alapja, mely nélkül megdőlné, azért lélek és szív legyen teljes összhangban, ha a lélek akarja a jót, a száj beszéljen a szerint, legyenek a tettek, mint a szív sugallja, a törvény parancsolja; küzd az ember szeretetért, mert nem szabad jogot tapodni senki személyében, nem szabad feledni, hogy testvérek vagyunk, hogy egyikünk sem jobb a másiknál, kivéven az *erény* által, egyikünk sem rosszabb a másiknál, ha csak nem *alacsonyosság* által;¹⁾ küzd az egyenlő-

¹⁾ *Dalhon*. III. füzet. Pesten, 1841. 98. l.

ségért, hogy ne legyen az ember nyomorúbb a buta földnél, melyen csak ő szomorog, mert még annyi öröme sem lehet, mint egy csalógnak, mely nem izzad teherhordásban, és mégis vannak jó napjai, ¹⁾ küzd a haza szeretetért, mert bár sok nyelvű fiai vagyunk a hazának, de fiai vagyunk, s mindenikünk osztozik a magyar haza áldásaiban, mert a haza ügyei az ő ügyei is, a haza sorsa az ő sorsa is, a haza szerencséje az ő szerencséje is. ²⁾ Küzd a honfírényekért, mert nem a száz milliónyi népség, nem a háborúban rettenetesség, nem a pusztításban kitűnés, nem a mértéken túl pazarlás és mások életerejét vesztegető fényűzés, nem ragyogó osztályok és a számos dús és fényes családok képezik a haza nagyságát: hanem a nemzeti erények, a hazafiság, igazságos viszony, hasznos munkásság, takarékoság, közterhek kész viselése, s a hon-védelem ügyes szerkezete. ³⁾ Küzd a nemzeti egységért, mert legszebb álmai közé tartozik, hogy e nemzet valaha az értelmesség, igazság és jog világánál egyesülni fog, egy lesz nyelvre, vallásra, akaratra nézve. Küzd a maga szegénységében, a haza rendi alkotmányának, a nemzet társadalmi megkötöttségének mindennemű korlátai közt, megkisértések, csalódások, üldözések kö-

¹⁾ *Dalhon.* III. füzet, 99. l.

²⁾ *Dalhon.* III. füzet, 103. l.

³⁾ *Dalhon.* III. füzet, 89—90. l.

zepette: mégis mindég igazi magasztos idealismussal.

Ez az idealismus ad lelkének oly eleven erőt, hogy fölülemelkedik minden bajon, ad jellemének oly nemes fedhetlenséget, hogy megtörik rajta minden támadás, ad egyéniségének oly emberi értéket, hogy még a nála nagyobbak is tisztelettel hajolnak meg előtte. Ez az idealismus a hitnek, a meggyőződésnek, a cselekvésnek oly élő és éltető forrása, mely meg-megbuzog az olvasó szívében is, a míg Vajdával foglalkozik. Ezért az idealismusért mindig méltó marad, hogy vissza-visszatérjünk, legalább néhány rövid pillanatig, hozzája; méltó különösen mai nap, mikor anyagiasságunk gondolkozásából az idealismus kezd nagyon is kiveszni. Pedig idealismus nélkül lehet valaki tiszta jellem, de melegítő jellem nem lesz soha! Vajda melegít és fölemel; épen azért mindig érdekel és mindig megkap, ha nem is alkotásaival, a maga sajátos alakjával. Mert művei közt lehetnek költőietlenek, de egyénisége mindig költői. Ebben volt hódító hatalma, ebben maradt meg vonzó ereje, mely bennünket is részére nyert; mert jól esik az emberi szívnek gyönyörködni az erős hitben és, erős meggyőződésben, a minő a Vajda nemes életéből és hivatása teljes betöltéséből kiárad.

Valami szent érzés, valami szent elfogadás az, melylyel a maga költői küldetéséről be-

szél. Egész maga-eltelessel és rajongó nagyzással hirdeti választott leányának, hogy nincs a földön olyan szép és dús virány, mint a minőt számára az ő képzelme teremtet, a fényes napon túl, istenig szállva égbe, meglopta ennek mézét és üdveit, s mind a Dalhonba rakta le; ¹⁾ hogy oly dallal fogja tartani és gyönyörködtetni, hogy örömében kéjhalál fogja el, a föld eltűnik szemei elől, s istenné lesz; ²⁾ hogy ha a dal üdvözíteni tud, ő megszerzi neki ezt az üdvet, neve keresztül zeng a hazán és híre dalát ezer leány tanulja meg; ez lesz a dalüdv. ³⁾ A szerelmi dalok *Előszavában* maga-eltelessel és elfogult dicsekvéssel mondja, hogy kötetlenül kívánta az eszméket sorlani, de isten vonzotta és vezette, és a daczos szavak nála nélkül mértékbe s rímbe alakultanak; hogy nem ő kereste a pályát, isten nyitotta meg előtte, és dalba lobbant szerelme lángzata. ⁴⁾ Az *Átnézetben* még hangosabb büszkeséggel szól, mint istennek, midőn készen volt a világ, nagy műve megnéztére örömtül rezgett lelke át: úgy költőnk is mondhatatlan örömet érez, midőn munkájára tekint, mert lelke a nagy, dicső teremészet hű tüköre, szíve istennek, a jognak és honszeretetnek hangszere volt; azért jöhet kor, jöhet új ivadék, mely teremtvé ront, jöhet

¹⁾ *Dalhon.* IV. füzet. Budapestén, 1844. 116. l.

²⁾ *Dalhon.* IV. füzet, 122. l.

³⁾ *Dalhon.* IV. füzet, 124. l.

⁴⁾ *Dalhon.* IV. füzet, 104. l.

földingató vihar, fölperzselő láng: de a mit lantján lezengett, az a csillagokra írva évmilliárdokon át fenmarad; nem úgy, a mint talán ő mondta, hanem a mint maga isten írta, kinek hű szónokja volt, hű, mint legelső csillaga. ¹⁾ Igen, valami szent érzés, valami szent elfogódás az, melylyel magát a természet, emberiség, szerelem és igazság választott költőjének hirdeti. Mintha csak ama regés idők hivatottainak, kikben a költő, tanító és próféta egyesült, egyike volna! *Imadalaiban* egy helyütt előadja, hogy isten, a villágszellem miként alkotta meg a világot, teremő szavára miként támadtak az idő és a tér, a nap és hold, a bolygó és csillagok, a szárazok és vizek, utánok az ember. Végre a világszellem szólott: »Akarom, hogy szülessék dalnokom, kinek kedve legyen műveim alkatába elmerülni, ki szülöttemben, a világban engemet lásson, kinek lelke velem teljék el, s ajkai dicséretemmel áradozzanak!» ²⁾ És született ő. Az istennek, a világszellemnek küldötte tehát, egyenesen azzal a czéllal, azzal a megbizással, hogy a természetet magasztalja. A *Természet bájairól* szóló első rhapsodiájában pedig maga jelenti ki: hogy szavai betöltendik a mennyet. Majd csapongva folytatja: »Dicséretesen megzendül Keleten, visszahangozzák Nyugat kapui, fénnel olvad elébe a Gönczöl-szekere, s öröm-

¹⁾ *Dalhon.* IV. füzet, 115. l.

²⁾ *Dalhon.* III. füzet, 45. l.

szikrákat hány rá a tüzes Sirius. E hon süket marad, e nemzet keveset tud dalaimbul: de jövendő kor, a jelennél lelkesebb, mely szerintem fog imádkozni, istennő, mely szomjan issza dalaim nedvét, mely megzengeti énekeimet szivhúrain» ...¹⁾

Vajda ez erős hite a maga hivatásában, ez erős meggyőződése annak betöltésében, működése minden neméből kisugárzik; de sehol sem ragyog teljesebb és igazabb fényvel, mint természeti dalaiban, rhapsódiáiban és himnusaiban. Vajda itt valódi költő; elveti a verselés nyúgeit, a mértéket, a rimet, a megkötött és kiszabott lebegést; de képzeletének szabad szárnyacsattogása, gondolatainak hatalmas rythmusa és nyelvének gazdag és merész zenéje bőven pótolja mindezt. Mert a verselés minden eszköze nélkül e prózai darabok nagyobb részint igazi költemények, melyek a legédesebben zengnek; a nyelvnek annyi szépségével, a gondolatnak oly eleven lüktetésével és oly művészi párhuzamosságával, a képzeletnek oly dús szin pompájával bírnak, hogy hatásuk alatt a legnemesebb költészet visszhangja csendül meg kebelünkben. A mint olvassuk őket, nem egyszer úgy tetszik, mintha a Biblia áhitatos imái és magasztos zsoltárai zendülnének meg. Költőnknek nemcsak tanulmánya, de mintája is egyszersmind a Szentírás, melynek őszinte lelkesedése, lelkesedéstől ittas csapongása, csat-

¹⁾ *Dalhon.* IV. füzet, 7. l.

tozó ünnepi hangja árad ajakáról. A koronás költő, Dávid és a jobbágyi költő, Vajda lelki rokonságban áll, tehetségök hasonlít egymáshoz. Mint Dávidot képzeletének és érzésének sodra ragadja örökkön, magasba törő zsoltárai, melyek az urat dicsőítik, ez egyetlen alapeszmének változatai, s oly megragadó erővel szólnak, mint valami fenséges symphónia felszárnyaló meg visszatérő futamai: épp úgy uralkodott Vajdánk is képzelete és érzése, épp oly hatalmasan, folyton megújulva csattognak az ő természeti dalai, rhapsódiái, hymnusai. Mint Dávid képzelete a természetből, érzése a természetességből meríti a maga gazdagságát, költői tehetségének megfigyelései, képei, hasonlatai, példái, tanulságai az örökkön változó és örökkön megújuló természet ölen fakadnak: úgy Vajda is mindig oda tér vissza, a mikor elfárad. *Szellem- és hondalai* igazán dalok a kedély melegével és játsziséggával, majd váltakozva a lélek ihletett hevével és emelkedett beszédével, a *Természet bájjai* csattogó rhapsódiák, *Imadalai* dicsőítő hymnusok: de tartalmok mindig egyetlen alapeszmének, *az ember viszonyának a Természethez és Teremtőhöz*, különböző fejtegetései, illetőleg magasztalásai. Még akkor is, ha a honért, a jogért, a szabadságért és haladásért mond izgató és buzdító éneket, a Természet szellemeihez és szülötteihez folyamodik, hogy általok hirdesse *Eszdér* ígét.

S mint a koronás költő zsoltáraiban, még ha eseményeket érintve elbeszél is, még ha példázatokot adva oktat is, mindig a lyra húrjainak hangja emelkedik ki: épp úgy Vajda kebelének lyrai kiáradása elborítja e prózában írott költeményeiben elbeszéléseit, tanításait és hazafias buzdításait. Eszméik köre, érzéseik változata egyiránt gazdag és kerésetlen: csodás pazérsággal játszanak az egyszerű és egyszerű, a gyermeteg és bölcs végtelen határai közt. A két költő tehetségének eme belső rokonsága, mely a Vajda eredeti egyéniségéből fakadott, bibliai és főleg zsoltári tanulmányai-ból erősödött, segítette elő talán a külső hasonlóságot, a gondolatok lüktetésén és párhuzamán alapuló alakot. Dávidnál ez *nemzeti* idom, mely a zsidó költészet törvényeiben gyökerszik, annak fejlődésében és virágzásában meg-nemesedik, s a művészi tökélyig emelkedik, ennél fogva mindenütt könnyen és sikeresen kezeli: Vajdánál ellenben *egyéni* idom, melyet eltanult és fölvet, mely a magyar költészet eredeti természetével nem ellenkezik ugyan, ha elfogadható *Arany János* gyanítása és nyomozása, hogy eleinte nálunk is egyedül a rythmus, a gondolat rythmusa volt meg, ennek bája pótolta a rímet és mértéket, a mihez fér még legalább is egy szerény valjon; ¹⁾ de ellenkezik annak újabb szabályaival, történetileg

¹⁾ *Arany János: Prózai Dolgozatai.* Budapest, 1879. 9. l.

ismerhető gyakorlatával; ennél fogva költőnk nem támaszkodhatik élő fejlődésre, s nem is használja egyenlő szerencsével. Sokszor szaggyátott, töredékes marad, majd egyenetlen, terjengő lesz, művészet helyett mesterkedést mutat; de sokszor valóban jól és hangzatosan alkotja meg gondolatainak rythmusát, akár maga beszél Zathoz, vagy a Zathoz alkotójához, akár keleti elbeszéléseinek egyes hősei imádkoznak, mint Vajkoontala Brahmához, vagy Osimandia Memnon szobrában a Naphoz. »Első művei, mondja Erdélyi, meglepték az olvasó közönséget, s valóban erőnek telje mutatkozott azokban, mint rendesen az egész természetben, mely erőnek játéka; ugyanazért minden költészet úgy jár vele, hogy a természethez folyamodik mindég, valahányszor meg kell újhodnia. Ehez folyamodott Vajda szelleme is.»¹⁾ Sőt talán nem is folyamodott, mert ott született, ott nevedett, ott képződött. Még gyermeksege éveiben, a mikor a kis parasztfiú a kis paraszt méhvel mulatozott, szövődik ez a benső viszonya a természethez, melyet később annyi gyöngédséggel, melegséggel, annyi örvendezéssel és búsongással énekel meg: mintha csak olykor a derűs Gessner Idylljeinek, olykor a mélabús Young Éjszakáinak viszhangja szólna énekeiben. Egyéniségének belső hajlamában, nem az irodalom külső hatá-

¹⁾ *Erdélyi János*: Kisebb Prózái. II. kötet. Sárospatak. 1865. 54. l.

sában alapszik az ő iránya; eredeti természete fűzte össze a természettel. Már első kísérletei a Koszorúban, Vörösmarty tagadhatatlan epikai befolyásának daczára, leginkább a természetet, ennek szépségeit és tüneményeit ünneplik. Már a *Nap szakaszai*, csillogó festéseinek első gyűjteménye, természeti kultusának heves megnyilatkozására vallanak. Belső hajlama, eredeti természete tör ki prózában írott költeményeiből, keleti elbeszéléseiből; belső hajlama, eredeti természete sugallja a német romantikusok szellemében, kapcsolja bölcséleti vázlatában a Schelling természet-philosophiai irányához. S Vajda pályája kezdetétől annak végéig következetes marad; azért nyeri a *nevet*, hogy a természet *leghivebb fia*.

De mindezzel koránsem vitatjuk, hogy a tehetségének megfelelő irodalom, a német romantikusok költészete nem hatott volna rája. Hatott, mint a sugár és eső hat a virág vagy csemete fejlesztésére, fölnevelésére, melynek azonban *faji* jellegét már a mag meghatározza. Vajda sajátos egyéniségének eredeti természete sehol sem érvényesül inkább, mint költeményes prózáiban. «Ő a romantikának, a mint Erdélyi mondja, első szülöttje az újabb magyar költészetben.» ¹⁾ Annak a romantikának, mely a pantheismussal ölelkezik. Kezdő kísérletei s a Nap szakaszai a természet iránt már heves tiszteletet mutatnak, bár még inkább képek a

¹⁾ *Erdélyi János*: Kisebb Prózai. II. kötet, 52. l.

természetből. Az ember és természet viszonya bennök még nem oly erős, még nem oly benső, mint későbbi ilyes alkotásaiban. A nap pályájának egyes szakaszai, a regg, a dél, az est csak indítékokat szolgáltatnak, hogy a költő róluk egy-egy hasonlatot és párhuzamot elvonjon és az ember erkölcsi életére alkalmazzon. De már a színek melege, a hangnak lelkessége nemcsak tiszteletet, szeretetet is lehell.

S minél többször foglalkozik Vajda a természettel, minél többször merül vizsgálatába: e szeretete annál jobban nő. Pedig vizsgálja elégszer, részeiben és egészében. Kétszer is megkísérti, hogy a világ keletkezését és az emberiség fejlődését megfejtse: az *Időszakok* rajzában ¹⁾ és *Eszdér* küldetésében. ²⁾ Mindkettő a természettudomány és bölcsélet hajtása, voltaképp mégis költemény, mely nem egyszer a magasba, egészen a fenséges körébe lendül. Az *Időszakok* nyitánya olyan, segélyhíváson kezdődik, mintha a Teremtés epopeiája akarna lenni prózában; de csakhamar vége szakad. Még a hajdannak, az anyag korának festése sem teljes; a mi időnk, az eszme kora és a jövőnk, a tökély kora, csak szóba jő. *Eszdér* a keresztyén és antik mythológia egyes vonásait is felhasználja, költőibb és kerekébb, de szintén csonka. *Eszdér* küldetését adja elő, a teremtésen kezdve.

¹⁾ *Dalhon*. I. füzet. Pesten, 1839.

²⁾ *Dalhon*. III. füzet. Pesten, 1841.

Isten fölüllétezett minden fogalmon, de jónak látta, hogy megérintse az ős-csirát: szikrát bocsáta rajta keresztül s az ős-csira öntudatra ébredt, — a Világ anyja lett. Legelőször termette pedig az *Időt* és a *Tér*t, majd meg az *Erőt*, mely szárnyra kelt, s visszarepült Idő eredetetéig és befutotta Tér egész birtokát, aztán ennek megkötésére *Nem-ert* (El-lenerőt), mely lomha, közömbös, az Erő gátjaként szolgáló, kimutatva, hogyan hasson és meddig terjedjen. Aztán támadt a lények egész végtelen mezeje, — a *Világ*, melyet az ős-csira *Zatnak* nevezett el: így lőn ő teremő Zat, a Világ pedig termő Zat, a mi a Vajda különös szava, az ő hibás szófejtése szerint, a természet szétbontásából. Majd következtek egymás után a naptekék, utóbb a föld, ásványaival, növényeivel és állataival. Végre jött egy utolsó forradalom, és megszületett az ember, a halhatatlanság gondolatával, a nyelv és beszéd tehetségével, s *Em*-nek nevezé magát, minthogy emelkedve jár, *bar*-nak az állatot, melyet mozogni lát, *ag*-nak a növényt, mely helyén vesztegel. Em nyugodni nem birt, mire isten nyugtató szellemet teremtett számára, mely megérintette Em szempilláit ujjával, s Emből ál-em lett. S ismeretlen tájakon járt angyalával, látta őt, beszélt véle, s mikor fölébredt, *Alomnak* nevezte el. Majd született Em társa, *Any* s Em férjnek és Any nőnek mondta magát, és *Szere*, a szerelem szellemé-

nek nyíla által megsebesülten érzék, hogy két testben egy lélek lakik. Az ős szellemek pedig megáldották őket, nemük mégis igen anyagiasságos lőn, úgy, hogy isten leküldötte jó szellemei egyikét, *Eszdért*, hogy világítsa meg az emberek agyait: lássák önjavukat és fogják föl önerejüket. S Eszdér isten szavára készületet tőn, hogy földre szálljon és e küldetést teljesítse.

Mert az embernek szüksége van e küldetésre, hiszen isten azt akarta, hogy az ész az emberi fajt az erény, tökély és boldogság honába vezesse, hogy az ember szabad legyen, az ész követésével vagy megtagadásával menyországot találni a földön vagy nyomorultan szenvedni itt; hiszen isten azt akarta, hogy a természet mindig a tökély felé vergődjék, a lények benne folyvást tökéletesbüljenek, különösen pedig az ember. S az ember szabad lény, követheti az észet, ennek kalauzolása alatt erényes, tökéletes és boldog lehet: de alig erényes, távol a tökélytől és boldogtalan, mivel az észet száműzte a földről és ámitásnak hódol. ¹⁾ Azért kell Eszdérnek eljönnie!

A költő kitűzött feladata mind a két kérdésben megoldatlan marad. Pedig az emberiség fejlődésében a történet *sötét* korainak rajza akár a bölcselőnek, akár a költőnek rendkívül bő és érdekes anyagot nyújthatott volna; s a mennyiben Vajda itt inkább a képzelem lelemé-

¹⁾ *Dallan*, III. füzet. 163—164. l.

nyeire és az ész okoskodásaira, mint a tudomány biztos adataira és tényeire számíthatott: anynyiban költői csapongásának is szabad tere nyílt. Vajda igazán nagyszerű, epopeiába illő képeket rajzolhatott volna, egyes hagyományos alakok megteremtésével és egyes korszakos események kiszínezésével, mint Hugo Victor a Századok legendájában. Ám az ilyen nagy munkára az eszmék és erkölcsök fejlődésében részletesebb ismeretre volna szüksége, mint a mennyivel ő rendelkezett és rendelkezhetett; a mellett sokkal több időt és nyugalmat kellett volna magának engednie mind tanulmányai tisztázása, mind azok feldolgozása céljából. Nem mindig alkotott pihent erővel, nem mindig meritett a költészet forrásának kútfejéből, honnan ragyogó tiszta cseppeket hozhatott volna föl. Kétségtelen, hogy ismerte a korabeli természettudományi munkákat, elégszer forgolódott a történet és bölcsélet körében, jól szemelte ki a maga céljára a jellemző vonásokat és fordulatos tényeket: de a hideg anyagot képzeletének tüze nem mindig olvasztotta fel és dolgozta át költői széppé. Az Időszakok rajzában és Eszdér küldetésében a legfényesebb lapok a legszárazabb részletekkel váltakoznak. A mellett Eszdér nagyon révedező. Összefolyik benne keresztyén és antik mythologia, geologia és physika. Szere, ki baljában ivet vesz ideggel, jobbába pedig nyilat, melynek hegye gyémánttal ékesített és

szikrája a nap közepéből való, nem egyéb, mint Eros, az Álom leszállása nem egyéb, mint Hypnos fiának, Morpheusnak újabb megjelenése, miért a műnek egysége és összhangja is ingadozó. Némely rövidítése pedig, mint Szere — szerelem, Em — ember, bar — állat (barom), ag — anyag, nemer — nemerő, s még annyi más, a Helmeczy Mihály szómerényletei közé illik, leszármaztatása és megfejtése pedig a Horváth István magyarkodására volna méltó. Vajda ez erőszakos rövidítései a Schuster és Bugát tanítványára mutatnak, ki ez önkényes nyelvészkedést tőlük sajátította el. Mégis e költemények, a *Genesis* emez újabb kiadásai érdekes és kellemes olvasmányok, melyeket lehetetlen bizonyos élvezet nélkül lapoznunk, lehetetlen költőnk természet-szeretétől nekünk is föl nem melegednünk!

Vajda különben nem elégszik meg csak a szeretettel. Ez az érzése egészen a pantheismusig fokozódik. Édes gyönyörűséggel álmadozik ama korról, a hellén világ szép koráról, mikor az egész Zat élet és munkásság volt: Uranos a végtelen tér ura, Kronos az idő kormányzója, Zeus országolt Hellason és Kupris megszelidítette bájaival a világot, dalokra tüzelte az ifjuságot, hogy dalolva dicsőítették az Anakreonok és Sapphók; mikor az istenek tanították, a mi jó, az istenek terjesztették az égből, a mi szép. Ragyogó kor, mely tova tünt. S a költő szavában a panasznak mélabús

hangja csendül meg, hogy Hellás istenei elnémultak, szellemei a légbe enyésztek, a dicsőítő dalok elhangzottak, hogy új kor állott be, mely olvassa Iliást, de hitetlenül rázza fejét az istenek tanácsán, hall Kupris övérül, de az istennő képe nincs agyában. ¹⁾ Mintha kiveszett volna Zat élete és munkássága, mintha Pán, a nagy Pán csakugyan meghalt volna, miként a régi rege hirdette. Nem, nem, Vajda lelkében megújul a hit az Olympos isteneiben, a Zat tündéreiből. *Szellem és hondalaiban* fölveri üdvözlő szavával a szellemeket, melyek akár alant a földön virágokban, hegyekben, folyamokban, tavakban, akár túl a földön levegőben, villámokban, föllegekben, napban, holdban és csillagokban székelnek, hogy elhagyván csendes magányukat, melyben *majd közel két ezer esztendő óta* pihennek, az ő szolgálatára álljanak és — engedelmeskednek. ²⁾

Megjelenik előtte *Virulán*, a rózsák és nárczisok szelleme; könnyű öltözete virágokból van összefonva, szép keblén rózsza virul, fejét nárczis ékesíti. Hangja édes, szeme sugarai bájolók, arcza derűje istenítő, kebele menyei kéjek hona. Aztán jönnek utána hűgai, apró szellemkéik, virágokkal és csókokkal hintik teli ezek is költőnket, ki Buda ormáról szerte küldözgeti őket, hogy virágaikat osztogassák ki a hon hőszivű leányainak. ³⁾

¹⁾ *Dalhon*, IV. füzet. Budapest, 1844. 65. l.

²⁾ *Dalhon*, III. füzet, 65. l.

³⁾ *Dalhon*, III. füzet, 67, 68—73. l.

S megjelenik előtte *Oromdár*, a bérczek szelleme. Fűrtei fekete gyűrűkben verik erős vállait, szakálla mellén csüng alá. Kék öltönye lazán keriti derekát. Szemei elvesztik komolyságukat és mosolyogva nyujt kezét a költőnek, ki szövetkezik véle. Oromdár elfoglalja helyét a tetőkön és az éberség kürtébe fú, hogy a lélek álmából ébredjen s álma többé vissza ne térjen. A költő pedig Eszder igéit dallja a fölébredteknek és Joglán szavaival erősíti meg keblüket. Majd fölkelnek Oromdár testvérei, kürtökkel harsogva be a hazát és a költő megbizta őket, hogy menjenek föl Eszderhez, ki távol csillagon él száműzetve, s előtte az értelem tüze lobog, és vegyen mindenik egy szikrát, földre szállva varázsolja be egy fejbe, mely ott az értelem lobogó tűzévé fejlődik; ő pedig tanítványaival addig dalol, míg daltul áradand a haza kebele. ¹⁾

S megjelenik előtte a fáradhatlan *Árlán* a Dunából és a méltóságos *Tavilán* a Balatonból. A szőke Árlán kebelén szindús virág, fehér öltözet borul karcsú természetére; a barna Tavilán fűrteiben nefelejts, szeme gyönyörű kék; s jönnek utánok a folyamok, tavak, csermelyek, források szellemei, kiket a költő szerte bocsát hirdetni az igazságot, hogy korunkban gyors és olcsó közlekedés a hódítás mezeje, hogy nem arany többé a kincs, hanem a munka, nem a háború törli el a nemzeteket, ha-

¹⁾ *Dalhon*, III. füzet, 67, 73—77. l.

nem a henyeség, és hirdetik a Dunán, Balatonon, Zalán, Sión és mindenütt.¹⁾

Majd érkezik *Leblén* is, a földölelő lég szelleme, mosolya csintalan, ruhája átlátszó, utána *Villandár* köszönt be, átható szemekkel, férfias kézzsoritással, menydörgős szavú ifju, kinek ébrenlétét a nők és gyávák nem szeretik; nyomában siet *Ködelén*, a szürke köd és alakcserélő felhők szelleme, könnyü fehér öltönyben, fejét csillag ékesíti, homloka márványlap, melyre örök béke van írva. Szolgálni készek és a költő szavára elröppennek: Leblén, hogy elbeszélje, a mit látott, mint semmisülnék meg a legszebb erők haszontalanul, mint hever a föld míveletlenül, mert millió kart leköt a birtoktalanság átka, mint szül visszahatást az értelmetlenség és ál-értelem, mint szívja a hon szivét nadályképpen a jogok balmagyarázata, — Villandár, hogy testvéreivel oly nyugtalanságot keltsen, melyet csak a dal ereje csillapíthat, vagy harsányan dörögje: »Idv az erénynek, kárhozat a gonoszságnak.« S elröppen Ködelén, hogy magához szedje a ködöt az emberi fejekből, megnyissa a csillám-vakok szemeit, hogy derű és látás keletkezzék a hosszú ború és sötétség utána.²⁾

S érkeznek *Szendelér* és *Szelinda*, a hold szellemei, egész méhraj szellemmel, hogy szendeséget és szelidséget ültessenek az emberek

¹⁾ *Dalhon*, III. füzet, 67, 78—81 l.

²⁾ *Dalhon*, III. füzet, 67, 81—85. .

szívébe és kebelébe a durvaság és erőszak helyett; utánok jönnek a hatalmas aranyfürtű *Tündör* és vakító szépségű *Bájlán*, hogy a szellem egészen ragyogjanak, melegségüktől a legszebb szellem-gyümölcsök fakadjanak: polgári egyetértés, honszeretet, szabadság és béke; majd beköszöntenek *Csillár* és *Rezeglén*, a mérhetetlen égne azúr-öltönyű leányai, kik legbölcsebbek, mert közel vannak Eszderhez és gyakran hallják bölcsességét, hogy a költőnek megsugják az ég titkait és oktassák arra, mi kedves Eszder előtt.¹⁾

Ime, a nagy Pán nem halt meg, a nagy Pán él! A Zat teli étellel és munkássággal. A hegyek és völgyek, erdők és ligetek, folyamok és források teli vannak megint szellemekkel, melyek költőnk dalára fölkelnek és előtte megjelennek; lepihennek az ormokon, röpdesnek a levegőben, harsognak a vizeken, oktatják az embereket, mint hajdan, közel két ezer esztendővel ezelőtt az Olympos istenei. Költőnk egészen boldog köztük, önfeledten gyönyörködik virágos fehér öltönyükön, gyűrűs fekete fürteiken, márványhomlokukon, gyönyörű kék szemükben; játszik, cseveg, enyeleg, csókolózik velők, kik virágokkal, csókkal borítják el, engedelmeskedve veszik rendeléseit, és szózatot ajkukkal hirdetik az ész hatalmát, a hazaszeretet diadalmát, a haza üdvét,

¹⁾ *Dalhon*, III. füzet, 68, 85—86. l.

a *jogot*, mely igazságon alapszik és értelmén épül !

A legteljesebb pantheismus ez a maga hellén alakjában. »A régi görög valamely gyönyörű vizeséssel, mint például a tiburival szemközt Róma közelében, írja Brandes, a látványnak személyes alakot adott. Meztelen szép nőknek, a hely nympháinak körvonalait pillantotta meg a zuhatag omló árjában, a hab volt az ő lebegő hajuk, a víz permetezése és a hab felszökellése a sziklafal ellenében bohó csevegések és nevetések. A modern költő viszont a maga személyiségének énjét vetkőzi le, hogy a természetet megértse. A vizeséssel szemközt a maga egyénisége oszlik fel. Együtt sikamlík, esik, kavarog a habzó vízzel. Az ő lényé kiárad szűk korlátaiból, vagy énje zárt köréből, s tova folyik eme zuhataggal. Ruganyos öntudata kiterjeszkedik, felveszi saját lényébe az öntudatlan természetet, feledi magát azért, a mit lát, mint a hogy a symphónia hallgatója a hallottakban elmerül, elvesz. S a mint az ő lényé folyik a hullámokkal tova, az repül és bűg a széllal, az lebeg a holddal az [ég térségein keresztül, magát mindenütt egynek érzi az alaktalan összélettel.» ¹⁾

A legteljesebb pantheismus ez is a maga modern alakjában, a mint a német romantiku-

¹⁾ G. Brandes: Die Hauptströmungen der Literatur des neunzehnten Jahrhunderts. Berlin, 1872. I. k. 276 l.

sok körében megtaláljuk, s a mint a Vajda *Természet bájaiban* nyilatkozik. A költő a barát, rokon, szülő, haza és nemzet helyett a természethez menekszik. A Természet az ő kedves istennője, keblére simul és szellővé olvad ott, majd napsugárrá lesz, keresztül tör a sötét felhőkön, s édes korányt idéz elé az éjszakából; aztán megilleti ezer virágait és dallá, zenévé változik minden illetéssel, hogy elbájolja ifjaink és hölgyeink szívét; Zat minden erejét öntudattal ruházza fel, s előtte örömében mosolyog a nap, vigadva illatozik a virág, reája örömet lövell. Vajda a pantheismus sugallata szerint a hegyek, völgyek, halmok, síkok lényeivel társalog; míg mások mit sem hallanak, mit sem látnak, vele minden fűszál beszél, minden szellem-alakba öltözik s ő maga a Kaszás és Fiastyúkig röppen el fénynyel lakni, holott előbb a rózsa leveléből méh gyanánt szívta az illatot. Aztán megint csak leszáll magasából, hogy az ibolyákkal és narciszokkal beszéljen, a Zat szép gyermekeivel. Hiszen saját dala van nála a nárczis, liliom, ibolya, jácziut, tulipánnak, delicze, szegfű és emlénynak, mind nyájas szellemek mondták el neki holdfényes éjszakákon, mert minden virágban saját szellem lappang, melynek édes gondjai s örömei vannak, meg kis szerelme és átköltözése egy alakból másikba; midőn a bimbók fakadoznak, költőnk hallja a születési kéjdalt virágainál, midőn a virág dús pompában áll,

hallja menyegzői dalukat, melyek a levegőt betöltik. S ő a lepkékkel játszik a virágokon, a sasokkal keresztül szeli a levegőt, vagy változatossággul eszméiből képez sasokat, hogy felszárnyaljanak a nap felé, teli szívják szemöket sugarakkal és mint a Zat szent madarai bocsátkozzanak a földre; érzelmeiből varázsol csalogányokat, hogy szerelemre hevülve dalban olvadjanak el, s megzendüljenek a nagyok palotáiban, a szegények kunyhóiban és a polgárok szerény hajlékaiban; maga pedig együtt zúg a széllel, vagy elcseveg a harmatcseppel, Hajna édes gyermekével. Hajna szellemke, ki nek fényes homloka, rózsza szárnyai és aranyfürtői vannak; a harmatcseppet a tengertől rabolta el és a földre ejtette le, hol ez *zöld* levelen, *fehér* virágok között, *rubintűz* színével égve foglalt helyet, miért a költő meg is dicseri. De alig végzi szavát, fölkerelkedik és karöltve jár a felhővel, majd szövetkezik a Viharral, kin a Kőd, Felhő és Villám-asszonyok veszekesznek, majd reá rontanak; vakká akarja bonyolítani Kőd, vízbe kívánja fojtani Felhő, s vészes szikrákat pattogtat ki szemeiből Villám és Vihar futásban keres menedéket. A költő pedig megpihen, csak gondolata ölt szárnyat és csapongva lebeg a csillagok között, szellemekkel csapodárkodik, tündékkal csókolózik; találkozik köztük olyan is, ki rokonának ismeri el, s ez karonfogva felülteti egyik sugár vállaira, s körül-vezeti a világban. Ez a világ

az *elő nagy Zat*, hol semmi holt nincsen, hol semmi holt nem volt s nem is leend; hol mozog, beszél, munkálkodik minden s költőnk az élő nagy Zat kebelén, erők közepében, testvérei közt csüng boldogan és kéjesen.¹⁾

Mindez teljesen úgy hangzik, mintha nem a magyar Vajda, hanem a német romantikusok iskolájának valamely tagja írta volna. Sőt a hasonlóságot tovább vonhatjuk. A mint a német romantikusok catholicismusa szépen megért pantheismusukkal, pantheismusok pedig csatlakozott a szabadság és haladás szelleméhez²⁾; úgy Vajdában sem ütközött össze keresztyén vallása költői vallásával, pantheismusa nem akadályozta meg a szabadság és haladás hirdetésében. Mert igaz, a mit Erdélyi állít, hogy alig lehetett volna olyan új alakulása a világnak, mely felé nem fordult volna vidám arczával.³⁾

Ima-dalai a legnemesebb vallásos hymnuszok.⁴⁾ A költő áhitattal veti föl szemeit az egekre, bekalandozza lelkével az örök térséget, megbámulja a fénygolyókat és kérdezi a földtől: mi tartja őt? A föld a naphoz, a nap a Siriushoz utasítja s a Sirius tovább küldi, míg

¹⁾ *Dalhon*, IV. füzet, Budapest, 1844.

²⁾ *G. Brandes*: Die Hauptströmungen der Literatur des neunzehnten Jahrhunderts. Berlin, 1872. 275. lap.

³⁾ *Erdélyi János*: Kisebbségi Prózái. II. kötet. Sárospatak, 1865. 56. l.

⁴⁾ *Dalhon*, III. füzet. Pesten, 1841.

eljut az ős-erőhöz, a világszellemhez, mely nagy, nagyobb világánál és fényesebb ezer napjánál. Ő a nap és csillagok fejedelme, kinek üdvözlétére kel a nap, a hold, a harmat, a szivárvány, a szöcske és csalogány, az erdő és orom, s a költő, ki bennök gyönyörködik. Fölteszi magának a kérdést: fölkeresni *istent*, a világnak alkotóját, fölkeresni istent, a természet rendjének fentartóját: és feltalálja mindenben, mert minden isten jóságának örül. Isten az ő lényének is kútfeje, szemébe szökik az első sugárral, keblében mutatkozott az első érzéssel. Isten tűzte ki mindennek pályáját, istent magasztalja minden, de dicsőségét a nap ragyogja vissza leghivebben. Hiszen a napban isten világol, a levegőben ő éltet, a természet az ő nyilatkozása, s mi tünemények vagyunk a természetben. A féltudósok ugyan tagadják az ő lételetét, s azt beszélnek, hogy a nagy mindenség történetből állott elő: de a lélek, mely öntudata által az istenség tudatára ébred, mely a test és szellem kapcsolatát fölismeri, következtetést húz a világ-egyetemre, s meghatározza, hogy van gondolkozó és szabályozó *isten*, mint világszellem, a *Zat*, mint világtest fölött. S a világszellem maga a szeretet, maga az igazság, mert szeretet nem lehet igazság nélkül; azért hathatós nyelven hirdeti, hogy *az igazság szava áthatóbb a menydörgésnél, s az igaztalanság villámot hord kebelében*, mely az elkövetőt mihamarább leveri.¹⁾ A világ-

¹⁾ *Dalton*. III. füzet 53. l.

szellem tudja csak, hova tűnnek a napok, esztendőök, évmilliárdok és embermilliárdok, hasonlítva a Kelet fellegeihez, melyeket a szél elhajt nyugatra és mi nem látunk többé. De isten ott van mindenütt, kinek lényébe kell elmerülnünk.

Hogyan? »Isten a szeretet és igazság. Teljék meg lelked szeretettel dolgok és emberek iránt, lobogjon szivedben szerelem, mely egészen átadja magát a választott tárgynak, s idvet oszt hosszú időn keresztül s elkísér a sirig. Keresd az igazságot és szeresd tántoríthatatlanul a megtaláltat. Élő a jognak, légy szónoka béke idején, légy ijeszthetetlen bajnoka a harcban. Minden munkád, mozdítmányod, teted és vágyaidnál a szeretet, igazság és jog vezéreljenek; ezekkel feküdjél le este, ezekről álmodjál éjszaka, ezekkel ébredj föl reggel, s velők töltsd el a napot. S mikor a szeretet, igazság, jog és értelemben magasra haladál, isten lényegébe mélyen merülsz, s elérted azt, mi halandó által elérhető.» ¹⁾

Vajda prózában írott költeményei telis vannak nemes érzéssel, magasztos eszmével, teli pompával és fénnel: de olvasásuk egy húzomban mégis fárasztó. Miért? Hiszen az igazi költészet megennyhit és fölemel. Hát az ő költészete nem igazi költészet? Igen, de nem mindenütt, mert e természeti dalok, rhapsódiák, himnuszok nagy szépségek mellett nagy fogyat-

¹⁾ *Dalhon*. III. füzet, 64. l.

kozásokkal is bírnak. Míg egy részök, mint az *Időszakok* és *Eszder* félben szakad, addig más részök, mint a *Nap szakaszai*, a *Szellem- és hondalok*, szerkezetük keretéből idegen elemek föl-vételével kicsap: ennél fogva az egyes sorozatok, még a legszebbek is, mint a *Természet bájai* és *Imadalok* teljes, összhangzatos élvezetet nem adnak. Valami befejezetlenség érzik rajtuk: egyszer az alakításban, másszor a festésben, olykor a nyelvben, majd meg a tudomány fölülkerekedésében. Egyes darabok mes-teri apróságok, költői lelemény és kivitel, gyöngédség és erő, színezés és emelkedés, csat-tanóság és befejezettség tekintetében, úgy, hogy Vajda egész ereje kiárad bennök; s ilyenek a Szerелеmdalok két első könyvében, még inkább a Szellem- és hondalok, Természet bájai és Időszakok sorozatában bőven fordulnak elő: de vannak viszont olyanok, még pedig elegendő számmal, mikben a tudás száraz anyaga a költészet csillogó hamvát elnyomta. Azért állítja Erdélyi, az egész Vajda írói jelleméről szólva, hogy mint bölcsész nem volt elég erős áttörni az anyag korlátait, mint elbeszélő nem birt behatolni az emberi szenvedélyekbe, s a költészetben is félúton állapodott meg.¹⁾ Azért tanítja Beöthy, szintén az egész Vajda költői jelleméről beszélve, hogy a sokféle irány zavarólag hatott lelkére, mely teljesen költői volt.

¹⁾ *Erdélyi János*: Kisebbségi Prózai. II. kötet Sárospatak, 1865. 56. l.

Ez költői színnel vont be minden tudományt, melylyel foglalkozott: de viszont a komoly tárgyak is alakítólag hatottak lelke költői tartalmára. Így sem tiszta költészetet, sem világos igazságokat nem tudott adni.¹⁾ Erdélyi nem ismerte bölceleti vázlatát, nem olvasta erkölcsi beszédeit, azért részben tévedett; Beöthy nem vont különbséget komoly fejtegetései közt, s rég olvasta természeti költeményeit, azért részben túlozott: különben a két felfogás meglehetősen egyezik s viszhangja csak Toldy ünnepi szavainak, melyeket Vajdáról általános ítéletül akadémiai emlékbeszédében mondott.²⁾ Vajdának is nagy baja, mit Brandes a német romantikusoknak a szemére vet, hogy költészetükben és tudományukban összevették a művet a műszerrel, a mikor majd a tudományt űzik a művészet eszközeivel, úgy hogy föltevésekben képzelegnek a helyett, hogy kutatnának, majd a költészetet és művészetet gyakorolják a bölcelet és vallás eszközeivel, úgy hogy költői alkotásaik rimes speculációk lesznek, melyek hősei felöltöztetett eszmék.³⁾ Sőt Vajdának e baja még inkább szembe ötlük az ő sokszor hangzatos, de

¹⁾ *Beöthy Zsolt*: A magyar nemzeti irodalom történeti-ismertetése. II. kötet. Budapest, 1884. 58. l.

²⁾ *Toldy Ferencz*: Irodalmi Beszédei. Pest, 1872. I. kötet. 157—159. l.

³⁾ *G. Brandes*: Die Hauptströmungen der Literatur des neunzehnten Jahrhunderts. I. kötet. Berlin, 1872. 261. l.

sokszor önkényes nyelve miatt, mert az olyan csinált nevek, mint a Virulán, Oromdár, Vilamdár, Leblén, Ködelén, Szendelér és Szelinda, hogy egyebeket ne is emlegessünk, meszterkélésről tanúskodnak; még inkább szembe ötlík az ő sokszor lendületes, de sokszor erőszakos jelviessége miatt, melyet tudva maga vallja magáról, hogy ő nem való a könnyen gondolkozóknak; a ki ezüst lant ércz húrjait akarja hallani, menjen a divatos költőkhöz, hol ércz-csengést és hideg képzelődés mellett forró szavakat hallhat; nála szíve a lant, rajta idegek a húrok, benne mindég az *ember* beszél, ki az *istenire* törekszik, de emberi erővel ¹⁾

Különben ajánljuk a bölcs útastást, melyet Turgenyeff, a hangulatok nagy művésze a maga közönségének ad:

»Az olvasó ne olvassa ezeket a prózában írott költeményeket sorban, az valószínűleg untatná és elejtené a könyvet. Ne úgy olvassa, hanem egyenként, az egyiket ma, a másikat holnap, akkor aztán egyik vagy másik csirává fog válni lelkében.« ²⁾

¹⁾ *Dalhon.* IV. füzet, 49. l.

²⁾ *Turgenyeff-Latkóczy:* Költemények prózában. Budapest, 1883. II. l.

X.

Próza versben.

(Vajda és Eötvös. Hivatás és kenyérkereset. Vajda dolgozás-módja. Külalakok egyhangúsága. Versbeli el-
lenmondások. Satirák: Vegyes házasság, Censura, Ma-
gyarország, Társas állapotunk, Változatosság.)

Ha Vajdáról versei után kellene ítéletet mondani: nagyon balúl ütne ki az. Mert tanulmányozásuk alatt úgy érezzük magunkat, mintha prózában írott költeményeinek hímes ligetéből valami pajkos tündér sivár, kietlen tájra bűvölt volna, hol alig akad egy bokor, egy fa vagy mezei virág: minden unalmas, egyhangú, a levegő száraz. Vajda mindenütt kiváló tehetség, néhol egyetlen a maga ne-
mében; de legtöbb verse, pedig irt vagy 170—180-at, még tehetségre sem vall. Eötvös nem adott egy ötödrésnyi költeményt, hisz disz-
kiadása összesen 30 darabot foglal magában: de e kevés számmal is legelső lantosaink ko-
szorújába fűzte nevét. *A megfagyott gyermek* mély érzése, noha nem egy kitörésével német

¹⁾ *Dalhon*, IV. füzet. Budapest, 1844. 106. l.

ézelgösségbe csap, a *Búcsú* szent fájdalma, a *Vár és kunyhó* megrázó tragikuma, a *Végrendelet* egyszerű szépsége mindég meg fogja kapni a szívet, a mig ez érezni bir. S ha Eötvös egyebet nem ír is költeményein kívül, érdemes emléke marad: mig Vajda ötszörannyi versével örök feledésbe merült volna.

Oly jelenség, mely magyarázgatásra, sőt mentegetésre szorúl.

Mi az oka tehát? Ha valahol, leginkább itt ártott neki az ő sokféle foglalkozása. Mindég és gyorsan dolgozott. S igen sokszor megtörtént, hogy agya meg sem pihent még az egyik-fajta munka után, a mikor már másik-fajtába kapott; s teremő lelkének sem elég ereje, sem elég frisesége nem volt, hogy művészi tisztasággal és könnyűséggel alkosson, hogy eszméi és érzései kiforrtanak és találó alakot nyerjenek. Költői gondolataiba zavaró képeket elegyít. *A dalok menyjében* azzal biztatja kedvesét, hogy villámszárnyakon fog égbe szállani, holott eddig a villám leütött és ölt, de égbe nem szállított; az *Életműben* ¹⁾ meg azzal kecsegteti, hogy együtt az istenig csaponganak, a felhők alakán csüngenek, mig keblökben az érzet fáklyája ég; s midőn a fáklya hamvadoz, jön a túlhon szele és »édharmatos« szárnyain elröppennek vele. Ha pedig a menybe-útazás e két módja nem tet-szenék, harmadikat is ajánl, szintén természet-

¹⁾ *Dalhon*, IV. füzet. 134. l.

tudományi alapon. Azt igéri az imádott leánynak, hogy ha itt nem egyesülhet vele, amott összeforr szivök lángja.

S kifénylik a kapocs

Az égi téreken,

Új csillag indul el

Szerelmes körzeten.¹⁾

E czifra mondások és czifra képek, melyek sűrűn csapzanak egymásba, az értelem táradtságáról és a képzelet fegyelmezetlenségéről beszélnek; az értelem nem elég éber, nem elég öntudatos a rendezésben és ellenőrzésben, s a képzelet fölszedi, a mire útjában akad. Nagy gondolatot elégszer találunk nála: mindamellett azt sem állíthatjuk, hogy verses költészete — a *gondolatok költészete*, a nyelvnek csattanós zenéje és csillogó színpompája nélkül. A legtöbb verse nem a költői ihlet terméke, hanem a versfaragó mesterség műve. Az ő dolgozása *módja* mellett nem is lehet egyéb. Vajda nem úgy teremt, mint Vörösmarty, kinek lelkében, ha egyszer költői eszméje megvillant, el kezdenek a sorok zsongani és addig zsonganak, míg az egész költemény kikerekedik, s csak akkor írja le azt. Vajda fölveszi a kérdést, majd kigondolja, hogy mit lehet róla mondani, éppen mintha értekezést tervelne; aztán feljegyzi a címet, mi az eszme kifejezője, felsorolja egymás után, mi szól

¹⁾ *Dalhon*, IV. füzet. 134. l.

mellette, mi szól ellene; végül következik az összefoglalás.

Ime egyik verse — a *Halál*. Az első szakaszban lefesti a halált a szokott módon: redős és sápadt rút váznak réme, kezében éles kasza, szemében könyörtelenség; mint a fű lehull, kire szemét és vasát veti; a második szakaszban megállapítja, hogy az emberiség méltán remeg tőle, mert égen és földön nincs nagyobb zsarnok nála. Most következik az ellentét: Vajda fajával szemben áll. A harmadik szakaszban előadja, hogy reá a szép élet mögött nem leskelődik a halál, előtte eldobja a kaszát, mert a dal által urává lett, a negyedik szakaszban kimondja, hogy tehát ő, mikor meghalt a világnak, a halál fölébe jut, már a két világgal »tisztába jött,» s ösvénye a csillagok felé megnyílt. Így az összefoglalás szerint porhüvelyének átadása után lelkét a halál istenhez emeli, hogy mint tehetetlen szellem a nagy csillag-világot repülje át.¹⁾

Ha meg verse tárgya nyújtható, a kérdést majd *felosztja*, majd *fokozza*, a mint éppen alkalmasabb, s összhangzatos műegész helyett töredékes részeket csinál. Az első móddal készült a *Bölcsesség*²⁾ és *Tanács*³⁾ vagy a *Rómáról* szóló három óda. Horatius a rómaiakhoz intézett híres ódájában Róma egész viha-

¹⁾ *Dalhon*, IV. füzet. 99. l.

²⁾ *Dalhon*, IV. füzet. 145. l.

³⁾ *Dalhon*, IV. füzet. 146. l.

ros történetét össze bírja foglalni. A jós-igéről megfeledezett hadak, melyeket a vad párthus levert, a polgári viszálykodás, mely alatt a nyilas dák és aethióp már már megdöntötték a várost, az erkölcsi romlás és hivalkodás, mely a női tisztaságot és becsületet, a férfi önérzetet és jellemet megrontotta, s a régi munkabíró ösök hősi egyszerűsége és keménysége, hatalmas és nagyszerű vonásokkal rajzolódnak egymásra, s a mesteri műnek mély hatást biztosítanak. Berzsenyi a magyarokhoz szóló hazafias szemrehányás szilaj kitörésében hiven követi az antik művészt és nyolcz század vész-zivatarjára, a tatár és török dúló táborára, a Zápolya öldöklő idejére tekint vissza, mi mindegyütt nem tehette tönkre a nemzetet, mert régi erkölcse megvolt, spártai férfikarral és ércz-buzogánnyal küzdött; ellenben a lassú féreg, lassú halál, a nemzet köntöséből és nyelvéből való kivetkőzés meg fogja ölni, ha csak az Árpád és Hunyady magyarjainak példája más útra nem lelkesíti és téríti. S a fenséges költemény megragad minden szívet. Vajda külön-külön ódában énekel a köztársasági, a császári és a pápai Rómáról.¹⁾ S ha a végzet megengedi való érnie az olasz egységet, valószínűleg külön szól a királyiról is.

A költői eszmének ez a felaprózása talán helyén lehet a leíró vagy elbeszélő műfajokban, de soha a lyraiakban. Hiszen itt a felrajzó

¹⁾ A kézirat dr. Ballagi Aladár birtokában.

gondolatokat és felzajló érzelmeket röviden és közvetlenül, hévvel és erővel kell kifejezni, mintegy oda vetni, a dal és óda akkor hevit és gyújt csak igazán. Különben a leghatásosabb eszme is ellaposodik. Mi magasztosabb érzés, mint a *szerелеm*? Titokzatos, mint a magasságos ég, végtelen mint a mélységes tenger. A költők ki nem meritik soha. Vajda verseiben únos-untig emlegeti, de neki nem annyira szenvedély, mint kérdés. Felosztja és fokozza, mint a *Szeretlek, Imádlak, Féltetek* dalaiban.¹⁾ E három verse a *Dalhon* gyűjteményében egymás után következik: a szerelem természete szerint az egyszerű szeretés is lehet erős érzelm, de az imádás erősebb, s a féltékenység a leg-erősebb.

Néha pedig úgy bánik tárgyával, mint a természettudós szokott: más-más oldalára fordítja s a szerint vizsgálja és énekli meg. *Napoleon sirjáról* egy cím alatt három versben beszél; az első csinos és festői ellentétekkel futja be pályáját, a második csattanós epigrammában jellemzi sorsa tragikumát, a harmadik végre inkább szónoki, mint költői erővel elmélkedik,²⁾ S megtörténik vele nem egyszer, hogy az ily forgatás és különböző előadás miatt furcsa izléstelenségeket követ el; mert a min különös előszeretettel csüng, azt az erőszakosságig kihasználja. Jellemző példa a *nemzeti szín* alkal-

¹⁾ *Dalhon*, IV. füzet. 128, 129. l.

²⁾ A kézirat dr. *Ballagi Aladár* birtokában.

mazása. Nemcsak maga jár és a harmatcsepp csillog *nemzeti* színben: de *gyászoló leánya* is, mikor meghallja, hogy a külföldre utazó költője hű marad, örömében azt igéri, hogy a gyászt elveti és zöldbe öltözik, mely fehér fátyollával és rózsaszín arczával a nemzetit teszi. ¹⁾ Sőt Vajda nemcsak élve jár nemzetiben, holtan is abban nyúgszik. Az *Imában* arra kéri istent, hogy fektessen sirjába fehérlő napsugárt, majd ő meg magával viszi a zöldelő reményt, hogy e hon nagy leszen a jogban, s pirosan lángoló szerelmét hazájához és leányához; így magyar marad a sirban. ²⁾ A *magyar lobogóban* pedig megfejtí honnan származott a nemzeti szín? Eleőd a még kicsi Álmot hívja föl, hogy válasszon a nemzeti lobogóhoz színeket s Álmos így szól:

»Édes apám vegyed a kikelet rózsáit először,
Vagy pedig a hajnal kellemetes pirosát;
És azután vegyed Elbrus tiszta havát, mely a villám
Gőzbirodalmán túl ünnepeit égi-dicsőn,
És zöld pázsitait harmadszor vedd a hazának
Melyeket a Terek és a Kuma árja köszönt.« ³⁾

Eleőd elfogadja s a zászlón szeretet, becsület s a diadalmi remény leng.

Ime, a Vajda *dolgozása módja*. A költői eszme és költői érzés nála *kérdés*, felosztva

¹⁾ *Dalhon*, IV. füzet. 164. l.

²⁾ A kézirat dr. *Ballagi Aladár* birtokában.

³⁾ *Dalhon*, IV. füzet, 199. l.

fokozva, részeire bontva, más-más oldalára fordítva, miben az elemező és okoskodó ész érvényesül, nem az ihlet, mely gyorsan fogan és gyorsan tűnik el. Mert örök igaz, a mit *Arany* tanít, hogy a költőnek egy percze van, egy percz, az isteni! Mert

Mint a szerelmes boldog álminál
Tündér alakká lesz bálványa képe:
Úgy lebben olykor a művész elébe
Teljes tökélyben a szüz ideál.
De oh, ha vére csillapodni száll,
A gráciák övét elejti szépe:
Más hölgy tolong az istennő helyébe . .
Asszony, minéműt köznap is talál.

A Vajda versbeli ideálja ilyen köznap i asszony, még pedig nem is valami szellemes, mert örökkön ismétli magát. Ugyanazok a gondolatok és érzések, ugyanazok a fordulatok és képek vissza-visszatérnek nála, legfőlebb más szóval, más összefüggésben. Vajda még a címet is gyakran ismétli. Van két *Egyesülése*, ¹⁾ egyikben ő egyesül kedvesével, másikban a zarándokok fognak kezét a hazaszere tet és becsület követésére; van két *Felhívá sa*, ²⁾ egyik a leányokhoz, másik fajához, az anakreoni dal, ez hazafias ének; s van két *Istene*, ³⁾ egyik bölcselő ének, másik vallásos

¹⁾ A kézirat dr. *Ballagi Aladár* birtokában.

²⁾ *Dalhon*, IV. füzet. 118, 134 l.

³⁾ *Dalhon*, IV. füzet, 135 és kéziratban.

óda: de a két költemény teljesen párhuzamosan fejlődik. Mind a kettő kérdéssel kezdődik: bár tárgya más; mindkettőben a fenséges eszme közönséges nyelven jelenik meg; mert hiában, a Vajda szelleme a korlátot nem bírja meg. Neki a törvény nem paizs, mely óvja a hibától; hanem bilincs, mely megkötözi. Sorai jól folynak, jambusai és trochaeusai épen perdülnek, hexameterai és pentmeterai pompásan pattognak; csak hogy fölötte nagy áron. A mértékért a nyelvet összes szépségeivel feláldozza; sőt majd a láb, majd a rim miatt bántó botlásokba keveredik. Aztán a könnyebb boldogulás végett, hogy kevesebb vesződéssel verseljen, mindig ugyanazt a pár alakot használja, míg megszokja. Szokása modorosságot, modorossága egyhangúságot okoz. Nincs egyetlen kortársa, kinél a költői alak tekintében oly kevés változatosság volna, mint nála. Összesen 170 verse fekszik előttünk, 135 nyomtatásban, 35 kézírásban, s ezek közül 40 dactylusban, 124 jambusban és trochaeusban készült; de ezt az egyhangúságot még inkább emeli az, hogy 107 versében a szakaszok száma alig változik, hogy e szakaszok mindig nyolcz sorral, mindig ugyanazzal a rimképlettel bírnak, — mindenütt a páros sorok csengnek össze.

Vajda dalainak több, mint fele szerelmi vers. S bezzeg megjárának, ha szerelméről dalhoni gyűjteményéből írának képet. Mert örö,

kös ellenmondásba keverednénk. Változónak, szeszélyesnek tünnek fel előttünk az, ki alapjában, ha tréfából és versben kaczerkodott is a csapodársággal, a legállhatatosabb imádó volt, egyszersmind a legboldogabb jegyes és legelégedettebb házas. Szerelmi versei mégis tele vannak panasszal és váddal, újra meg újra lemondásról, hidegségről, elbúcsúzásról, válásról, végleges elidegenedésről szólnak; közben pedig az örömujjongás, elragadtatás és megistenülés hangjai váltakoznak, örökös ismétlődéssel és örökös összevisszasággal. Mert gyűjteményében sem műfaji, sem időrendi beosztás nincsen. Mintha szándékosan keverte volna össze. Kétségtelen, hogy Vajda 1836-ban megházasodott, kétségtelen, hogy 1843-ban Szarvasra költözött; de már 1842-től fogva készülődött. S mit beszélnek versei? Tegyük kísérletet. *A főkellemről* szóló dala megemlíti, hogy a költő szólhatna *leánya* szemének tüzfényéről, karcsu termetéről, keble bájhalmairól, csengő hangjáról; de mindezekről «nincs jelen szándéka szólani», főkelleme neki, hogy fejében tiszta nap vagyon, szívében pedig meny, boldog fi az, kinek ily arát ad az ég. Az utolsó sorból, mint valami fénysugár villan ki a Vajda vőlegénysége. Következő verse mégis már *Üdvözlét* a szép naphoz, melyet buzgó dalnoka a budai virányokon utoljára lát; mert messze inti végzete, el kell hagynia a kedves halmokat s az alföldi sikokat kell

hazájaul elfogadnia; mire közvetlenül megcsendül az *Utóhang* a leányhoz, talán vergődésének megszűnéséről? Nem biz az, hanem elválásáról. Mert noha úgy »uszhatott a leány a költő szerelmében, mint a hal a tengerben, mégis hiába volt: tehát kioltja keble lángjait, helyökbe benyomja az ész parancsait s elfogja feledni az ingatagot.« A multból nem marad semmi egyebe, «csak egy fohász, mely égbe szállva ott más kéjeket vadász.» Aztán a *Felhőkös*¹⁾ fordul, nem hogy csalódott szive könnyeit elsírassa velök, hanem hogy üzenetet küldjön általok az Alföldre, hogy menni fog. És ment. Ime, így ütköznek össze eme darabok.

Szerelmi versei közt alig van néhány, mely a közvetlen érzésnek egyszerű, őszinte és igaz kifejezése volna. A legtöbb a végletek között csapong s természetességét elveszti. Az emberi lélek pedig a természetességet szereti, az untalan egymásra halmozódó túlzások nyomása alól sietve menekszik.

Menekülünk mi is. De hová? Egyéb költeményeihez. Bármelyik csoporthoz fordulunk, a míg a versek körében maradunk, kevés vigasztaló vár reánk.

Ha valami, már csak az *idyll* az ő műfaja lehetne. Tehetségei és szokásai reávezethetnék és benne kitünhetnék, mégis versben alig művelte azt. Mikor megkísérti, a leíró és elbeszélő

¹⁾ *Dalton*, IV. füzet. 165, 166, 167, 168 l.

hang szinte mindég elvesz a lyrai érzésben, tárgyias képek helyett alanyi ömledezéseket kapunk. A *halász* élete már csak idylli; Vajda szereti és ismeri, s nagyobb sorozatot készül belőle írni. ¹⁾ Rendes eljárása szerint végig gondolja, hogy a halász kis világában mi csoda mozzanatok fordulnak elő; aztán megannyi versnek kiterveli s mindenik első sorát czim gyanánt följegyzí. A jegyzék szerint a sorozat 15 számra terjedt volna: de munka közben kétségtelenül felszaporodik vala, hiszen csak négy darabot irt még, a negyedik már is új kezdetű, melyet költőnk számozatlanul és utólag vetett a sorozat végére. Különben a mi van, meglehetősen csinált. A Vajda halászának vágyai *feszültek* és nagyok, hálója nehéz, mert benne *szív* vagy on, gondolatai borúsak, mert a mint a kicsi folyó partján elmélkedik, arra a nem éppen idylli reflexióra jut, hogy mi emberek is gyanutlan halak vagyunk:

»A *kender*, *len*, fonás, szövés

Méltán ijesztenek . . «

Mintha bizony valamennyien szegény-legénységre készülnénk!

Még a legszerencsésebb Vajda a vers nemében, hogy inkább hangos, mint hangzatos hazafias költeményeiről, inkább tanító, mint búsongó elegiáiról ne szóljunk, a *satirában*, melynek művelésére a Kisfaludy-Társaság 1842-iki pályázata indította. Legalább erre enged kö-

¹⁾ A kézirat dr. Ballagi Aladár birtokában.

vetkeztetnünk, hogy előbbi időből nincs satirája, a két elsővel eme versenyen jelenik meg először, s a harmadikat, melyet teljesen bevégezett, a következő 1843-ban közli az *Életképekben*. Az a két satirai vázlata is, melyre kézírásai közt bukkanunk, valószínűleg ebből a két esztendőből való, mert oly füzetében található, melynek némely jegyzete az 1842-ben tett és 1843-ban megírt *Útazására* vonatkozik. Ennyi mindössze, a mit ezen a téren alkotott és hátrahagyott. Kétségtelenül kevés, hogy mint versíróról általános ítéletünket megváltoztassa; de arra elég, hogy jeles satirikusnak állítsuk és őszintén sajnáljuk, hogy több satirát nem adott. A satirikus tehetségei, miket a korabeli elmélet tanításaiból *Székkács József*, épp a Kisfaludy-Társaság 1842-iki közülésének alkalmára, a bemutatandó pályasatira bevezetéseül összeállított, teljesen megvoltak benne. Éles szemmel fölismerete és megfigyelte a társadalmi és erkölcsi életben, a mi kicsinyes és nevetséges, a mi rút és fonák, s elítélte élesen, el annyival inkább, mert az ő lelkének eszményi világában mindannak egészen ellentéte élt. Épp e miatt aggodalmas érzettel telik el a fogyatkozások és gyarlóságok, bajok és bűnök láttára, melyek a jog és erkölcs, igazság és szabadság diadalának útjába akadályokat gördítenek. Aggodalma fájdalomba, fájdalom bizonyos csipős keserőségbe tör: — a *satirai szeszély* ömledezésébe. S mint olyan jellem, ki maga szep-

lötelen és elfogulatlan, bátran és könnyeden, de személyes gyűlölködés és sértegetés nélkül mondta el bőven buzogó gúnyos megjegyzéseit az emberekről és közdolgozókról. Satirái, a *Vegyes házasságról* a katolikus papság akadékoskodása ellen, a *Censuráról* a könyvvizsgáló lelketlen csonkításai ellen, *Magyarországról* a tespedő nemesség ellen, — teli vannak elmés ötietekkel, éles és találó gúnnyal, vagy enyelgő és kötekedő humorral. Még az a hibája is, mely tehetségének jellemző tulajdona, hogy mindig és mindenütt *túloz*, a satirában előnyére válik, mert satirai szeszélye annál fordulatossabb és vázlatosabb.

A pályázaton a *Vegyes házasság*¹⁾ és a *Censura*²⁾ versenyzett. Az első dévajkódva dicseri Szent Pétert, ki jó fiú, mert örömet nyitogat kaput, ha megfizetik, — *csupa szeretetből*. Tanítványai hűségesen követik, főként a pap, ki mindent szeret, a mit visznek neki. Benő, ki előtt a kóbor szerelem véték, választott leányával a paphoz siet, hogy a mit visznek, a díj fejében egymáséi lehessenek. A legény papja szívesen beleegyezik házasságukba, de a leányé kikel az eretnek vőlegény ellen. Hiában arany és ezüst, a leendő gyermeket félti az eretnekségtől, térítvényt

¹⁾ *Bajza Főzsef*: Ellenőr. Politikai zsebkönyv a pesti «Ellenzéki kör» megbízásából. Németországban, 1847: 408—414. l.

²⁾ A kézirat dr. *Ballagi Aladár* birtokában.

kér, különben megtagadja az áldást. Benő nem adja meg, — és *leánynál* sir, nem asszony-
anyjánál a fiu, kiben a harangozó utódja ki
van már jelölve. A másodikban a költő dicse-
kedve hirdeti, hogy mily jeles gyermeke szü-
letett és siet vele a censorhoz, hogy az élet
és halál ura a szabadalmi jegyet reá tegye.
A gyermek ott marad s a mikor visszakapja
azt: se orra, se szeme, se nyelve, se szive,
úgy, hogy a költő jajongva kerüli meg a hont,
hogy a kiben érzés van, könnyezve kísérje a
temetőre s ott együtt sirjanak, ha jogukon
nincs mit örülniök.

Mind a két költemény tárgya kitünő,
korszerű és hatásos: becsök még sem egyenlő.
A *Censura* inkább allegoria, mint satira, hangja
komoly, epés, keserű, szünet nélkül türelmet-
lenkedve pattog, neheztel, míg végre sirva fa-
kad; ellenben a *Vegyes házasság* elejétől fogva
végig enyeleg, csipkelődik, jó ízű nevetéssel
ítélget, s ítélete mindamellett éles marad; vé-
gül megkomolyodik, de még maga ez a ko-
molysága is satirai. A bíráló bizottság, mely-
nek tagjai Bajza, b. Eötvös, Vörösmarty, Tóth
Lőrincz és Székács József voltak, 20 pályamű
közül nagy magasztalással a *Vegyes házasság-
nak* ítéli a jutalmat s a *Censurának* a di-
cséretet, így nyert Vajda egyszerre kettős ki-
tüntetését.¹⁾

¹⁾ *Kisfaludy-Társaság*. Évlapjai. III. kötet. Bu-
dán, 1842. 71—72. l.

A harmadik kész satira is, *Magyarország*.¹⁾ eleven és ötletes, enyelgve tanító és tanítva csipkedő. Magasztaló gúnynyal dicséri a magyar földet, melyen kívül nincs élet, vagy ha van, olyan nincs, hogy kevesen tudnak magyarul, hogy keveset ölel a jog körül, az semmi baj, hisz arra való a völgy, hogy a hegy meglássék. A költemény játszva csapong, a mi közben az érzelmek egész hullámsora zajlik egymásra. A tréfa, harag, kifakadás, gúny, szánalom, pajkosság és szeszély mind megszólal benne, annak az alapmeggyőződésnek bizonyítására és elhitése, hogy a régi állapot nevetség és tarthatatlan. S a hangulatok változatosságának megfelel a gondolatok és ötletek változatossága, mit a drámai előadás élénksége még jobban kiemel és kitüntet. A régi elmaradást a magyar nemes, a *vitézlett* úr képviseli, míg a haladás szóvivője az Idegen és a költő, kik a vitézlett urat a kérdések kereszt-tüzébe veszik s hármok között a beszéd szaporázva pattog, elmésen és jellemzően, de fokozatosan a vitézlett úr hátrányára. A költő, a mikor a rendi kiváltságot annak nemesi birtokában megtámadja, s a jogegyenlőséget a haladás szükségszerű következtetéséül a maga és az idegen személyében védelmezi, nem igen fakad kesergő panaszokra, szabad tárgyiassággal és lendületes könnyűséggel csipked-csapkod, végül pedig a maradó elfogultság csökönőssé-

¹⁾ *Dalhon*. IV. füzet. 177—184. l.

gére szánó nevetésbe tör, hiszen vigasztalja a jövő, mely igazságot fog neki szolgáltatni.

Satirai vázlatai közül egyikben, melynek címe »*Társas állapotunk*«, megint politikai irányzatot követett volna. Nehány soros följegyzése szerint ki akarta benne fejteni: a jogot henyélni, éldelni telhetetlenül, a míg másoknak nem szabad semmihez nyulni; a rendszeresített nyomort a sokaságnál, a rendszeresített bitorlást keveseknél; ki akarta benne fejteni, hogy a gazdaság elosztásába országosan szükséges beleavatkozni.¹⁾ Mi lett volna belőle? Még csak nem is sejthetjük. Annál határozottabb szint mutat a másik vázlata, mely oly bő, oly részletező, hogy nemcsak a satira eszméjéről, de egész menetéről is fordulataival egyetemben hiven tájékoztat; hiszen egészen afféle elnagyolt prózai kidolgozás, melyet a művész kezének versbe kellett volna csak öntenie. A költő miért hagyta abba? A vázlat maga válaszol. Ha már a Censura sem láthatott napvilágot, — ennek megjelenéséről, sajtó-vizsgálat idejében, még álmodni sem lehetett. A egész a papság, különösen a főpapság ellen irányul. *Változatosság*²⁾ lehetne a fölírása.

A természet változatosságot adott e honba. Változatos vidéke, nemzetisége, nyelve, vallása, melyet a papok azért hirdetnek, hogy meggazdagodjanak. Krisztusnak nem volt he-

¹⁾ A kézirat dr. Ballagi Aladár birtokában.

²⁾ A kézirat dr. Ballagi A. gyűjteményében.

lye, hová fejét lehajtsa; szegénynek tanítani és keresztet czipelni kellett: — a magyar pap dőzsöl és henyél s arany keresztet visel. A változatosság kedvéért a pap — dús, a paraszt — koldús; s a változatosság kedvéért egyik menybe, a másik pokolba jut. A szegény, ki a földön fázott, legalább ott fölmelegszik. S változatosság kedvéért van az eretnecség, melynek papjai szegények, s pokolban a hívők melegedő seregének fognak beszélni, az igaz vallás eminenciái pedig nagy vagyonnal birnak és a menyországban lakomáznak. Az asztal mellett előlülnek, míg jó egy debreczeni tenyeres-talpos ficzkó és szól az egyiknek: «Atyuska, ked eleget vála elől, illő, hogy egyszer már hátul is legyen.» S galléron fogja és az utolsó helyre vezeti. Aztán hátrakerül valamennyi, mi miatt mozgás és dulakodás támad. «A három isten pedig mulatságosnak tartja a diaetát és a helyett, hogy rendre intené a követeket, mosolyával jobban jobban felbátorítja.» Nagy az egyenetlenség... sokan vannak, kik kályhákba is elbúnnának, ha lehetne, de kályha a menyben nem lévén, a kapun kénytelenek kiszaladni, a tolongásban Szent Pétert is magukkal sodorják. A pokolban pedig jól érzik magokat a hívő lelkek a hitetlen papokkal. Kedvre duzzannak és rajtok ütnek a szegény eretnekeken. «Papoljatok előtünk, mondák, különben kihányunk a hidegre, hol a földön havazik és fagy.» A szegény ör-

dögök, kik már eleget fáztak, engedelmeskednek és szólnak:

«Birkák, kik eleget hagyátok magatokat nyírni a földön, miért nem hoztatok ollót magatokkal, mert hihetőleg meleg lesz itt a bunda s jó lenne hajatokat és szőrötöket megkurtítani. Csakugyan jó, ha esze van az embernek. Lássátok, minket a törvény annyira megkoppasztott oda fönn, hogy itt alant nem győzünk megszőrsödni. De mi nem is félünk a melegtől. Annyira hideg volt irántunk a haza, hogy ezredekgig sem győzünk átmelegedni. Mi miattunk ugyancsak fűthetni ám! Azután mi nem félünk a tűztől, mi megszoktuk a napba nézni: azért a tűz fénye nem bántja szemünket. Ti koplalni fogtok itt testileg, mert a földön koplaltatok szellemileg; mi édes bőjtöcskét állunk ki itt, mert koplaltunk ott... Látjátok, hogy ülnek asztalhoz a magason pásztoraitok? Mi jó szagúak az ételek. Lánchordtát, nincs püspöknek húga, ki jobban főzne. De szörnyűség: összevesztek a menyország lakói... Csakugyan nem jó, ha idegen pásztor jut idegen bakok közé!» ¹⁾

Igy beszélget a pásztor, miközben megérkeznek az eminenciák és szentségek, soraikban Szent Péterrel. Azonnal otthonn érzik magokat. Parancsoló képet vesznek föl. «Mit csinál a szószéken az az eretnek? Dobjátok ki!» A szegény papokat kivetik. Szent Péter megkönnyőrül rajtok s a pokol kapuit becsukva

¹⁾ A kézirat dr. Ballagi Aladár birtokában.

szól: «Szegény meztelenek, az ég alatt nem hálhattok, jertek velem: adok ruhát és eledelt.» S a menyországba vezeti őket, hol békés lakoma van, s az öreg isten sajnálni látszik, hogy a függöny legördül» ...

Ime a vázlat, érdekes és csiklandós; prózában nyers és érdes, de költői színezéssel megnemesedhetett volna. Ha elkészülhet, talán ez is könnyít kissé azon a száraz, nehéz, nyomasztó levegőn, mely a Vajda *verses* költészte fölött uralkodik.

XI.

Drámai dolgozatok.

(A drámai költészet áramlata. Drámaíró társaság és műkedvelő szövetség. Joguz, vagy a honkeresők. Személyzete és célzatossága. A dráma eszméje és hibája. Buda halála. Történeti és képzeleti alakok. Meséje. Hol a tragikum? Albert, töredék. Ármány iskolája. Háztűz-nézés examennel.)

A megpezsztülő élet 1825 óta a maga szellemi és anyagi törekvéseivel, alkotmányi és társadalmi küzdelmeivel esztendőről-esztendőre élénkülő mozgalmat és munkásságot fakasztott. A nemzet belemelegedett a *cselekvésbe*.

Még a költészetben is a *cselekvény* költészete, a dráma *tetszett* leginkább. Feltűnő és részrehajló szeretet mutatkozott iránta, úgy a közönségben, mint az irodalomban; főleg a mióta a magyar tudományos akadémia Pesten megalakult s a kassai színjátszó társaság Budán megtelepült.

A két testület közös lelkesedéssel dolgozott egymás kezére. Céljok megegyeztek, mert mind a kettő a magyar nyelv fejleszté-

sében s a hazafi érzés erősítésében buzogott; mert nálunk tudomány és művészet eleinte, még századunk első felében is, nem annyira az igaznak és szépnek, mint inkább a nemzeti eszmének hódolt. Az akadémia íróttal, a színészet élőszóval szolgálta azt. Az akadémia mindjárt, működésének megkezdése után, jelentékeny jutalmat tűzött ki egyik esztendőben szomorú, a másikon vig darab írására, valamint a magyar játékszinnek Budapesten való állandó meggyökereztetésére; a maga kebelében pedig bizottságot szervezett, hogy az az angol, olasz, francia és német irodalomból jelölje ki mindama színműveket, melyek áttüztetésre méltók, egyfelől a színi műsort kiegészítik, másfelől az eredeti irodalmat fejlesztik. S megkezdődött a fordítás, átdolgozás, vele együtt az írás; meg oly rohamos termeléssel, hogy ez a bizottság négy esztendő alatt, 1833-tól 1837-ig, részint eredeti, részint fordított darabot 73-at fogadott el és 70-et javított ki; meg oly szapora sikerrel, hogy az Athenaeum számítása szerint 1838-ban Európa egyetlen színpadán sem jelent meg annyi új színmű, mint nálunk.

Ne csodálkozzunk rajta, hiszen mindenki színművet írt: az elbeszélő és lantos költő épp úgy, mint a philosophus és aesthetikus. Sőt vita támadt, hogy a dráma mellett az epikai és lyrai műfajok korszerűek-e még? Furcsa vita, mintha bizony a mi szép, nem volna minden idő számára való, bárha a kor iránya nem

is kedvez neki. Meglehet, hogy valami *műfajilag* talán összeütközésbe jut a politikai, társadalmi, művelődési fejlődéssel, de *tartalmilag*, a mi benne örök, isteni, eszme, nem ütközhetik össze. Az ellenkező nézet emlegetése mindég a napi izlés követelése és napi szükség túlbecsülése az egyetemes érdek és egyetemes törvény ellenében. A dráma bármennyire felkapott a harminczas évek alatt, nem volt és nem lehetett sem kizárólag, sem kiválólag korszerű.

Toldy erősen vitatta ezt a kiváló korszerűséget. Még néhány évvel azelőtt az epos mellett emelte föl lelkesedő szavát. Vörösmarty hősi elbeszélései s országos sikerei arra a meggyőződésre vezették, hogy a magyar épp ama korba ért, mely a tiszta eposi lelkesedést neveli: midőn a nemzet csapongó ifjúi tüze szünetez, s forró vére lecsillapodván, nyugtalan ifjuság után komolyabb férfilét áll elő, mely szeretettel ugyan, de nyugodt kebellet néz vissza őskorába, s veszélyeken és szenvedélyeken túl, magasb örömmel éli annak szépségeit.¹⁾ De most a sürgés és pezsgés a szini költészet és szini művészet emelése végett véleményének megváltoztatására s a költői műfajok természetének és történetének bővebb vizsgálatára ösztönözte. Toldy szerint akkor virul a költészet valamely nemének kora, midőn az az életre

¹⁾ *Toldy Ferencs*: Kritikai Berek. I. kötet 1826—1836. Budapest, kiadja Ráth Mór. 1874. 12. l.

hat, az ének szárnyain vagy előszóval terjed, általában mikor az életé és nem pusztán az irodalomé. Az eposnak lényeges eleme a csodálatos; míg ez iránt a népben a szükséges fogékonyság megvan, addig az epos e nép kebelében multhatatlan viszhangot találand; ellenben hol a gyermekkor isteneit a tudomány derűje elűzé, hol az érzések pólyáiból való kibontakozás, változtatott vallás, megmásult körülmények ama jámbor hitet a költőtől megtagadják, hol az élet a tömeget egyes elemeire bontja föl, s így a költő nem érintkezhetik többé közvetlenül a néppel, melynek egykor tanítója, papja, vezére, királya volt: ott műve nem az életé többé, hanem az irodalomé, nem a népé, hanem a tanult olvasóé, ott az epos nem korszerű többé, habár művészi érdemeinél fogva minden kornak tulajdona. Akkor voltak az eposi rhapsódiák korszerűek, midőn a lelkesedett dalnok lant vagy hárfa húrjai közé kapván, a lelkesedett sokaság, fiatal és vén, király és szolga egyformán mohó fület, egyformán nyílt kebellet hozott az ének hallására; midőn király és szolga itt tanulta elődei tetteit, itt szivta be vallását; itt tanult halni, mint amazok, s élni, mint istenei kívánták. Ha egyetlen egy drámánk nem volna, azon percztől fogva, mióta színházunk van, *mert van*, s mert a színház az egyetlen mező, hol a költő élő szóval szólhat a társasághoz, hol ezzel, s az élettel köz-

vetlenül közlekedhetik, — a dráma a kiválólag korszerű. ¹⁾

Szontágh Gusztáv tagadta, s épp oly határozottan hangoztatta, hogy szinpad és jutalom még nem elég; mindez csak külső behatás. Az író a drámai művészetet csak drámai remekes tanulmányozásából meritheti. A magyar drámai költészet elszaporodott ugyan, de nem nagyon gyarapodott. A *Bánk-bánk*nak és *Vérnásznak* párja még nem termett. Az eposnak és lyrának ideje még le nem járt s nálunk a dráma semmivel sem korszerűbb. ²⁾

Ám e vita kitörése előtt a gyakorlat a dráma mellett döntött. Az újabb nemzedék 1836. januárjában drámai egyesületet alapított, melynek megindítója és középpontja éppen Vajda volt; tagjai pedig Garai, Kunoss, Szigligeti, Szabó Dávid és Tóth Lőrincz. Az ő véleményök szerint a kornak szelleme, a nemzetnek érettsége, az irodalomnak szüksége a dráma művelésére utalt; s ezért szövetkeztek, hogy a nemzet bélyegének, érzésének, érdekeinek megfelelő költészetet, drámai költészetet teremtsenek. Persze, ilyen felfogással a magyar dráma nem lehet egyéb, mint nemzeti és történeti; különben is honi évlapjaink oly gazdagok érdekes és szini kidolgozásra alkalmas tárgyakban, hogy az egyesület a legszebb eredményeket táplálta jövője iránt. A dráma írás-

¹⁾ *Figyelmező*. 1839. évf. 345—347. l.

²⁾ *Figyelmező*. 1839. évf. 381. l.

sal összekötötte még a színi gyakorlatot és színi elméletet is: tudniillik elhatározta, hogy a budai színészet kisegítésére a Karacs-testvérek, Teréz és Róza részvételével kebeléből működvelő társulatot szervez; egyszersmind megírja az egyetemes dráma-irodalom történetét. Vajda ajánlkozott a görög és római, meg az indus dráma történetére, Kunoss az angoléra, Tóth Lőrincz a francziáéra, Garai és Szigligeti a németére; Szabó Dávid az olaszéra; míg a magyar dráma történetéhez közös erővel gyűjtöttek volna adalékokat.¹⁾

Az egész dolog a lobbanó fiatalság terve volt. Részint nem teljesült, részint nem így teljesült: de az egyesület a maga tagjainak munkásságára jelentékenyen hatott. Becsvágyukat feszítette, erejüket fejlesztette, bár tehetségeiket félreterelte. Mert Szigligetin kívül egyikök sem született drámairónak. Vajda bizonyára — *nem*. S hiában tanulmányozta Shakesperet, kinek *Hamletjét* és III. *Richárdját* német segítséggel, valamint *Lear királyát*, Egressy Gábor társaságában, le is fordította. Tanulmánya lehetett mély és alapos, de a nagy angol tragédiáirót nem birta sem visszaadni, sem követni, mert fordításai, noha a budapesti *Nemzeti Színház* Greguss Ágost éles figyelmeztetéseinek ellenére évekig használta

¹⁾ *Tóth Lőrincz*. Vatha. Történelmi dráma 4 felvonásban. Pest 1836. A jelentésben. *Szabó Dávid* leveli értesítésében.

azokat, mesterkéltek és eredeti kísérletei gyarlók.¹⁾

Első színműve *Joguz, vagy a honkersék*. Színhelye Kaukasia ugyan, részint ennek örökhavú bércei, részint tengerszélei: de csak azért, mert az ilyen vidék a csapongó léleknek szabad szárnyakat enged. Különben a cselekvénynek legkisebb történeti magva sincs, merőben a költői képzelet leleménye; bátran lehetnének az oszmanok-oroszok, a lesgháklengyelek, a darab jellembeli értéke, kor- és néprajzi hűsége nem csökkenne, mert nem csökkenhetne, nem levén benne semmi jellemzetesség. De hogyan is volna a költő jellemzetes, mikor előszavában maga megvallja, hogy személyeit könnyen mythikusokká (illetőleg allegorikusokká) lehetne tenni, mivel művének szelleme nem vesztene, sőt emelkedett felfogására nézve nyerne; mikor egyénítés helyett általánosítani törekszik, holott már a régi görög mesterek, kik tárgyukat leginkább a mythológiából merítették, minden igyekezetökkel és teremő erejükkel azon iparkodtak, hogy a *mythosi* alak minél határozottabb *egyéni* jellemet kapjon. Az antik dráma minden tökéletlensége mellett megtanithatta volna erre, ha nem állottak volna is Vajda előtt modern remekek: Shakespeare *Lear királya* és *Hamlet, dán királyfi*-ja, követendő példákul.

¹⁾ *Greguss Ágost: Tanulmányai. II. kötet. Pest, 1872. 151, 207. l.*

Főhőse *Joguz*, jogúzó, a jog személyesítője; már nevéből elárulja, hogy inkább elv, mint ember, azért az egyéni jellem teljességére sohasem emelkedik; a költő célja nem annyira a *dráma*, mint inkább bizonyos politikai czélzatok, társadalmi és erkölcsi igazságok hirdetése. Többi alakjában sem lüktet erő és élet, eszmék és tulajdonságok képviselői és hordozói csak: *Csapabdi*, osmán basa, a *csapás*, mely Lesghiára nehezedik, egyre dühöng, veret és ölet; *Rabolcz*, haramianagy, a *rablás*, mely a szabadságot csupán ürügyül használja aljas szenvedélyének kielégítésére, még Joguzt is megfosztja szive jegyesétől; *Pártúz*, haramianagy, a *pártútás*, mely az egyetértő fegyelmet és engedelmeskedő rendet megúnja, a szenvedélyes Haragánnal és Kendelővel eiszakad s az utolsó bukást előkészíti; *Árulkí*, hitvány lesgha, az *árulás*, minden gonoszra hajlandó, honfitársait megkeríti, a hódítónak kiadja, egyre hizelkedik és alázkodik; *Kegyelne*, arra született, hogy kegyelne, maga a női nemesség, szive boldogságának megtagadásával s élte elvesztésével gyakorolja a jóságot; *Csapoda*, csapongó pillangó, minden sorsba könnyen beletörődik; *Vigadka*, vigadozó, mulatozó, jó kedve mindig lobog, félkönnyelmű, fél-vad; végre *Nemledér*, a komoly és szemérmetes, gyöngédségre öröké kész.

Imhol a Joguz személyzete. Valamennyi vér és hús nélkül, hibás czélzattal. Mert az a

czélzat, hogy a bitorló hatalom nyomása alól, ha a nemzet az igát összeroppantani és lerázni nem bírja, új hon keresésére kell indulni: — ugyancsak elfogadhatatlan tanács; mert ha egyelőre gyöngé, megerősödhetik és diadalmaskodhatnak később, csak kebeléből a haza és szabadság szeretete ki ne vesszen, csak lelke maradjon ép; hiszen éppen az ő Kegyelmeje hirdeti, hogy a ki a testet bírja, nem bírja a lelket is, a szellem nem oly könnyen hódol, mint a test! S e hibás czélzat a hibás cselekvényben elszíntelenül, mert a cselekvény vékony ere annyi cserjésen és izzaposon szivárog át, hogy meg nem dagadhat és sodra nem támadhat.

Hát mi jó van a darabban?

Bizony fogas kérdés.

Mert Joguz eszméje szerencsétlen, harcza áldatlan, diadalma drámaiatlan. Mit is várjunk egyebet haramiavezértől, a minek Vajda teszi? Nem az, Joguz nem pártos haramia, hanem fölkelő vezér, ki a haza eltiprása miatt a kardra hivatkozik s nemzete melléje sorakozik. A költő haramia vezérnek mondja, talán a Schiller népszerű Haramiáinak hatása alatt, talán még inkább a censor jó indulatának megnyerése végett, hogy Joguz a Bocskai, Bethlen, Thököly, Rákóczy ivadékanak, a nemzeti és lelkiismereti szabadság költői képviselőjének ne tessenek. Mert a haramiából nincs benne semmi. Gondolkozása nemes, érzése emberies, a

lovagiasság, jóság, vitézség és irgalmasság oly forrása buzog benne, minő emberben nem igen egyesül. De minde jelesség csak a költő adománya, hogy úgy mondjuk, nemes levele, nem jellemének élő és ható tényezője: vére nem forrong, nem viharzik; meg van lelkében a drámai belső küzdelemnek, a megtisztító és meg-
rázó küzdelemnek válságai nélkül. Szíve választotta, Kegyelne, az Ufféri leánya, ki hasonlóképp csak róla álmodik, érte lángol; Joguz el-
raboltatja, hogy az osmán Csapabdi bujasága elől megmentse, mégis szükségtelenül és ügyetlenül eljátsza magától. A helyett, hogy feleségül venné, s a boldogság nyugalomában erejét nevelné, legjobb barátjára, Rabolczra bizza, hogy valami barlangban őrizze meg számára. Holott tudnia kellene a bölcs intést, hogy pénzt, paripát, feleséget soha se bizz másra! A megbízás hibás, mert Rabolcz mint legjobb barátja, mint a leghetek egyik nagyja, alig lehet arra hivatva, hogy a barlang szádája előtt álljon; mert a szép rableány fölébreszti Rabolczban a szerelmet, a fiatal vér legyőzhetetlen szenvedélyével, örülésével. E szenvedély nem retten vissza sem az erőszak, sem a csalás, sem az árulás, sem az apagyilkosság megkísértésétől; csakhogy Kegyelne birtokába jusson. S a szegény leány, a ki mind e meg-
kinzást nem érdemli meg, hogy Rabolczot az apagyilkosságtól megóvjá s az ősz remetét, ki az ő megszabadítása miatt fiával birokra kelt,

életben tarthassa, odadobja magát: Rabolcznak hű, de szeretetlen felesége lesz, ki szorongva csüng térje sorsának változásán, segítségére siet, érette hal a csatában. A kötelesség és szerelem összeütközésében érezi ugyan a reánehezedő terhet, mert Joguz győzelmének és Rabolcz vesztésének hírére riadva szól:

«Keserű helyzet! Ha ez nyer, el vagyok veszve, ha amaz győz, nem menekedhetem!»

De küzködése nincs. Kegyelme fél a Joguz bosszujától, pedig nincs miért, hiszen gyöngegsége a helyzet nyomásából, a nőiesség irgalmasságából származott, így be nem számítható; hiszen Joguz a maga csodás kegyelmességében Rabolcznak mindent megbocsát, mit az ő szerelme, barátsága s a nemzet iránt való kötelessége ellen elkövetett; így bosszú *nem is* foganhat benne.

De micsoda hős, micsoda nemzeti hős ez a Joguz!

Az osmánok előzőnlik és leverik Lesghiát s a Brennus híres jogánál fogva, melyet a gallok kardjok élén viseltek, a Brennus rettentő elvénél fogva, hogy «*vae victis*»: nincs előttük semmi szent. Nemzeti hit, nemzeti szabadság, személy és vagyon biztonsága, férfiak becsülete, nők tisztasága, — minden martalék. A gyöngé meghajol, a nyomorult eszközül szolgál; a ki derék, a ki igaz, a ki bátor, elbujdosik, gyülekszik erdők és barlangok mélyében, majd egyesül és felesküszik végső küz-

delemre: *vagy az oszmánt kiveri, vagy új házát keres*. Minek ez a *vagy-vagy*? Valjon nemzeti hős, minő a görög Leonidás, a magyar Zrinyi, ilyen föltevással harczoltak-e? Győztek vagy elhullottak: — Joguz diadalmaskodik, aztán eltemeti és elhagyja, a mi drága, hajóra kél és kiköltözik.

A kritika mégis szívesen fogadta a művet. Beismerte, hogy nem dráma, de ennek fejében kiemelte, hogy a költő képzeletének oly gazdagságával van irva, annyi meglepő gondolattal teli, hogy az egész dús virágos kert, melyből az olvasó szorgos méheként mézet és viaszt is szedhet magának.¹⁾

Vajda második színműve *Buda halála*. A történet és monda szálaiból van szöve, de a költői alkotás és lelemény teljes szabadságával. Mert a történeti személyek sorában képzeleti alakok szerepelnek, minő *Alkondala*, a tüzes *Elkhán* hadurid leánya, ki a messzi eső Erdély bérceiből kerül Etellakra, hogy szerelme és birtoka a két testvér között végzetes összeütközésre vezessen. Már maga Alkondala, s mellette Elkhán, a *haduridok* és *békuridok* önkényesen alkalmazott rendje, s a cselekvény fejlődésére és eredményére való döntő befolyása, kirekeszti a darabot a *tiszta történeti* szomorújátékok osztályából. Történet,

¹⁾ *Honművész.* Negyedik évi folyamata: 1836. I. kötet. 237—38. l.

monda, képzelet egymásba folynak benne, kölcsönösen hatnak és alakitnak.

De beszéljük el, a mint történik.

Attila udvara tárul elének. *Ospiru* királyasszony az uralkodó széken ül, mellette *Dengezics* és *Carpilio*, ez az Aetius fia, arany-nyilakkal játszik; körülötte pedig ifjak és leányok énekelnek dicsőítő dalokat a tovajáró Attiláról a sashoz és naphoz hasonlítva. *Ospiru* versenyre küldi az ifjakat, midőn egyszerre szemébe ötlík Elkhán és Alkondala, kik eljöttek Etellakra, hol kezdetét veszi a nagy folyó, melyet parancsnak ismer Kelet és Nyugot. A kegyes királyasszony megkérdi a leánytól, hogy minő vágy hozza? Alkondala röviden, de jelentősen felel:

Szemlélni jöttünk fényét Hunniának!
Kevélynek lenni a szép mult fölött,
Örülni a diadal-dús jelennek,
S remélni mindent, mindent a jövőtől!

Ospiru éles női ösztöne azonnal megsejti, hogy czélja még több: hódítani a hódítókat; ő pedig beismeri és megvallja, hogy él és hal a dicsőségért: a királyasszony mégis a versenybeli győztesek díjosztójának teszi meg.

Két ellentétes jellem; egyik engedékeny, másik nagyravágyó. Köztük drámai harcz nem lehet.

Attila épp Alkondala munkája közben érkezik haza s az első pillanat fellobbanásában

Ospiruhoz a trónra ülteti. Már itt érik a hadifoglyok, kik az üldöző haduridok elől menekülve a királynők lábainál könyörögnek életökért. Ospiru kegyelemre hajlik, Alkondala azt javasolja: égjen áldozat Hadurnak.

A haduridok örvendeznek, de villám gyanánt megjelenik Buda, a béke ura, a foglyokat kiszabadítja, mire Attila boszankodik, Alkondala meg beleszeret; a haduridok pedig összegyűlnek Hadúr berkében s ember-áldozatra készülnek, Buda azalatt ifjak és leányok kíséretében ajándékokkal jó Ospiru elébe, s kardalok zengnek békéről, jogról, munkásságról és törvényről. Alkondala mit mond rájuk? Hogy csak akkor elégzik meg a békével, ha előbb a had a világot zsámolyává tette. Buda gyanította ezt, mert a diadalmak fénye oly vakító, mint a felhők menyköve, melynek világán vész és rom ül; míg a béke fénye oly szende, mint a napé, mely életet fejt földön és vizekben. A leány mégis bevallja, mint előbb Ospirunak, úgy most Budának, hogy szereti s övé lesz azon *föltevés* alatt, hogy fényért és dicsőségért küzdve a Hadistennek él. Buda a föltételt *nem* fogadja el, mert a férfi rendel, s nem vesz rendelést. Nem gyöngö, csak békekedvelő áldásaiért; nem gyáva, csak vérkerülő meggyőződésből. Ám ha kell, vért sem kímél. A főhadurid üldözése elől épp egy fogoly az ő lábaihoz borul; ő nemcsak megvédi, de a főpapot fölkeresve leszúrja. Attila haragba

tör; egyfelől Alkondala, másfelől főpapja miatt s öcsét a kérő haduridoknak átengedi, kik fogva elviszik, s Hadúr berkében új főhaduridot választanak, a szenvedélyes Elkhánt. Jó azonban a békuridok követe, Edekon, Odoaker és a főbbek nevében, s közös tanácsba hívja őket, hogy együtt határozzanak Buda sorsáról. El is mennek, hiszen a többségben biznak; s Buda őrizetére egyetlen haduridot hagynak, ki meg nem őrzi, sőt feloldja Alkondala fenyegető gyilkának villogásától megriadva.

Most Buda megnyugszik, Attila nem. Törtet öcscsének. A maga kelyhébe mérget eresztet, s mintha mit sem tudna, megsugatja Budának, ki rémülve dönti fel azt. De már háta mögött ott állnak a némák, hogy Buda nyakába vessék hurkukat, ha Attila ivása előtt közbe nem lép. A mint Buda felugrik, a bűnöst keresve hátratekint, szeme a tovaillanó némákba ütközik. Elkeseredve megy s Attila minden kérése hiában. A nagy király mindenre kész, csak Alkondalát hagyja meg neki s maga indul utána kiegyezni. A lányért megvívnak. Attila eleinte hátrál, aztán sikerül Buda kezéből kiűtni a kardot, mire Alkondala közéjük rohan, kegyelemért eseng; a győztes nagy árt kíván, a hajadont magát, ki azt feleli, hogy akarni csak Attilának lehet, a mint kívánja, úgy tehet; a hun király tehát Alkondalát sajátjának veszi, Budát pedig vitézeire bizza. A leány azt hiszi, hogy szerelmese bé-

kés és nyugalmas gondolkozásának a békuridok okai, s ezek kiirtásával a hadak és diadalmak útjára lépne, a két testvér között egyetértés és öszhang támadna: azért azt kívánja Attilától, ki csókjáért könyörög, hogy előbb a békuridokat gyilkoltassa meg, kik éppen a főbékurid szállásán ülnek tanácsot. Kívánata teljesül, de szive törik össze miatta, mert ott volt köztük Buda is. Alkondala kétségbeesésében megöli magát, Elkhán bánatában megőrül. Attila pedig Hadúr kardját a fiatal leány vérébe mártva a világ hódítására indul; mire a kar rázendül:

Csatákra hunnus fíjak, Attila hősi,
Csatákra leverni az elleneket!
Hadúr akarhatja, hogy harcz s diadallal
Járjátok el a nyugot és keletet!
Mint villám rontson,
Mint szél ordítson
Táborotok, nyomor és jajhozó, —
Attila népeket ostorozó!

Már maga ez a vázlatos mese gyaníthatatja, hogy a tragoedia hőse se nem Buda, se nem Attila. Buda szereti Alkondalát, de viharos szenvedély nélkül, mint lovag és férfi megviv érte, de végez siker nélkül: a mint előbb nem fogadja el a leány föltételét, most nem követeli a párviadal megújítását. Fogságából megszökik, *véletlenül* vérzik el a békuridok között. Attila az első pillanattól fogva

föllángol, de szerelme nem a szív szent és örök
érzése, első, utolsó, egyszeri, csak érzékiségé-
nek és telhetetlenségének kilobbanása; erősza-
kolja és kiküzdí Alkondalát, de elvesztése után
pótolja és vigasztalja a világ hódítása. Elis-
merjük, hogy igaza van *Zsilinszky Mihálynak*,
e tragoedia kiadójának, hogy egy szép nőnek
szerelme elég drámai, a miatta folyó versen-
gés és féltékenység még inkább:¹⁾ de a Buda
és Attila szerelme nem emelkedik, nem emel-
kedhetik a tragikai fenség szenvedélyéig s en-
nek pusztító végzetességéig. Alkondala bírása
nem olyan eszme, melyért a húnok két kirá-
lya saját erejük elbizakodásából hadat üzenne,
akár az erkölcsi, akár a társadalmi, akár a
történelmi világrend ellen, s fölidézhetné ma-
gára a nemesist, a bűnhődést. Hiszen Alkon-
dala leány, szabadon választhat, a mint tet-
szik; s ha tetszése és akarata ellenére Attila
elragadja, birtokába ejti, neki kell lakolnia,
miért vétkezik a szív törvénye, örök érvénnyel
bíró törvénye, testvére és kedvese szerelme
ellen. Igen, de éppen ő nem lakol. Hódítani
indul tovább, csak áldozata több egygyel, a
merre diadalmas útja vonul. Buda meg, ha
akarja vala, meggyőzheti Attilát, biztosíthatja
Alkondalát; nem kellene egyéb, csak hogy
szenvedélyének sodra megcsattanjon, s a leány-
hoz a szerelem lázas, szédítő beszédével szól-

¹⁾ *Vajda Péter*: Buda Halála. Ör felvonásban.
Közrebocsátá Zsilinszky Mihály. Pest. 1867. 6 - 7. l

jon, vagy maga a harcz és babér mezejére térjen! Nem teszi sem ezt, sem azt; nem ura, csak eszköze sorsának. Elvesz, de nem tragikai bukással.

Vajdának épp oly kevésbé sikerült Attila és Buda viszályába tragikai fenséget önteni, a két testvérből tragikai jellemet teremteni, — mint mindannak, ki a hun monda e forrásából szinművet meritett. Buda halvány és határozatlan alakja, Attila egyszerű, sőt kisszerű vége, melyet a monda és történet belevitt a nemzeti köztudalomba, megghiúsítani látszik minden drámai feldolgozást és alakítást. Még a leginkább boldogult — *Arany*, kinek hősi elbeszélésében, vagy hún regéjében a két testvér küzdelme igazi drámaiságba csap, s drámai megoldással ér véget. Nála a küzdelem rugója, a párviadal indítéka: személyes féltékenység, a gyöngé gyánúja és bizalmatlansága, az erős méltatlankodása és hevessege, az uralom vágya, a Hadúr kardjának birása, mellyel a világ hatalma egyesül, a szenvedély és elbizakodás túlkapása, mely férfias mérkőzéssel ütközik össze; mindez annyi étellel, hévvel, oly rohamos fokozással és művészi kiszámítással érvényesül, hogy a Buda halála a költői igazságszolgáltatás törvényei szerint — *megérdemelt bűnhődésnek* tetszik.

A Vajda művében mégis van tragikum. Elkhán és Alkondala a mint vétkezik, a szerint bűnhődik. A nagyravágyó és tüzes hadurid

Erdély félre zúgában, bérczek virágai közt a legszebb virágot csak dicsőségre, diadalra, fényre és ragyogásra növeli. Tudva előtte a hódító Etele érzéki csapongása és könnyű hódolása s meglehetősen valószínűség szerint számít, mikor arra számít, hogy leánya a nagy király udvarában fejtűnik, és trónra, ő meg hatalomra jut. Mindkettő kilép helyzete szűk köréből, hogy mint Phaeton nagyravágyásában fölemelkedve, annál iszonyúbban zuhanjon alá és törje össze magát. Alkondala beleszeret Budába, szenvedélye mély és igaz, mert Attila minden kápráztató hatalma sem tántorítja meg, de lelke hiú álmairól a csöndes boldogsáért nem tud lemondani, nem bír a békés Buda felesége lenni. Boldog lehetne, de nem lesz fény, dicsőség, diadal nélkül. Inkább vérbe gázol s kiirtatja a békuridokat: hogy a harczos Budáé legyen. Ám Ospiru szavai szerint:

... És a jövőndő mindezek daczára
A sors kezében áll: az ember
Munkája mind csak gyöngé rátörekvés.

A békuridok elvesznek és elvesz Buda. Alkondala megöli magát és Elkhán megőrül: a nagyravágyás ára — a megsemmisülés. Az ő tragikumok teljes és igaz, csak a költő nem zsákmányolta ki értéke szerint. A darab hőse különben Alkondala; s ha ő áll a cselekvény közepette, ennek hullám-gyűrűi tőle futamla-

nak ki és hozzája csapnak vissza; ha minden az ő jellemének és jelentőségének kidomborítására szolgál: akkor kitünő tragoedia lehetett volna.

Most csak érdekes — költemény. Van sok szép jelenete, sok lendületes kardala. Mert e műben, mint az antik tragoediában minduntalan meg-megszólal a kar, hogy kifejezést adjon a köz hangulatának, magasztalva a háború dicsőségeit és a béke áldásait. De mind e kardal, legyen bármily nemes, bármily magvas, a cselekvény lefolyásának árt: tarkítja, lazítja, sodra erejében lankasztja és feltartja; mindenek fölött a lyrai elemet szaporítja. Pedig e nélkül is elég van benne. Már nyelve inkább lyrai, mint drámai; sima, választékos, virágos, nem pedig rövid, szaggatott, nyomós. Vajda a szenvedélyeket nem bírja kikapni és kifejezni hatással; inkább a *szenvedések*, mint a *szenvedélyek* költője, inkább színez, mint elemez, inkább összetes állapotokat, mint zaklató indulatokat ismer. Jellemei inkább következtetek, mint élesek; szivők nem zakatol, vérök nem háborog, szenvedélyök nem éget; inkább az elbeszélő, mint drámairó kezére vallanak.

A történeti háttér általános.

Igy Buda halála gyöngye dráma, szebb és jobb, mint Joguz; páthosa emelkedett, röptemerész: de szerkezete hibás.

Érdekes jelenség. Ime, egy író, a ki beható elméleti képzettséggel dicsekedhetik, a ki

a budai, majd pesti színház rendes látogatója és bírálója, a ki Molièrerrel és Shakespererrel tüzetesen és alaposan foglalkozik, a gyakorló téren csak kísérleteket termel, legfőlebb félsükereket arat. Mert két nyomtatott műve, Joguz és Buda halála csupán mint irodalmi, nem mint színpadi alkotás jöhet számba; két kinyomatlan darabja még ennyi elismerést sem érdemel. Hiszen nem a hivatás szülötte egyik is, mert Vajda a drámával megtagadja vagy félreismeri tehetsége természetét; s neki meg nem felelő feladatra vállalkozik. Színművet ír, mert az a divat, mert boldog-boldogtalan azt cselekszi; sőt még többre bátorodik, — vigjátékot követ el.

Egyik kéziratáról nem szólhatunk részletesen, mert csak első felvonása, előterjesztése van meg.¹⁾ Volt-e több, vagy nem, épp oly kétes, mint az, hogy miféle műfajúl készült? Hőse *Albert*, nevelő, ki a fiatal Karám grófort *agyonfagylaltostatja*, hogy a félrevezetett család kegyelméből annak örökébe jusson: de némely ember már itt belát himpellérségébe. A míg ennyire ment, kortes mulatság, dal és táncz között haladt; hogyan folytatta volna, alig sejtethető? Nyelve egyszerű, természetes, meséje gyorsan és könnyen perdül. A fiatal Karám fagylaltos halála nevetséges, nem, — szánalmas.

Másik kézírata a maga egészében előt-

¹⁾ A kézirat dr. *Ballagi Aladár* birtokában.

tünk fekszik: *Ármány iskolája*. Vigjáték 4 felvonásban.¹⁾ Pedig a Vajda fellengző páthosa, magas röpte mindenre inkább volt alkalmas, mint vigjátékra. Nem teszi alkalmassá még a Molière ismerete és hatása sem. Nem jut el fölebb, csak a helyzeti komikumig; de helyzetei is nehézkesek, bonyodalma erőltetett, s ügyes megjátszás helyett oly vastag valószínűtlenségeket ad, hogy nem győzünk rajtok csodálkozni.

Héfalvi professornak csinos leánya van, Amália, ki innen-onnan férjhez menendő. Az öreg úr azonban elégedetlen a mai fiatalsággal, s rá akarja venni Amáliát, hogy maradjon mindég mellette, persze pártában. A leány bármennyire szereti is az öreget, mégis jobban szereti magát és kedvesét, s nem igen hajlandó lemondani boldogságáról, sőt kész a legelső ifjuval, ki szobájukba lép, bebizonyítani, hogy a mai fiatalság szerény s a tudóst tiszteli és a tudományt kedveli. Mert azt reményli, hogy kedvese, Iparhelyi azonnal jó. Kopognak is s belép — Nyáradiné és Rudolf fia, hogy a leánynak, ki szépségéről és gazdagságáról híres, kezéért esengjenek. Héfalvi csak úgy igéri oda, ha Rudolf vizsgálatot tesz; ez bár sohasem tanult és mit sem tud, megkísérti, hogy hátha átsiklik, mint eddigelé az osztályokon. Mikor éppen a professor úr fölteszi a kérdést: »tudsz jól latinul?» — kopogtatás hallszik és meg-

¹⁾ A kézirat dr. Ballagi Aladár birtokában.

érkezik Iparhelyi, s kéri az öregtől — Aristoteles, Sophokles és Plinius könyveit. Az öreg beszélgetésbe ered Imrével, bejárja a kézi könyvtárt vele s classicaí képzettsége annyira megnyeri, hogy felszólítja gyakori vendégének. Imre reménnyel érkezett, kedvetlenül távozik, mert Amália értésül adja, hogy miféle vizsgálat foly vala éppen. Imre siet Hitelköviékhez, hogy Endrének és Lizának elmondja az esetet, s hogy velök szövetszék valamely ármány kiszövésére, mi nekik annyival inkább érdekökben fekszik, mert Rudolf házasságot ígért Lizának, ki kedvese minden hűtlensége daczára szeretettel csüng azon.

Ennyi az előterjesztés, következik a megjátszás és a kifejlődés. A műnek az egész bűne Imre lelkén szárad. Mert ha ő meg nem kérik, hanem megjelen a kellő időben, a mint Amáliának bizonyára ígérte volt, akkor immár a professor úr megáldotta volna frigyöket, s Rudolf visszatérne Lizájához, a kitől csakis édes anyja ösztönzésére fordult el.

Igy ármányhoz kénytelen folyamodni, melylyel alaposan csuffá teszi Rudolfot, de alaposabban csuffá teszi a szereplő társaságot, a legalaposabban pedig a darabot.

Rudolf felszabadult, mert vizsgálata a látogatás miatt elhalasztódott és haza ment. Otthon elbeszéli, hogy anyja távozta után miként fogta kérdőre az öreg? Végig járta-e mind a tizenkét iskolát? Nyáradiné felförmed,

hogy az ő beczéje ilyen gyötrelem között tor-
gott, s elhatározta, hogy majd beszél ő Hét-
falvival, összeszedve női mesterségét:

Hisz könnyü áru mind a férfiú
Czafranggal mérve, — s annál könnyüebb,
Minél beteltebb, szigorúbb fejű.

S Rudolf maga marad, de csak pillana-
tig, mert a következő perczben Iparhelyi zi-
lálva, félrebeszélve rohan be hozzá, s látomá-
sokba elmerülve áll meg ott. A szellem ül-
dőzi. Rudolf látni kívánja. Imre megkeni a
szemeit nyállal és megjelenik azonnal előtte
Endre Ármánynak öltözve, kezében tölcserrel és
üveggel. Rudolf hűséget esküszik neki, Endre
viszont megbiztatja, hogy megtisztítja fejét a
tudatlanságtól és tudományt tölt belé. Mire
Nyáradiné visszatér, fia már az Ármányé,
ki minduntalan »*kisuhan, besuhan*« világos
nappal.

Ilyen különös Ármány ez az Endre ár-
mánya, s ilyen együgyű Rudolf ez a Nyáradiné
Rudolfja! . . .

S mégis nemcsak Endre buvik maszka-
rába érte, hogy hugának visszaszerezhesse, ha-
nem Ármány fekete iskolájában, este, mécs-
világ mellett Liza is ott szerepel, mint fürge ma-
nó, s két jeleneten együtt gyötrik agyon a
hűtelent. Ármánnyal való czimborasága egyre
jobban emésztí. Anyja azt hiszi, hogy a le-
teendő vizsgálat gondja bántja, azért átöltözik

férfiruhába, s elmegy, megint világos nappal fia helyett Hétfalvihoz megfelelni kérdéseire. És megfelel oly arcátlansággal, hogy a professor úr bottal veri ki házából. Az öreg fölindulásában szinte magán kívül, behívja Amáliát s a nála időző Imrét, hogy kezeiket egybekösse s atyai áldását rájuk adja.

De csitt? . . . Kopogtatás. S belép Rudolf az anyjához hasonló öltözetben és az öreg újra vizsgálatra ereszti; sőt Imrét és Amáliát egymástól elválasztja, minthogy Rudolf bámulásig jól felelt.

Rudolf mindamellett boldogtalan, mert Ármány rendelkezik vele s anyjának elárulja ezt a nem épen dicséretes czimboraságot. Elfeledkezik róla, hogy árulása életébe kerül; s a midőn eszébe jut, siet Imréhez, hogy mentse meg valamiképp. Iparhelyi szerint csak úgy szabadulhat meg, ha valamely szent eskü köti valakihez s azt betölteni kész szándoka; például ha volna olyan leányka, a kinek Rudolf hűséget esküdött, mielőtt Ármányt ismerte, s azt elvenné vagy legalább eljegyezné hirtelenében. No hisz éppen ott Liza, siet az elhagyotthoz, s visszahódítja; aztán Imrével, meg a többiekkel Ármány fekete cellájába tér, s ott leszámol. Ármány felsül, — de a kaczagás nem ellene, hanem ellenök fordul.

A komoedia muzsája pedig elszomorodik, ajakán a mosoly elégedetlenségbe torzúl.

Az ilyen áldozat nem kedves neki!

XII.

Az elbeszélések.

(A keletieskedés eredete és oka. Vajda és Chateaubriand. Két kornak mesgyéjén. Általánosítás és egyénítés. Történeti és vallási összeütközések. A természet és szeretet pantheismusa. Véglegesség és általánosság. Vallásbeli hasonlatosság. Modorosság. Az elbeszélés törvényeinek felforgatása. A beszótt imák és hymnuszok.)

Vajda legszerencsésebb prózában írott költeményein kívül az *elbeszélésben*. Eredeti tehetsége, festői képzelete, lendületes előadása e műfaj terén érvényesül leginkább s ezzel szerzett legtöbb dicsőséget nevének. Nem egyedül elbeszéléseinek érdeke és értéke, hanem egyszersmind iránya és hangja következtében is; mert irányok mindég a jog és szabadság hirdetése, hangjok mindég az igazság és méltányosság meggyőződése. Mélyen érzi, bár nem élvezheti, mint az öreg Skyothuri ¹⁾ *Az athénei sírdósóban*, hogy milyen édes érzés az, ha az ember a jog és törvény földjén élhet, nappal és éjjel, maga és mindene bátorságban lehet; mélyen érzi, mert mélyen szenved, hogy a rendi alkotmány politikai és társadal-

¹⁾ *Emlény*. Pest, 1837.

mi nyomása s a sajtóra nehezedő vizsgálat nyúge miatt nálunk szabadon és nyíltan nem beszélhet: azért álmodva és küzdve Keletre, a messzi Keletre bújosik, hogy a jogtalan jobbágy rajongó fia, szabadságszerető lelke egész szenvedélyével, ékesen szóló ajka teljes tüzével, a nyomorú páriák érdekében az emberi szívért, emberi jogért fölhevüljön és felszállaljon, sovárgva és háborogva izgasson. Elbeszéléseinek java része, úgy mennyiségileg, mint irodalmilag, Keleten játszik. Az arany szarú és márvány tenger gyöngyétől, a ragyogó Konstantinápolytól, a görög Rómától fogva egészen Nippon szigetéig, Meakóig, a japán Rómaig, mely a nagy Bivakó-tó tükörében ring, a Kaukasus vadonaitól föl egészen a Himalája örök hóban tündöklő szirtjéig, minden országot, minden sivatagot bejár; leereszkedik a Balkán mélységeibe, a kies Peneus völgyébe, az olympi istenek fényes temetőjébe, Athenaebe, az öblös, szakadékos Moreába, a régi kemény Spártába; átbolyong a földközi tenger zajgó hullámain Egyiptomba, álmodozni a pálmaligetekben, rajongani a sivatagban, figyelni a Memnon szobor szavára a szent Thébé közelében; majd visszacsap az arab és syriai pusztaságon át az Eufrates és Tigris termő közébe, a regés Bagdadba, a persa öböl és kaspi tenger karjai közé lenyúló Persiába, hol az éden a sívó homokkal, a fűszeres levegő az ölő lázakkal váltakozik, gyönyörkö-

dik Jspahánban, az öreg Elbursz lábainál, Hamadanban, az ősi Ekbatana helyén, a hol Mardoceus és Eszter sirjai nyugosznak; majd meg felkerülve elbarangol a végtelen mongol mezőkön az Altai és Thian-San bércek ölében, a hol a tovafutamló Tola elvezet a Gobi sivatagba; aztán feltörtet a Himalája magoslátára, a hol Turkesztán és Hindosztán között Tibeth elterül, a világ legrengetegebb szikla ormaival; hol a felhő és eső szünőben, a föld sós és homokos, a pást gyér és sivár, hol a vad teve csordánként csatangol; betekint Lassába, hol a dalaí láma a buddhista pápa székel; s megfordul Khinában, hol a Ki-Csiang, a Magas Jólét mint szerető atya gondoskodik a maga gyermekeiről, a mint azt a konfuceismus rendeli s a laoeismus helyesli; de a legörömelebb mégis a bűvös Jndiában tartózkodik, a Pandsab buja erdeiben, a szent Ganges, s a zöld Dsumna mellékein, hol Delhi, Agrah, Benzaresz, Patna, a hindu élet és hindu vallás népes fészkei zsibongnak, a páriák voltaképp hazájában, hol ez az isten és ember-kiátkozta faj épp a leghontalanabb!

Mily óriási az a föld, nagyobb, mint a mi világrészünk, melyet elbeszéléseiben színhelyül használ. Az ellentétek, végletek ütköznek benne össze. Más természet, más ember, más történet, más társadalom, más vallás, más erkölcs, más nyelv, más nemzetiség, más szokás, más művelődés, más felfogás, más világnézet szinte

mindenütt. S Vajda mindezt festi, nem látásból és tapasztalásból, hanem *hallomásból* és *olvasásból*: éppen azért festése mindig általános. Képei olyanok, mint a madártávlatból kikapott képek. Nagyban hívek, részletekben elmosódók. Az egyénítő, az éles és jellemzetes vonások hiányzanak bennök. Az író nagy műveltsége, az idegen világ különössége meglep és vonz ugyan: de a közeli megismerés, a beható nyomozás és taglaló elemzés meggyőző bennünket arról, hogy a való élet helyett a képzelet játéka rajzik szemeink előtt.

Chateaubriand is idegen világba, Amerikába visz Atalával és Renével. Ám Chateaubriand maga végig bolyong Amerika-ős vadonjaiban, végtelen pusztaságain, óriási folyamain, végig bolyong a Missisipin, a sivatag Nilusán, mely kiáradó vizeit az erdők oszlopsorai s az indián sirhalmok közt teríti el. S önmaga látja, hogy a mig a folyam középső sodra fenyvek és tölgyek roncsait ragadja a tenger felé, addig a két oldal-áramon, a partok mentében, pistiából és vízi liliomból alakult szigetek haladnak fölfelé, rajtuk sárga rózsák, mind megannyi kis lobogók emelkednek ki. Zöld kigyók, kék kólcsagok, rózsapiros lángmadarak, fiatal krokodilok, útasokként települnek le eme vírágbárákákon, s az érdekes társaság arany vitorláit szélnek eresztve, csöndesen szunnyadozva kiköt a folyam valamely félreeső zúgában; önmaga látja, hogy a nyúgati part pere-

méről kiszélesedő sikon ezrével csatangol a vad bölény, a keleti oldalon pedig a vizek folyása fölött függve, a sziklákon és hegyeken csoportosulnak, mindenféle színű, alakú, illatú fák csapzanak össze és nyulnak a magasba. A vadszőlő, bignonia, kolokintia egymásba szövül, felkapaszkodik a galyak hegyéig, átkanyarog a jávorról a tulipán fára, az óriás mályvára s ezer lombos barlangot, ezer boltozatot, ezer lugast képez. E hozót sűrűjéből a magnolia emeli föl mozdulatlan fejét, széles fehér rózsájával uralkodik az egész vidéken, csak a pálma versenyez véle. S önmaga járja be a natsézok honát, az Ohio medréig, a Kentucky nagyszerű pusztáig, a merre René evezett az öreg Saktászszal, a merre a simione és muszkogulgo indiánok Floridában bolyongottak; önmaga győződik meg az indiánok szokásairól, a szerelmes harczos fáklya-vallomásairól, a tanács-ülés szertartásairól, a lombok, virágok, fagalyakon csüngő gyermeki holttestekről. S önmaga pihen meg nem egyszer a mohtakarta czédrus vagy sziklai völgy árnyékában, melyek úgy tetszenek, mint valami kisértetek, fehér fátyolt vonva magok után. S önmaga szenved a tűzhónap szilaj viharaiban, álmélkodik nem egyszer a keresztyén indián falvak idylli csendjében, minő az Aubry atya telepén lehet.¹⁾ S épp azért, mivel maga látja, hallja, tapasztalja mindazt,

¹⁾ Csiky Kálmán: Atala fordítása. Budapest, 1876.

a mit leír: természeti különösséget, társadalmi alakulást, vallásbeli összekeveredést, a kereszténység és pogányság érintkezését, az anyaföld és emberi szorgalom áldását, mindenkéülött ama nagyságot és végtelenséget, mely az állati és növényi világ buja változatosságában és gazdagságában mind meg annyi csodaképpen tűnik a kisebb arányokhoz szokott emberi szem elé; az élet, a valóság színével és hatásával érinti meg lelkünket. Megérezzük azonnal, hogy emberek, cselekmények, képek és jellemek nem a leleményes képzelet alkotásai, nem is állam- és népismereti tanulmányok visszaverődő emlékezetei: hanem szín és szereplő igaz és hű, s a mily festői, épp oly jellemző; mint a Niagara zuhatag leírása, vagy a Missisipi folyama és vidéke rajzolása. Általában, hogy minden csillogó színezés mellett tudományos műbe beillenék. Leírás és rajzolás szabatos és teljes; de a szabatosság megfigyelésén s a teljesség a műérzéken alapszik.

Chateaubriand részleteket les el, s belőlők alkotja az egészet; Vajda egyetemet észlel, s belőle következteti a részleteket: ennél fogva Chateaubriand egyre mást és újat ad, Vajda pedig egyre csak változtat és ismétél, bármennyire különböznek is hősei, színhelyei, eseményei, indítékai, fogásai és eszközei. Mert előbb lapangva ugyan, mint az el-elbúvó kísér, de utóbb nyiltan, végig mutatkozva, mintha ez sík medrébe kiér, feltetszik és megismerszik el-

beszélő, jellemző és alkotó tehetségének hasonlatos, szinte azonos nyilvánulása. A legtöbbször az anyag egy, csak az arányok és méretek térnek el. Az általános marad, csak a kiszakított részlet másul.

Miként ? Mindjárt kiviláglik.

Vajda különös előszeretettel fordul az emberiség történetének oly korszakaihoz, mikor a múlt és jövő határai érintkeznek. A nagy szellemi, erkölcsi és álladalmi forrongások, válságok és alakulások ihletik leginkább, mikor a nézetek, szokások, érdekek végletes küzdelembe bonyolódnak, összerobbannak, meg újra támadnak: mikor a vallás ősi alapja megdől s új erkölcsi rend épül rajta, a nemzeti szabadság összeomlik s új állami lét emelkedik; mikor a múlt egy rövid, de viharos jelenen át egyszerre a jövőbe csap. Ez a rövid, de viharos idő, melyet Vajda rendszerint kiválaszt. Nagyratörésének és izlésének egyképpen becsületére válik; mert a zúgó és zajló események rohanó forgatagából kikapni és biztosítani azt, a mi örök és jellemző, mindenesetre megfigyelő észről és művészi érzékről tanusodik; a mellett sok ismeretet és bő tudást követel. Hiszen az elmuló és támadó, a pillanati és maradandó, az esedékes és törvényes, a véletlen és kiszámítás oly tarka és csodás váltakozással hullámszik a történet széles világnyi medrében, annyi iszap, szemét, törmelék és roncs borítja el zavaros áramát, hogy alig le-

het megkülönböztetni és megragadni azt, a mi a mult ható és mozgató erőiből a jövőben is teremteni fog. Az emberek lelki indítékai, az események titkos rugói mélyen a szivben, mélyen a látatlanban rejlenek : csak az eredmény, csak a következés torlódik elénk, sokszor oly talányos megjelenéssel, mint valami sphynx. Mi a szülő oka : szeszély, vagy szenvedély, lelkesülés, vagy megrettenés, mely a kétségbeesés vakmerőségébe lobban és csodaképpen világol, önfeláldozás, vagy nagyravágyás, érdek, vagy önzetlenség, bosszú, vagy szerelem : alig mondhatja meg a késő nemzedék ? Mig megjelenik a költő, s isteni képzeletének éltető erejével, s alkotó hivatásának sugalló ösztönével az összefüggéstelen jeleneteket közös kiinduló pontba csoportosítja, az okokat és következéseket szerves kapcsolatba hozza, a megszakított vagy töredékes tényeket folyamatba indítja, egymásból gombolyítja, a zilált események keverékébe tisztaságot és egységet önt valami költött jellem vagy költött esemény által; s a mi hosszabb idő alatt történt, azt rövidebbre vonja; vagy oly fejleményeknek, melyek haloványak voltak, mint *Kemény Zsigmond* mondja, epigrammai élt, vagy drámai eleveniséget ad, s egy egész arab gnóma bölcsességét veti oly tényekbe, mikben eredetileg kevés tanulság mutatkozott.¹⁾ Ám vigyáznia kell, mert végletek

¹⁾ *Kemény Zsigmond*: Élet és Irodalom. Budapest, 1883. 64—65. l.

között bolyong, szirtek között evez; sajkája könnyen megsérülhet és elmerülhet. Ha nagyon részletez, a történeti tények éle költői szövevényébe vág s finom fonalait összetépi; ha nagyon általánosít, határozatlan és jellemzetlen marad. Így éppen, a míg megfigyelő szeme az örökre és jellemzőre tapad; hogy azt megrajzolja, könnyen véthet művészete ellen, mely az *általános* emberit mindig *egyéni* alakban testesíti meg, ha egyéni képe nem elég kifejező, ha nincs rajta erősebb bélyeg, mint a faji jelleg.

Vajda bőven él a fogásokkal, melyek alkalmazására a széptani elmélet megtanítja: mégsem jut el az igazi egyénítésig. Elbeszélései, a mint szövi, bonyolítja és megoldja őket, szerkesztésök és jellemzésök módjára nézve fölöttébb hasonlitanak egymáshoz. Még a tárgyak különbözősége sem leplezi el ezt a hasonlatosságot. Mert más ugyan az esemény, de a legtöbbször egyféle. Történeti hősök, nagy vezérek és nagy hódítók, kik egyéniségök nyomatékával és hatásával népek életére, társadalmak változatára fordultatós befolyással vannak, kiknek oldala mellett történeti személyek és képzeleti alakok egyenlő jelentőséggel szerepelnek, ugyanazon célra dolgoznak közre, mint *Daghúr* Attila mellett, *Stefanos* Amrú mellett, a fiatal *Arhaddon* és *Galava* Timur Lenk ellen, *Ugod* II. Lajos és *Azim* Akbár oldalán; ugyanazon célra hasonlatos viszonyok

között. Mert ha jól megnézzük, a külön szövés, tarkítás és befejezés daczára felismerjük az anyagot, melyen a költő képzelete hímez.

A diadalmas hun király gall és ital háborúinak fényes sora után pihenőre tér, fardalmi díjában menyegzőt ül *Zelidmával*: de az örömnépzen megittasul, s a cselszövő haduridok Zelidma helyett a boszus *Hildegundához* vezetik, ki leszúrja, maga pedig mikor Daghúr megiszonyodva taszítja el, a folyamba szökik, hol az öreg Elkhánnal, Daghúr apjával együtt elmerül. *Attila halála*¹⁾ nemcsak a hun király, nem is csak Hildegunda és Elkhán veszte: de az egész hun birodalom összeomlása. A költő szemeink elé vetíti a távlatot, hogy a megrázó látványon lelkünk végig tekinthessen.

A hirneves arab vezér Amru, a *Memnon szobrában*,²⁾ ellenállhatatlanul nyomul előre Egyiptom földén. Kardja pusztulás, útja lángírás, úgy viszi az arab hatalmat, az iszlám vallást. A merre jár, mint a történet beszéli, Abu Bekr, Omar, Otthman és Moravijah alatt, a kalifák uralma és hite terjed mindenütt: Memphis megdül, Ó-Kairó megalapul, s az alexandriai könyvtár fölé. Annyi nagy eszme és nemes érzés ellobog, nem, nem csak fellobog a lángban, mint a vértanú a máglyán, hogy föltámadjon és tovább éljen megint. Az elbe-

¹⁾ *Dalhon*. II. füzet. Pest, 1839.

²⁾ *Aurora*. Pest, 1836.

szélés Amruja épp oly vitéz és kemény, ki Memphist meghódítja: s Egyiptomban a régi hatalmat, társadalmat, erkölcsöt, vallást felforgatja.

Timur Lenk, vagy a sánta Timur szerepel a *Mágusz-leányban*¹⁾ és *A két brahminban*,²⁾ a rettenetes Dsingiszkán világverő unokája, ki előbb a chorasáni emir hadvezére, majd ennek megöletése után a birodalom ura, kegyetlen és öldöklő, mint a halál angyala. Több mint harmincz hadjáratában a Tigristől az Indusig és Gangesig, Moskvától és Damaskustól Agrahig és Delhiig lever minden népet és minden országot, hogy Brahma helyett, Ormuzd és Ahrimán helyett a magas Allah nevét hirdesse és terjessze, a brahminok és mágusok helyett a molláhk és dervisek özönét árassza és vezesse be.

Lajos, a szerencsétlen fiatal király vész el *Mirmáhbán*,³⁾ ott a mohácsi síkon, nemzeti nagylétünk nagy temetője helyén. S véle vész Tomori Pál, Szapolyai György, annyi jó magyar, hogy egyesek megmenekülhettek ezerek közül, nem vitézségöknek, hanem az ég zivatáros áldásának köszönhatték. Ugod is megszabadult a Bakony és Balaton több fiával, hogy négy nap mulva örök frigyetkössön edes szerelmével, Dalolkával és még a lakodalmila-

¹⁾ *Hajnal*. Pest, 1838.

²⁾ *Athenaeum*. Pest, 1838.

³⁾ *Dalhon*. I. füzet. Pest, 1839.

komáról Szuleiman üldöző serge elé álljon, s török fogságba jusson. Szerencsétlenségére magának, még inkább menyasszonyának, a leginkább pedig nemzetének, melyre a török hódoltság szomorú korszaka megnyílik a régi magyar erkölcsök helyett új erkölcstelenséggel.

Dselal Eddin Mohamed, a nagy moguli uralkodóház legnemesebb és legtiszteletesebb tagja lép elénk *Akbár szultánban*,¹⁾ hiszen épp az ő neve Akbár, a győzelmes hódító, ki ropant birodalma határait kitolja keleten Bengálig és Bebarig, délen Malpáig és Godavériig, nyugaton Gaserátig és Szindig, éjszakon föl egészen Kasmirig. Népeinek bálványa, ellenségeinek réme, lovagias és daliás vitézek példánya, asszonyok eszménye, ki nagy a hadban s még nagyobb a békében; tudomány, költészet, művészet, ipar, kereskedelem úgy fakad gondoskodó keze alatt, mint a mező virága, piacon és szabadon. Új országaiban egyiséget, új népei közt el-addig ismeretlen jólétet teremt.

A hittérítő és üzérkedő európai népek, illetőleg portugálok és spanyolok kiirtása fordul elő a *Joridalában*,²⁾ mely a történet följegyzése szerint 1635-ben esett. A japáni kormány és japáni nép ez ideig türelemmel viselkedett a magasabb művelődés iránt. Buddha

¹⁾ *Nemzeti Almanach.* Pest, 1841.

²⁾ *Aurora.* Pest, 1837.

hitét a Krisztus hite lassankint elnyomogatta; míg egyszerre a holland önzés és féltékenységgel feltámadott, a maga anyagi javát a keresztyénység erkölcsi érdekének fölébe helyezte s a felbujtogatott japáni kormánnyal az összes keresztyéneket leölette, csak hogy az ipar és kereskedés hasznában osztozkodó portugálokat és japánokat elpusztíthassa. S kezdődik vala Japán új élete, két százados elzárkózása az európai eszmék áramlatától, az egyetemes haladás sodrától.

A görög szabadságharczi mozgalmak zajlanak az *Athénei sírdsóban*.¹⁾ Három százados nyomás után végre fölébredt a régi hellen önérzet és 1821-ben föllobban a függetlenség szeretetének lángja, s megindulnak a szinte tíz esztendeig tartó athénai csatározások. Görög, angol, francia hősök törnek elő, hogy a ragyogó Hellas régi dicsősége visszatérjen; a hajdani ékes Akropolis görög, majd hamar újra török kézbe kerül, Athenae romhalomba omlik, népe elbújdosik Salamisba, Aeginába, Párosba, Peloponnesusba, míg annyi vér és élet fejében a londoni konferenzia megalapítja és biztosítja a szabad és független Görögországot: s a Kephissos és Ilissos partjai beépülnek és benépesülnek megint. A húszas évek e zavaros és viharos idejéből emelkedik ki *Athimos*, az athinai sirásó, a névtelen hősök ivadéka, hogy egyik hazafias és lelkes elő-

¹⁾ *Emlény*. Pest, 1837.

mozdítója legyen az új görög államnak és új görög életnek.

S hazai reformeszméink vivódása mutatkozik *Máriában*,¹⁾ kibe a vagyontalan jobbágy fia, Jogfi szerelmes, hogy az igazság és embériesség, az őszinte érzés erejével győzzön a kiváltságon, és előítéleten s érvényesítse a mai jogegyenlőséget s előkészítse a mai Magyarországot.

Mind ez elbeszélések magva történet; történeti alakokkal, vagy történeti korrajzzal. A történeti alakok vagy főszerepet játszanak bennök, mint *Attila halálában* és *Akbár szultánban*; vagy mellékes jelentőséggel bírnak, mint a *Memnon szobrában*, a *Mágusz leányban*. A két *brahminban* és *Mirmáhban*; de mégis hatalmok és tekintélyök szavától függ a főszemélyek végzete; vagy csak a háttér nyer történeti megvilágítást s maga az elbeszélés a kor lelkéből csak színt, zamatot és szellemet kölcsönöz, mint *Yoridalában*, az *Athinai sírásóban* és *Máriában*: valamennyi mégis hasonlít, — nem, nem, megegyezik sokban.

Vajda mindenütt csak pedzi a történeti eseményeket és bennök vagy mellettök egészen önálló mesét alkot, mely a történeti valóra alig támaszkodik, nem egyszer még a mondai hagyománnyal vagy köztudalommal is ellenkezik, mint Attila utolsó menyegzője Zelidmával, ki éppen oly csinált teremtetés, mint a neve, épp úgy

¹⁾ *Nemzeti Almanach*. Pest, 1842.

a képzelet szülötte, mint Mahanga, az Akbár jegyese, ki nemcsak ma szelid, de mindig az. S Vajda mindenütt ugyanazon állomásra ér, bárhonnan induljon el, s bármily utakon járjon. Ám vívjanak hősei harczokat, tiporjanak nemzeteket, düljanak végig országokat és városokat, mert a hódítók, a mint *Mirmáhaban* írja, csak rontani tudnak, elsőtől az utolsóig, építeni nem, legalább hódításaik alatt; ám küzdjenek, nem karddal és ágyuval, hanem szellemmel és szóval, társadalmi avult állapotok és osztályi félszegségek ellen, irtogassanak vallásbeli babonát és meggyőződésbeli hóboratot: megállapodásuk mindig *két kor meggyéjére* esik. S Vajda mindenütt, a hazai Mária kivételével, a történeti vagy [társadalmi össze-
ütközés mellett vallási összeütközést is sző be, a mennyiben a szívek szerelmi érdeke, boldogulása a vallás ősi szent tanításaiba ütközik vagy legalább vélők érintkeznek. S Kelet vallásai a magok sajátos, eredeti és természeti színezetével sorra elének rajzolódnak szertartásaikkal, fel-felcsendülő imákban, magasztaló dalokban, a tépelődő lelkek mardosó gyötrelmében, a türelmetlen papok zaklató üldözésében. S rendszerint két felfogás, az elmaradás és haladás elvével, két ellenkező hit, a fejletlenebb régi s fejlettebb új a maga tanításával kerül szembe: így csapzik egymásba a napimádás és keresztyénség a *Memnon szobrában*, a buddhismus és keresz-

tyénség a *Yoridalában*, a hun pogányság és keresztyénség *Attila halálában*, az iszlám és keresztyénség *Mirmáhban* és az *Athenei sirásóban*, a brahmaismus és izlam *A két brahminban* és *Akbár szultánban*, a Zoroaster és Mohamed vallása *A magusz leányban*. S összeszcapások eredménye nem mindig abban nyilatkozik, hogy a fejletlen a fejlettebb győzedelmeskedik: hanem inkább abban, hogy valamennyin a természet és szeretet pantheismusa tör át s ennek ereje és melege vivja ki a maga diadalát. Mert Vajda nem a természetet az emberben, hanem az embert a természetben vizsgálja és taglalja: sokkal inkább érdekli elbeszéléseiben is az ember és természet között való viszony, mint az emberi szenvedélyek és hatások között levő kapcsolat. S elbeszélései tele vannak a természet ragyogó festéseivel, a szeretet lángoló dicsőítésével: az emberek annál jobbak és nemesebbek, minél bensőbben és teljesebben forr össze életök a természet életével, lelkök a szeretet követésével. S a mint hősei és csatái leginkább csak nevek és színhelyök tekintetében különböznek, általános jellemök és leírások miatt minden lényegesebb befolyás és szerkezeti változás nélkül könnyen fölcserélhetők volnának: épp úgy vallásos igazságai is, szóljanak bár a hun Daghúr, a török Abdul Mirza és Alimurtás, az egyiptomi Phaeron, a japán Gori, az ind Azim és Galava, vagy a bölcs Konfucius ajkairól,

egyek. Mert nem alaki elválások, nem dogmai jelvényök, vagy elmésségök, hanem eszmei megegyezések, tartalmi lényegök ragadja meg. Az ő felfogása szerint, a mint részletesen kifejtettük, — Allah, Brahma, Ormuzd, isten csak különböző elnevezések; de lényök egy: a természetben megnyilatkozó világszellem. Azért kinyilatkozásuk is megegyezik. A kinyilatkozás — a *szeretet*, mely fellázad minden osztályi elkülönítés, társadalmi üldözés ellen, mert nem isten rendelése, csak emberek erőszakolása. Ennélfogva Vajda minden elbeszélésében a szeretet áradozik, minden elbeszélésében az emberi egyenlőtlenségek, igazságtalanságok, ferdeségek és ostobaságok ellen harczol, a vallás csak eszköze, nem célja, hivatkozás istenre, az ő kinyilatkozására, a természeti állapotok és emberi jogok örök érvényére.

Ime, az okok, melyeken a Vajda elbeszéléseinek általánossága és hasonlósága alapszik. Már most csodálkozhatunk-e rajta, ha jobban megfigyeli és avatottabban festi a természetet, mint a hogy elemezi és élezi a jellemet; csodálkozhatunk-e rajta, ha több gondot fordít az egyetemes eszmére és ennek kijelentésére, mint a szenvedélyre és ennek hatására, ha több költészetet vegyít az elbeszélés stíljébe és hangjába, főleg nemes és lendületes páthosába, mint a szerkesztés és jellemzés, kivált az egyénítés megalkotásába. Sőt

nem egyszer úgy tetszik, mintha szándéka sem volna *egyéni*teni.

Van egy megható szép elbeszélése — *Vajkoontala*.¹⁾ Az ígésző brahminleány egyetlen pillanat irgalma alatt beleszeret a nyomorú páriába. Három évig ápolja és műveli a barlangban, apja kiátkozása után három évig bolyongják a földi pályát; társaik a leselkedő hiúz, a rohanó tigris, a sirtolvaj hiéna. Betegen, haldokolva jó vissza urával és gyermekével, hogy a szent vidéket, szent erdőt, szent forrást újra láthassa. Kimerülten elalszik és övéinek boldogságáról álmodik. Az alatt éppen Brahma születésének ünnepére készülnek; megjelenik a dsaganatai főbrahmin fia is, ki egykor Vajkoontalát gyűrűjével jegyezte el, — s a könyörtelen apa helyett a haldoklónak vigasztalására siet. Az utolsó sugár az elmulás homályában.

Az elbeszélés annyira általánosságban forog, hogy szereplőinek még neve sincsen Vajkoontala, Éden leánya, költői bók, melyet a Brahmin-dalok híres énekésének a csodálkozó hallgatók adnak. A többi: főbrahmin, pária, főbrahminfi, fél megvilágításban maradnak, cselekvésök indító és mozgató okával együtt. Mert mit tesz a pária, hogy Vajkoontala megszeresse? Szerelmök egyfelől részvét, melyet a kiváltság leánya a szenvedés fia. irányában érez, másfelől hála, melylyel a szen-

¹⁾ *Aurora*. Pest, 1835.

vedés fia a kiváltság leányának tartozik, s lesz közös kiváltságuk — a *közös szenvedés*. De nincs semmi is, a mi megbizonyítaná, hogy a pária csakugyan méltó a leány áldozatára: szülő, szülőföld, minden szent hagyomány és szent emlék elhagyására; nincs semmi is, a mi megbizonyítaná, hogy méltó a leány elszánására: a megvetés, üldözés, kitagadás és nyomorodás elviselésére! S az apa! Főbrahmin egyszerűen, ki többet tekint a külső tiszteségre, mint a belső erényre, többet a hivatalra, mint az észre, többet a botrány elkerülésére, mint az érzés szentségére. Irgalmatlan, kinek nincs áldás imájában, megadásában, szent cselekedeteiben, mert csak kötelességénél és nem szívénel fogva főbrahmin. Hiszen maga érzi, tudja, hogy leányának kitagadása és eltaszítása könyörtelen, hogy a haldokló utolsó kívánságának elutasítása és a maga csökönyös tisztalkodása embertelen, mégis megteszi; pedig hiuságból és nem vallásos rajongásból teszi, mert különben volna benne valami zordon fenség, míg így nincs egyéb, mint gyávaság és közönségesség. Gyáva a tömeg előtt és megtérő magában. Inkább a papi taj, mint egyéni jellem képviselője; a főbrahminfi viszont az okosság és nemesség megtestesülése. Vajkontálla menyasszonya volt; mikor érte jó, azt találja, hogy hűtlenül elhagyta, egy nyomorúlt páriával fölcserélte: mégis ő megy vigasztalni, csókkal kezére borulni, ő veszi pártfogásába

özvegyét és árváját; s az barátja, ez növen-
déke lesz! Ő a fiatal, a lobogó vér, csak esz-
me, nem ember. Mi a nyitja? Vajda szerint
Indiának heve nem tűr középszerűséget, mind
az erény, mind a véték magvasabb fokra hág
ott, mint a mi hidegebb honunkban! Félig
szerető nincsen ott, a kebel vagy hideg, mint
a Davalaghiri hava, vagy forró, mint a ten-
gerszéli homok. Pedig az ember mindenütt —
ember, nem végletes vérrel, hanem egyéni bé-
lyeggel.

Ám a végletesség megfelel az általános-
ságnak, és így költőnk jobban szereti. Mert
könnyebb a végletes embert a maga éles ki-
nyomatában ábrázolni, mint a rendes jellemet
sokszerű finom szövődékében fölismer-
ni és egyénileg megkülönböztetni; sőt a páthos hang-
jával is inkább talál; azért nem csak Indiá-
ban, de mindenütt végleteket állít elénk.

Ott a *Memnon szobrában* az öreg Phaeron,
a vallásos, Osimandia, az ábrándos rajongás
kifejezője, az a maga tisztas hagyományaihoz
és régi dicsőségéhez kegyeletos érzéssel ra-
gaszkodik; ez a maga csapongó képzeletével
és sejtelmes szívével hitet és álmot összeol-
vaszt. Vagy nem egy forrásból származik-e
mindakettő, még abból az időből, mikor az
emberiség oly ifju és tapasztalatlan volt, mint
most e gyermek-leány? Az egész család jó és
ártatlan a végletig, mintha csak Vajda annak
megmutatására rajzolta volna, hogy a termé-

szet ölében élő ember igazabb és tisztább, mint a társadalom harcosai, vagy menekültjei. S ott a szent gyülekezet, a maga evő-ivó-anyagiasságában, riktó és bántó ellentétül amaz eszményi iránnyal szemben, melyet hirdet, vérmes bújaságában, ama szeplőtlen tisztasággal szemben, melyet magasztal. S ott Stefános a maga vérbeli szerelmével, tolakodó, háladatlan, nemtelen, képmutató, köpenyforgató, vallás és nemzet árulója, hős és gyáva, minden Osimandiáért: mégis mikor már megvan reá a czime, joga, hatalma, a leány szemrehányásaira megszegyenülve elbújdokol és vitézül esik el. Hiszen előbb is tudhatta mind ezt. Ez a jellembeli végletesség pszichologialag nincs megokolva: merő következtelenség. S minden következtelensége ismeretével és beszámításával sem fogadható el.

Vagy ott Don Alonzó, a szenvedélyes térítő, azután don Garcias, a szerelmes szabadtó *Yoridalá*-ban, minő végletes és önkényes kalandok hullámain hanyódik? Vagy ott a fiatal Athimos, az *athenai sirásó*, kit még kiszámithatatlanabb sors forgataga sodor és juttat céljára. A Pencus völgyében beleszeret Morazinába, ki három napig testvére, a negyediken szeretője és jegyese, kiért Moreában végig tanulja az iskolákat, forog jeles férfiak társaságában, hogy Korfun tökéletesülve, a tanító pályán munkálja Hellás dicsóságát. Költő, dalnok és szónok egy személyben; de a katonai

toborzás zavarába ő is belevegyül, s büntetésül mindentől, még tudománya mázától is megfosztják: így lesz sirásó, hogy Gozzó haláláról értesüljön. Mert a Pencus-völgy egyik hársába vésve ezt a jóslatot kapja az általa tudósított s előle eltűnt leánytól: »Gozzó mikor lehunyan, keletét nyeri ritka szerencse.« A megokolásnak ez a módja azonban a kérdések egész sorát kelti föl. Hát Athimosnak nincs-e egyéb módja értesülni Gozzó haláláról; hát az élet teljesen elzár-e minden nemesebb és megfelelőbb pályát előle; hát nem lehet-e egyebütt és egyéb úton boldogulnia; hát azt a bevésott hexametert olyan kétségtelen alapnak veszi-e, melyre egész életét alapíthatja? Szerencséjére beválik, Athenát fölmentik és ő megkapja Morazinát, ki éppen társa, az öreg Skyothuri leánya, álöltözetében pedig az ifjú török.

Mindez inkább önkényűleg van szöve, mint psychologiaiilag fejlesztve, mert az elbeszélő hátrányára az események rajza nagyon is zavaros, körvonalaik összefolynak. Az alakok ezen a földön nem járnak-kelnek, nem szólnak-tesznek elég határozottan; nem látszik cselekvényök kezdete és sodra, nem szenvedélyök heve és lüktetése; mert általában a szenvedély nem a jellemből, nem a vérből pattan ki, hanem az elvből, az egyetemesítésből. Bizony igaza van Erdélyinek abban, hogy Vajda annyira felolvadt a természet kultusá-

ban, a keleti népek, földek, különösségek ismertetésében, hogy a vivódó, viharzó, ujjongó és jajongó szív festésébe be nem hatol; ¹⁾ állit, de nem szemléltet, folytat, de nem fejleszt; s a míg a természet örök törvényeibe el-elmerül, az emberi szív örök titkaiba elmélyedni elfeled. Az indulatot, szerelmet és gyűlöletet inkább elméletileg fogja föl, kiindulva az általános értelmezésből és meghatározásból; nem pedig gyakorlatilag, különös megjelenéseiben elemezve; nem működtet, nem következtet minden egyes indulatot a maga fejlődésének psychikai és physikai törvénye szerint. Innen van, hogy személyei részint légiesek, részint gépiesek, részint árnyak, részint eszközök; hogy *való* élet, pezsgő, lüktető, eleven, nem igen mutatkozik bennök; inkább álomnak, mint cselekvésnek tetszik az, mint Vajkóontalában, Osimandiában, Yoridalában, Morazinában, ki majd fiu majd leány szerepet visel, mint valami csapongó képzelet összefüggéstelen képeinek visszaverődése. Sőt Vajda elköveti azt is, hogy értekezik nekünk, vagy alakittat velünk a helyett, hogy jellemmel, helyzettel, cselekvénnyel rajzolna.

A legcsattanósabb bizonyossága ennek a *Csapodárja*, ²⁾ ez a tarka elbeszélés, melyben azt hiszi a költő, hogy a keletiesség mindent meg-

¹⁾ *Erdélyi János*: Kisebb Prózái. Sárospatak. II. kötet. 1865. 53. l.

²⁾ *Emlény*. 1837.

enged, mindenre fölszabadít. A helyett, hogy Madort néhány egyénítő vonással elénk állítaná, reánk bizza meglehetősen hosszú lére eresztett utasítás szerint, hogy elképzeljük és megalkossuk e tibethi ifjút. Az egyetlen eredeti vonás az ismertetésben az, hogy hősünk *Körösi Csoma Sándorral* is beszélt, kinek a tibethi nyelvben való jó előmenetelén nagyon csodálkozott. Mador úgy házasodik, a mint igen sokan teszik, pénzért, s úgy beszél menyasszonyával, a mint józan eszű vőlegény nem beszélhet; apósa, Nyaya Kalidás úgy adja ki leányai örökét, a mint szerető szülő nem szokta soha, sorshúzás által, egynek fejedelmi gazdagságot, másnak földönfutó szegénységet. S a mi következik: Mador elbolyongása, Jajus hadala, e tibethi Kirke szereplése, Trana, a hűtlenül elhagyott asszony átöltözése, Mador medvévé változása, Ajkazala elragadása, Mador elfogatása és bebörtönzése — *otthonn*, öngyilkossága pisztollyal, mind olyasmi, hogy csak a phantastikum körében, mint tündéri mese volna előadható, az enyelgő és szeszélyeskedő humor játékaként; így a komoly ismeret belevegyítésével, a való élet föltételeinek és követeléseinek önkényes és költőietlen megsértésével, áldatlan mesterkedés, esetlen tákolás. Hiányzik belőle az ihlet, az alkotó aether, a mi a csodásba megejtő és elhitető naivságot, a valóba élő és éltető igazságot lehell. Nincs benne meg, a mi a *Szentivánéji*

Alomban, a Gullivier Utazásaiban, az arab regék és magyar népmesék búbájában oly édes feledségbe ringat, a mi földi és földfeletti, természeti és természetfeletti hatalom légkörébe emel, a mi a csodaszerű phantastikumot következetes, vagy összeillő fejleménynek tünteti föl. A régi költők fingunt, atque credunt, a mit elképzelnek, hiszik is; a Kirke elbűvölő ereje hitbeli valóság; Vajda ellenben sem maga nem hiszi, sem velünk el nem birja hitetni, hogy Jajushadala, a Silhidda anyja mint viszi a csodát végbe; sem azt meg nem magyarázza, hogy a tibethiek vallásával összefér-e az ilyen búbájosság, elváltoztatás? Általán az ő *keleti* tudásában fölötte sok a költői szabadság; azt gondolja, hogy a ritkaságok sűrű erdejébe minden szeszélyes lelemény beleillik.

Igen, szeszélyes lelemény, nem szerves fejlemény nála sok egyéb. A keleti vallásokat csak lényegök és rendszerök általánosságában ismeri és ismerteti; elütő részleteikbe, különös babonáikba, apró-cseprő, de érdekesen és jellemzetesen színező hagyományaikba nem ereszkedik; pedig éppen ezek kiemelésében és szemléltetésében, éppen ezek csillogó tarkaságában és színpompájában állhatna változatossága. Most akár brahminok, akár mágusok, akár a tündöklő nap, akár az igaz isten tisztelői könyörögnek előttünk, imáik és dicséreteik a természet és szeretet pantheismusával szárnyalnak a ma-

gasba. Ám vegyük Yoridala énekeit a naphoz és holdhoz, Abaczes és Yladdana imadalait Ormuzdhoz és Arhaddonét Ahrimanhoz *A maguszléányban*, Vajkoontala hymnusait Brahmához, — egytől-egyig közös vallási lyra termékei. Nem az illető személyek, hanem a Vajda lelkéből, az ő tudásával és hitével fakadnak, akárhányszor nemcsak a vallásos nézlet, hanem még a történeti fejlődés ellenére is; mert például, hogy egyebet ne is emlitsünk, a Yoridala énekei sokkal több természettudományi ismeretre vallanak, mint a mivel a XVI. és XVII-ik század bármely művelt japáni leánya birhatott. Persze, a Vajda élete és működése virágjában egyfelől sajátos egyéniségének, másfelől tárgyai ujdonságának hatása alatt úgy föl sem tűnt, mint a mai nap, a mikor elbeszélései nem egyenkint és időközökben, hanem együtt és egyszerre fekszenek az olvasó előtt. Még akkor mi magyarokul, a mint Szontagh, Gusztáv a *Tártsai Bende* ismertetésében bevallja, alig ismertük a keleti világot, földeti tapasztalásunkon kívül estek, merőben a képzelődés és érzelm körébe tartoztak: ennélfogva minden jónak és elfogadhatónak, legfőlebb egy és más merésznek tetszett, a mit Vajda nyújtott.¹⁾ Jellemzésbeli hiányai kiritak, de keletiessége kápráztatott, színragyogása feledtetett minden egyéb fogyatkozást. Mert inkább buja bősége, mint fogyatkozása

¹⁾ *Figyelmező*: 1837. II. félév, 13. l.

miatt volt panasz. Garay szerint termékeny és illatos virágkertjében oly buja a tenyészet, hogy egyik virág elnyomja a másikat¹⁾ De azt, hogy virága élő, vagy csinált, a korabeli bírálat nem vette oly szigorú szemmel. Pedig a keleti vallások keretében sok a maga költötte csinálmány. Képzelete elkapja, tetszése és önkénye játszatja; nem egy elbeszélése csupa képzeleti játék. Ott *Mirmáh*. Magyar csataképek és török család-erkölcsi jelenetek váltakoznak benne.

Fő hőse, ki is a fő hőse? Mert Mirmáh ugyan a czime, de épp úgy lehetne Dalolka is, sőt több joggal; vagy inkább Ugod, kiért Dalolka ég, sóvárog, fárad és mérgezésre kész, Mirmáh pedig lemond nemzeti szokásáról, leányi félnkségéről, gyermeki engedelmességéről, feleségi jogairól. Ugod konstantinápolyi börtöne falai közt szívében rendületlenül hú marad szerelmével felesége, hazája, vallása iránt: mégis egymásután vétkezik valamennyi ellen. Gazdája, Alimurtás leánya lángra lobbantja, a fátyoltalannal találkozik s előtte lelkendezik; Alimurtás Dimitri árulása révén meglepi s halálra vagy házasságra ítéli; mert a fátyoltalan találkozás bűne csak úgy enyészhetik el. S Ugod, mit csinál? Fogadkozik vallására, hazájára, de mélységesen hallgat feleségéről; végre meging Alimurtás józan okoskodásán, hogy Allah és isten között nincs különbség,

¹⁾ *Honművész.* 1836. I. félév. 157. l.

mindkettő egy és ugyanaz, ki magát a természetben kijelentette, ki a napban világít, a csillagok éji fényességével bölcsességre ösztönöz, a virágokban kegyeskedik. A mi pedig Magyarországot illeti, Törökország is szép föld, a mi a magyar nevet, — az osman is dicsőséges. S meghajlik Mirmáhnak, törökké lesz és feleségül veszi; csak az esküvő után, az esti pásztoróra közeledtére vallja meg, hogy mint keresztyénnek keresztyén, mint töröknek török felesége van, a mi talán nagyon is elkésett dolog. Mirmáh a helyett, hogy felháborodnék, igazi holdbeli jámborsággal beáll húgomasszonynak; Ugod pedig a helyett, hogy lelkében meghasonlanék, szépen megoszlik keresztyén és török férfira, Magyarország és Törökország, Dalolka és Mirmáh között. Dalolka a fiatal Koppánnal Konstantinápolyba jó Ugodért, felkeresni és kiváltani; bosszujában azt Mirmáhval megmérgezteti és magát tengerbe veti; — de utána semmi sem zavarja, hogy aztán Hasszán Ilderim mellett boldog török menyecske legyen. Hát az első szerelem, első eskü, a keresztyén vallás és szülőföld? Biz ezt Dalolka is épp oly könnyeden elfeledi és elcseréli, mintha mindezzel sem a pszichológiának, sem a jellemnek, sem a vérnek semmi köze nem volna. Dalolka úgy látszik, minden áttérés nélkül eltörökösödik, Mirmáh pedig elkeresztyénesedik, mert Ugod visszajő a Balaton közelébe, a hol persze magyar és ke-

resztyén megint. Ez érzelmi és lelki összeköttetések minden igazi belső küzdés és minden igazi bűnhődés nélkül folynak le: mert mind a két pár nyugodtan és boldogan él; a mi épp oly valószínűtlen, mint Ugod okoskodása az anyag maradandóságáról, s a lélek halhatatlanságáról, a hogy vélekedhetik a XIX-ik, de nem a XVI-ik század fia. Ennélfogva hibás az elbeszélés eszméjében és szerkezetében, hibás a jellem fejlesztése, a történet bonyolítása és megoldása tekintetében: mind a mellett teli költői szépségekkel. Dalolka heves ábrándja, lobogó lángja, Mirmáh szelid jósága, önfeledő nyájassága sok mélységgel van rajzolva. Különösen a természet köréből való hasonlatok, melyekkel mind maga az elbeszélő, mind Ugod bőségesen él, szépek. Történeti rajza rövid és szabatos, török családi és társadalmi ismertetése hosszas és szétfolyó.

Alimurtás, ez az emberszerető és felvilágosodott török is éles ellenmondásban áll. Egyfelől a vallás lényegének felfogásában a szellemig, bölcséleti magaslatig emelkedik; másfelől a betűhöz tapad, halállal és pedig vizbefojtással fenyegeti, vagy zsínórral rettegteni leányát és kedvesét, mert félrelibbentette a fátyolt. A humanismus és fanatismus egyesül benne, a mi nem szokott ³karöltve járni. Különben pedig nem is ember, hanem moslim csoda; úgy látszik, hogy rokona *Al-Rasid*.

nak, a bagdadi kalifának, ki épp ily meglepő módon egyesíti magában a nyugati haladást és keleti elmaradást. Tiszteli az iszlámot, mert hivatása és kötelessége, hiszen annak feje; de a soknejűséget elítéli, mert csak boldogság szülhet boldogságot, csak szerelem tölthet be szerelmet. Azért elküldi fiát világ-látni, hogy tetszése és izlése szerint keresse és válassza meg a legszebb leányt, a ki aztán felesége legyen.

A kalifai Voltaire hőseinek módjára két világrészt összebolyg Ali barátja és udvarmestere kíséretében, míg célra jut. Syrország és Avarország, Hellás és Kypros, Egyiptom és a frank birodalom tréfás kaleidoskop tarka képeiként húzódnak el szemünk előtt, két elevedi, bohóságra és pajkosságra örökké kész alakkal, a kalifa-fival és udvarmesterével. *A legszebb leány*, ¹⁾ ez az elbeszélés czíme is, mindenütt föl-föltetszik, s a tüzes arab herceg minduntalan fel-fellobban, a mire a kedvező véletlen szórja-veti az alkalmat, szövögeti a kalandot; úgy, hogy voltaképp nem is Ali az udvarmester, hanem a *Véletlen* ő kegyelme viszi ezt a szerepet. Mert nincs ember sem az életben, sem az irodalomban, kinek a véletlen annyira kezére játszanék, mint ennek a kalifának. Mennyi kaland, egész tuczat! S persze minden kaland más leánnyal és más szerelemmel folyik: a kalifa-fi az örökös szeretkezőstől

¹⁾ *A legszebb leány*. Pest, 1834.

nem ér reá szeretni, mély és erős szenvedélyre lángolni. E szeretkezések kelnek és mulnak, mint a víz fodrai, a nélkül, hogy a szív érzelmeiben összeütközés, viharzás támadna; minek egyszerű oka az, hogy minden egyes kaland külön elbeszélés, váltakozó színhelylyel, váltakozó személyzettel; még a kalifafi és Ali is váltakozik, csak a véletlen kegye *nem*. Ez a véletlen a legszebb leányt még útja elején megmutatja, ez a véletlen ahhoz útja végén visszavezeti újra; véletlenül a kalifafi útja alatt mást el nem vesz, véletlenül másra az sem akad: így a véletlen szerencséséből a kettő egy pár lehet. De hát miért akkor ez a hossz-
szas utazás, miért ez a hossz-
szas kalandozás, ha csak az egységet, összefüggést, jellemet, megokolást rontja össze? Bizony nem másért, mint hogy az író e tarka képek és tarka jelenetek végletes sorozatában a maga ismereteit csillogtassa, noha köztük nem egyszer épp oly éles az ellenmondás, mint az Alimurtás és Al-Rasid jellemében.

Pedig az ismeret csillogtatása — az elbeszélés elhomályosítása; a véletlen uralma — az öntudatos alkotás hiánya. A költő hivatása teremteni, nem tanítani; az értekező és oktató elem rideg szárazságával a mûzsák piériai virágos berkében avar föld, a véletlen önkényes csapongásával az alkotás mûvészetében a fegyelmezetlen képzelet révedezése. S eredjen akár a kiszámítás tervtelenségéből, akár

a képzelet erejének bőségéből: bizony mindég hiba. Hátha még egyfelől a száraz ismeret, másfelől a meg nem okolt véletlen dolgozik össze, mennyire árthat a munka költői becsének: példája lehet *Tárcsai Bende*, Vajda három kötetes regénye.¹⁾

Merő következetlenség és valószínűtlenség, teli történeti ráfogással és botlással. Eleinte nem tudjuk, hogy Bende uram nagy-zol-é vagy komolyan beszél, de később épp oly csodálkozással, mint a mily megütközéssel győződünk meg, hogy egész ön-életírása, még maga leszármaztatása is komolyan értendő; pedig azt úgy vezeti le, hogy Árpád idejétől II. Endre koráig minden nemzeti mozgalmat megérint és családjával összeköttetésbe hoz. Az ő ősei működnek közre, vagy éppen döntenek a legjelentősebb eseményekben, tényezők a tények ellenére, az adatok hiányában. Nem szólnak a nőkről, kiknek nincs szerepök, csak nevök miatt tűnnek szembe: *Hajna, Délme, Szivkecs*; s nem beszélünk Elődről, a honfoglaló vezérről, nem a többiről, kik ott harcolnak Istvánnal és Gyulával a keresztyénség és pogányság sorai közt, ott Aba Samu ellen, meg Salamon alatt. Csak két névtelent emelünk ki, mert bizony megérdemlik, hogy Klió mulasztása az örök emlékezet számára pótolva legyen: az egyik Bendének az az őse, ki Kál-

¹⁾ *Tárcsai Bende*. Román három kötetben. Pest, 1837.

mán király idejében a boszorkányokról szóló híres javaslatot tette; a másik meg az az elődje, ki Vak Béla korában Ilona sugalmazója volt.

A sok ráfogás és botlás között ime a legcsattanósabb pár példa, hogy messzire kiható történeti eszméket és tényeket minő könnyelmű vagy vakmerő szabadossággal tulajdonít maga költötte személyeinek, megtagadva a történeti igazságot, megsértve a korszerűséget és köztudalmat, felforgatva a költészet és történet határvonalait, szilaj képzeletének fegyelmezetlen önkénye és leleménye szerint csapongva mind a kettő területén. Történeti alakok: II. Endre, Gertrudis, Egberth, Berthold, Dienes nádor; a rejtélyes mondai *Klingsohr*, a költői *Melinda* járnak-kelnek, szólnak-tesznek, annyi részletességgel, mintha vagy mai nap élnének, vagy a mai hírlapok éltek volna a XIII-ik században.

Mi a regény forrása? Nem a történet, mert hisz abból az időből naplóink, emlékirataink, kútfőink nem maradtak; legendáinkban és kronikáinkban a XIII-ik századbeli királyi udvar és nemesi házak társadalmi és családerkölcsei életére nézve fölvilágosítást hiában keresünk. Még a veszprémi egyetem belső állapotáról sincs tudomásunk. Kún László oklevelei el nem igazítanak és ki nem elégítnek bennünket; Vajda pedig azokat is alig ismerete: az egyetemi életet, az egyetemi tanítást mégis részletesen jellemzi.

S mi következik mindebből? Nem egyéb, minthogy a Vajda különben is gyöngye jellemfestése a történeti kor szellemének plastikai előállítására képtelen; mert hasztalanul von regényébe történeti személyeket, eszméket, tényeket, művelődési, erkölcsi és vallásos irányokat; hasztalanul mutogatja be ama század vivódó lelkiismeretének képviselőiként az ismaelitákat, albigenseket, patarénusokat, vitézi jellemének kifejezőjeként a magyar keresztesháborút, magyar, német és arab harczosaival: csak ködlő alakokat és ködképeket teremt! Mert a történet könyve a maga csoportosító és összegező komoly előadásával nem elég a történeti regény számára. A krónikások és emlékirók apróságai, adomái, följegyzései és leírásai az emberek gyűlölködéséről és pártoskodásáról, a szertartásos érintkezések alkalmairól, vigalmak, torok, lakodalmak ünnepéről, házi berendezések, készletek, öltözetek pompájáról sokkal alkalmasabbak; sőt csak ez elemek alkalmasak igazában.¹⁾ Mert az általános képek visszaverődése is általános, míg az egyénítő képek összehatása mindig jellemzetes.

Vajda nem merithetett másból, mint a történet könyvéből és a maga képzeletéből. A mit onnan merithetett, vajmi fogyatékos, a mivel innen kiegészítette, vajmi erőszakos. Ok-

¹⁾ *Kemény Zsigmond*: Élet és Irodalom. Budapest. 1883. 55—56. l.

tatni és mulattatni akar; de ismeretterjesztő kitérései, akár Tárcsai Bende kitérése, akár Bonifáczius vagy Aha Ali Denghiz tanítása, hosszadalmasok, fárasztók, az esemény folyása elé minduntalan akadékokat gördítenek: szórakoztató jelenetei sokszor érdekesek, de a legtöbbször megokolatlanok. Van itt minden, a mit csak a csapongó, nem, nem, a csattangoló képzelet kitalálhat. Van itt buja főpap, *Egbert*, ki előbb Bende édes anyját, utóbb szerelmesét akarja elcsábítani; ezt elraboltatja, Bendét órgyilkosokkal környékezteti; de majd maga esik áldozatul, mert ittasan a Bende köpenyébe öltözik s a martalócok félreismerik; azután Kyprosban megvív Bendével, ki nyergéből kiveti; végre töredelmes vallomást tesz *Zirczi Ida* elrablásáról és megszökéséről, mint királyi biztos éppen ő váltja ki és szabadítja meg a szent földre zarándokolt és a kairói hárembe került leányt; maga pedig mint bűnbánó a szent földön marad vezekelni. Van itt üldözött ártatlanság, ez az Ida, ki Bende Olaszországba utazása után kolostorba készül, de rabságba esik, majd megmenekül és hárembe jut: mégis minden kalandon és kényszergetésen győzve a dühös Egbert és dühös Szeffaddin karjaiból *tisztán* szabadul meg; mi épp oly tüneményes csoda, mint az a ritka képessége, hogy szerencsétlenség vagy szerencse segítségével mindenütt épp kapóra jelen meg: Kairóban, hogy Bende magyar dalára magyar dal-

lal felelhessen, mint Blondel angol énekére Richard angollal Triefelsben; Tárcsán, hogy a négyes lakodalmon Bendével oltár elé léphessen. Van itt szenvedélyes olasz hajadon, *Bianca*, ki Bende tüzes pillantására rögtön fellobban, a hódolónak egész szívet, de a megvetőnek gyilkot ajánlgat; féltékeny olasz lovag, *Anastasio*, ki diadalmas ellenfelére leskelődik, brávóval szövetkezik; azután velencei éjek, suhogó gondolák, titkosan surranó és surrogó, feketébe burkolódzó alakok, csodálatos menekülések és találkozások, váratlan szabáditó, becsületes áruló, papok, zarándokok, katonák, haramiák, magyar szűzek, hárem hölgyek, — minden. Van itt ábrándos keleti nő, *Ayesha*, ki rózsával, lótosz-virággal és rozmarinnal vallja a szerelmet; nemes arab, *Hasszán*, ki a görög bölcséletet fejtegeti; nemzeti lovagjáték, beszótt elbeszélés *Szelaheddinről*,¹⁾ mely egymaga többet ér, mint az egész regény; végül tömeges esküvő Bende és Zirczi Ida, Ata és Foki Ida, Tóvári Imre és Bianca, Hasszán és Ayesha közt, a ki mind Tárcsára verődik a boldogság végett: s megzendül a muzsika, mulatság sippal, dobbal, nádi hegedűvel. Kétségtelenül sok szép részlete akad: de teli oly eszmével, oly érzéssel, mely csak az újabb mivelődés virága. Mint valami utvesztő, a regény szeszélyesen el-ágazik, meg összefolyik, az elbeszélő Bende és az író Vajda révedezése szerint. Bende a mul-

¹⁾ *Regélő*. Pest, 1836.

tat, Vajda a jelent képviseli, minek furcsa következése az, hogy a XIII-ik századbéli történet egyes fejezetei élén oly velős mondások és verses jeligék állanak, melyek Molière, Kisfaludy, Ossián, Bessenyei, Berzsenyi, Kazinczy, Vörösmarty, Bajza, Czuczor, Garay, Toldy, Vajda és Uzdi tollából erednek, nagyobb hitelesség és történeti hűség kedvéért még nevek is ott van alattok.

Mindezen inkább elmosolyodunk, mint a megmegvillanó humoron. Mert Vajda szellemes és gunyoros tehetség ugyan : de különös mégis, hogy a mi könnyű és vidor, a mi játszi tréfa és enyelgő szeszély, satiráin kívül nem igen boldogul véle ; tartós humoros hangulat helyett regényében, elbeszéléseiben inkább élczeket, ötleteket pattogtat, mint *Konfuczében*, e kisebb khinai rajzában. ¹⁾ Az elmésség tagadhatatlan benne, különösen King-Wang császár és Lucsi főudvarmester ábrázolásában, a hol minden jellemző vonás után valami ellentétes megjegyzés következik. Így ez örökös állítás és bírálatos oldal-vágás bizonyos elevenséget és kedélyességet kölcsönöz a rajznak, nem egyszer a satirába és sarcasmusba csapva át. Mert e perdületes kitérések, melyek alatt a költő elbeszélő muzsája a régi pindarosi ódának kára szerint mozog, vissza-visszatér helyére, hőse oldalához, nem maradnak meg az elbeszélés keretében, hanem ki-kiszökellenek a

¹⁾ *Athenaeum*. Pest, 1839.

kormány, a társadalom, a hivatali szolgálat általános fogyatkozásaira. Igen, a fogyatkozások, melyeket érint, általánosak, azok a megjegyzések is, de vonatkozással és célzással a hazai állapotokra. Van is közöttük sok élcz, sok csipős, sok sikerült: maga az elbeszélés mégis gyöngé; mert hosszadalmas, nehézkes, összhangtalan. A komoly és bohózos hang nem olvad össze, sőt kirívólag elüt egymástól helylyel-közzel s azért előadása egyenetlen. A beleszótt pör a boglár-fáról és merving-madár fiókákról, sokkal gyermekesebb, semhogy naiv lehetne, sokkal keresettebb, semhogy könnyen csattanhatna; s épp ez a hibája a hog megoldásának is. Konfucze akkora érdemet szerez a perlekedő felek kibékitésével, a kölcsönös engedés és madár-felezés új és nagy eszméje által, hogy a hálás King-Wang az égre, a napra és földre megesküszik, hogy kérjen tőle bármit, teljesíteni fogja; sőt Lucsit is kényszeríti, hogy a bölcsét szintén megajándékozza. A főudvarmester nem igen szereti, mint üres nagyság idegenkedik az eszes embertől, urának szerény kedvenczétől: azért ravasz számítással azt igéri, hogy ajándéka a császáréval épp ellenkező természetű lesz. Konfucze három napi haladékkal élve, mialatt Lucsival véletlenül találkozik s elismerteti, hogy a lélek és test két ellenkező dolog, King-Wangtól Hun-Mang-Csilla szellemét, Lucsitól pedig testét kéri meg, mibe a

császár örömet, az apa meg kényszeredve egyezik. Mindkettő le van győzve. Így diadalmaskodik a szegény eszes a hatalmas együgyűn.

Ám ez a mese egész megalkotásában inkább különös, mint érdekes. Vajda vonzódása keleti elbeszélései következtében a különösségek iránt megrögzik, megerősödik, bele ívik vérébe s elbeszélő egyéniségének legélesebb és legkövetkezetesebb vonása lesz. Ebben nyilatkozik egy ideig főérdeke, később, működése vége felé fő-baja. Mert az ő különössége már ekkor sem meg nem lep, sem el nem bűvöl; legfőlebb mint *modorosság* hat reánk. Képzeletének színező ereje, gazdagsága, változatossága, sokszor fordulatossága és lelemenyessége még elégszer érdekel és ingerel ugyan, szenvedélyének melege, heve, lüktetése, sokszor csapongása és féktelensége még elégszer megkap és elragad ugyan; de a keleti színnek örökös ismétlése, a magas hangnak örökös futamai még többször untatnak és kifárasztanak. Az elbeszélő egyszerű és természetes hangja, mely hősnének jelleme, cselekvénye, helyzete szerint változik, hullámszik, melegszik, színesedik, a közvetlenség és különféleség erejénél fogva mindig új, mindig vonzó és lekötő marad: de a kikiáltó harsány szava, bármi tiszta, csengő és rokonszenves, szakadatlan csattogásában bántó, terhelő és visszatetsző lesz. A szellemes csevegő nem igen bágyaszt el: ellenbena

szellemes szónok, a hangnak állandó páthosza, az idegnek állandó megfeszítése miatt végre is kimerít.

Mert hiában, az emberi szív szereti ugyan a kiáradást, de örökös áradásban nem lehet, az emberi nyelv szereti ugyan a felcsattogó beszédet, de örökkön nem csattoghat, szívnek és nyelvnek egészsége a rendes, a természetes lüktetés. A lyrai műfajok rövidessége és csattanóssága belső szükségen, szervi törvényszerűségeen alapszik, nem pedig a költők önkényén, tudósok elméleti nyúgán. A fellobbanó képzelet le is ereszkedik, a zakatoló szív le is csillapodik: a mi hevülés, csak muló, a mi szenvedély, ellobbanó, a mi túlfeszítés, elernyedő. A hymnus ünnepiessége, az óda magas szárnyalása meg-megnyilatkozhatik ugyan az elbeszélés folyamában, mint *nemes csifra*, hogy az előadás az egyszerű és nagyszerű, a természetes és fenséges között lebegjen, de elbeszélés a hymnus ünnepi lengésében, az óda magasztos szökellésében szertelenség és képtelenség, minek szervi meg hasonlása, szervi összhangtalansága mindig zavarni fog. Mert bármi legyen véleményünk a *szépről*, azt el kell ismernünk, hogy benne az eszmének az alakkal mindig összhangban kell lennie, máskülönben szép nem lehet; s el kell ismernünk, hogy minden műfajnak megvan a maga természetes mellőzhetetlen törvénye, mely ellen senki sem véthet bűnhődés nélkül. Mert ha igaz, pedig

kétségtelenül igaz, hogy már maga a mérték befoly a versnek nemcsak külsejére, de belsejére is; még inkább igaz, hogy az előadás módja és hangja minden műfajnak leglényegesebb kelléke, legszerveesebb kifolyása.

A lantos költő maga a világ középpontja, korának és emberöltőjének élére helyezve; a nemzet és emberiség eszméi és érzései szívéen keresztül szövődnek és verődnek vissza; az ő alanyisága mindenben és mindenütt emberi egyéniségének sajátossága szerint áttör; olyan ez költészetében, mint a napsugár a természetben, a színt és meleget adja meg. Az elbeszélő ellenben háttérbe vonul, korának és emberöltőjének eszméi közvetlenül nem érintik, legalább nem a maga személyében. A maga alkotta hősök és események közepette, tárgyiasságában elszigetelve, megmarad nyugodtan. A lantos költőnek felfogása, előadása módja és hangja mindég alanyias, az elbeszélőé pedig mindég tárgyias, ez művészetök legelső és legalsó törvénye, ez az alap, melyen minden egyéb épül. S épp oly lehetetlenség elbeszélést rhapsódában és dithyrambban írni, mint rhapsódiát és dithyrambot elbeszélésben. Hiszen a költőnek még a lyra körében is ismernie kell tárgya természetét, érzelme hőfokát, eszméi magosságát vagy mélységét s ahhoz idomítnia kifejezésbeli alkatát:¹⁾ annyival inkább ismernie és követnie kell a különböző csoportok jellemét.

¹⁾ *Arany János: Prózaí Dolgozatai.* Bpest, 1879. 353 l.

Vajda a különösségek hajhászásában még erre sem tekint. Az olyan beszélyek, minő nála *Hábor, Gyula, Az éj fia*,¹⁾ melyekben nemcsak lerontja a lyra és elbeszélés között fennálló korlátokat, de egészen a lyrába vesz, a legszárnyalóbb képzelettel, a leghevesebb érzéssel, a legünnepiesebb hangon, elbeszélés helyett lyrai monologokat mondat, igazi rhapsódiákat és dithyrambokat, — az olyan beszélyek a múzsa korcsai, elhibázott alkotásai.

Hol bennök a jellemfejlesztés, a mesebonyolítás, a lélektani megokolás? Még a szerkezet is hiányzik. S mind e hiányokért nem találunk egyebet, mint végtelen ömledezést és áradozást, indulati rohamokat és lázas álmokat, teli merész gondolattal és igaz melegséggel: de olyan ingó-bingó, olyan lengő-terjengő alakban, hogy hősei ki nem domborodnak. Hábor és Amália, Gyula és Ida, a jobbágyfi és Margitja inkább nevek, mint egyediségek, inkább fogalmak, mint emberek, küzdelmök inkább hangos emlegetés, mint forrongó cselekvés. Halljuk beszédöket, de nem látjuk tettöket fogadásában, vívódásában és kifejlődésében; minden küzdelmet, akár külső, akár belső, elborít, elnyom bennök a szó.

A szabadság rhapsódiája valamennyi. Az elsőben a polgári szabadság követeli jogát a zsarnok tiprása ellen; a másodikban a szívbeli szabadság a szülői kényszer ellen; a harmadikban

¹⁾ *Dallhon.* 1841. III. füzet.

az emberi szabadság érzése jajdul fel a hatalmi igazságtalanság ellen. Mint ilyen szembeszökő czélzatosságot, irányzatosságot árul el: de alig hiszszük, hogy a kívánt hatást megtegye. Szerkezetök zavaros, hangjok modoros, s eszméjük nem nyilatkozik egész tisztasággal, elég közvetlenséggel. Hábor a szabadságért kockáztatja a szerelmet, mégis azt veszti el és ezt nyeri meg: miért kockáztatta hát, ha nincs siker áldozatán? Talán az eszményi példa végett? Gyula a szerető és szeretett leányt, ki kedve ellenére már jegyes, anyjától és apjától kéri, hiában esd; akkor a bűnös vőlegényt rettentí vissza: miért tehát amaz eredménytelen kényszergetés? Talán a tisztesség kedvéért? A szegény jobbágyné apja megölése és kedvese elhurczolása miatt gyujtogat és gyilkol, az erdő és éj fia lesz, Margit megőrül és elhull golyótól, ő maga hagymázba esik és összetörve meghal: miért mind ez a borzalom? Talán az elrettentés okáért? Ha a költőnek nincs határozott terve, nincs biztos csapása: nincs szervi fejleménye és eredménye sem. A szeszély pedig szeszélyre hangol, s az olvasó épp úgy ingadozik, mint ő; az egyes monologok váltakozása s nem az egész összbenyomása szerint ítél.

Különben emelhetünk bármennyi kifogást a Vajda elbeszélései ellen, nemcsak e korcs alkotások, de muzsájának épebb szülöttei irányában is; végig ismételhetjük mindazt, mit

az egyénítés, jellemzés, megokolás, történeti hűség, valószínűség, műfaji szabatoság tekintetében az aesthetikai alapelvek ellen vétett, mivel az általánosítás, végtelenség, önkényesség, fegyelmetlen képzelet, szeszélyes lelemény és értekező hang követése által a szerkezeti törvényeket megsértette; elmondhatjuk újra, hogy a keletiesség és különösség örökös mivelésével modorosságba esett, pedig a modorosságban a legnagyobb lángész is kimerül és egyhangú lesz; sőt megtoldhatjuk azzal, hogy rendszerint uralkodó általánossága és megújuló hasonlósága következtében hibázik műveiből a föld, kor és nemzetiség zamatja, az emberi szív legmélyebb titkainak föltárlása bűnben és erényben; hiányoznak a gyöngébb és művészebb árnyalatok, melyek az emberi arcz ezerféleségéhez szükségesek; hogy a költő minduntalan, mint a léghajós, a levegőbe emelkedik, a hol előtte a világ egy képpé olvad, ország és ember ködlő homályosságban enyészik el; kiegészíthetjük végre azzal, hogy az egyetemes emberszeretet, a haladás, a felvilágosodás, türelmesség, szabadság és lelkesezés képviselőiben mindig és mindenütt a Vajda eszméire és érzéseire, felfogására és meggyőződésére ismerhetünk; például a hún Daghur Attila idejében az ő szóértelmezésével fejtegeti, hogy természet — *termő-zat*, *termő-zet*: mind e hiányok és elvétések ellenére sem menekülhetünk szépségek, hatások és megihletések

alól; mert mind e hiányok és elvételek mellett az *igazi költészet* fúvallata, ereje és melege érinti lelkünket bennök; mind e hiányokkal és elvételekkel egyetemben a Vajda sajátos, eredeti és határozott egyénisége mindig és mindenütt kiérzik.

Már most elképzelhetjük, hogy ez elbeszélések, ha még mai nap is élvezetet és gyönyörűséget adnak, micsoda tetszéssel és elismeréssel találkoztak akkor, mikor esztendőről-esztendőre *egymás után* megjelentek. Hisz valamennyi, *Othman ünnepe, Vajkoontala, Memnon szobra, Szelaheddin, Yoridala, A máguszléány, Huldegunda és Attila halála, Az athenai sirás, Manahor, Mirmáh és Akbár szultán*, egyben-másban a többi is, feltűnt tárgya újdonságánál, képzelete merészségénél, hangja sajátosságánál fogva. Vajda hire-neve folyton emelkedett, rövid időn a legnépszerűbb elbeszélő lett. Nemcsak azzal hatott, a mit irt; de azzal is, a hogyan irta. Előadása itt-ott nehezkes és száraz ugyan, de a legtöbb helyen folyamatos és virágos, fényes és pazar, költői, eleven és lendületes. A gondolatok hatásos arányossággal, zenei hangzatossággal sorakoznak egymás mellett. Különösen az előforduló imák és dalok, bár prózában szólnak, olyan kikerekedő művészi szerkezettel bírnak; párhuzamos szakaszaik egyenletessége, összhangja, egymásnak megfelelő ereje és nyomatéka oly hullámzatos és zengzetes, hogy valameny-

nyi egy-egy költemény. Ime, *Vajkoontalából* a Brahma dicsérete, mely épp úgy folyik, mint valami sonetto: két első szakasza négyes, a két utolsó hármassal gondolattal:

»Brahma a szeretet maga, és a szeretet Brahma-isten; a szeretetben élő Brahmában él, Bráhma kedvelői szerető szívűek.

Mi az embert emberhez vonja, mi virágot, fűvet, fát szaporít, mi az égen csillagokat jártat, az a természet közép-ereje.

És a természet közép-erejét szerelemnek mondják az embereknél, szaporodásnak a fűveknél, fáknál, Bráhmának ott fenn a csillagokon.

Boldog, ki a szerelmet érezi, Bráhmában él az, a mindenség egygyé-tartójában, övé a Vajkoonta egész lételeben.«

Másutt a hymnus és ének még szabatosabb, még perdületesebb, mint a *Memnon szobrában*, hol Osimandia kiáradása a naphoz és szoborhoz, s a szobor válasza hozzája nem egyéb, ha jól megvizsgáljuk, mint rímtelen vers, mely sorokba szedhető. Itt-ott, nagy ritkán akad ugyan szabálytalan kiütés, de úgy látszik, csak azért, hogy a gondolat rythmusa annál érezhetőbb, az értelem annál kiemelhetőbb legyen. A kisebb gondolatok, könnyebb sorok után, mint a logikai syllogismusban a zárlat, valami súlyosabb jó, rendesen következtető, vagy összefoglaló. Imhol Osimandia éneke a naphoz és szoborhoz sorokba szedve:

»Idvezelve légyen tőlem ez nap,
Mely a kelet határán feltekint,
És mosolyogva ád fényt a világnak
És gyönyört oszt szemnek és szíveknek.

Idvezelve légyen énekemtől
Az erő, mely a napot felhozza,
Fölruházva éltető sugárral,
Föltetézve bájnak tengerével.

De százszor légy idvezelve tőlem,
Hangteremtő ott a szobor ajkán,
Életosztó minden ereimbe,
S égi kéjek harmatóztatója.

Oh, ha néked szinte volna szíved, —
Volna szíved, érező enyémként:
Úgy ezerszer üdvözlne ajkam,
Idvezelne tárgyát érzetimnek.«

Meg ismét:

»Istennek gyermeke,
Tied szívem, fogadd,
Izis tevé bele
Az ömlő érzetet,
Mely benne megmarad,
Mig csak lángolni tud,
Mig éltem el nem aludt...»

A szobor válasza:

»Legyen tehát, enyém vagy,
Vedd szerelmem jegyét;

Keblemre jutsz bizonnyal
Ha hiv s meleg maradsz.»

Az olvasó nem ismeri ugyan fel az öszszefolyó sorok lüktetésében a verset, hanem azért megérzi a hatást; s az érzés melegére önkénytelenül fölmelegszik szive. S még inkább megérzi a jónak, a szépnek, az igaznak, a nemesnek, a nagynak, a magasztosnak azt a mély szeretetét, azt az erős tiszteletét, mely a Vajda elbeszéléseiből kisugárzik. Nemcsak követelésök és diadalok érvényesítésében nyilatkozik az, de feltűnő módon abban is, hogy a derék és becsületes lelkek, a könyörületes és igaz szívek festésében és méltatásában mindig több gondot, több odaadást mutat, mint a gonoszok és cselszövők, az embertelenek és zsarnokok ábrázolásában. A mi kétségtelenül egyoldalúság, erkölcsi elvek és nem művészi érdekek folyománya: de mégis megható és megéjtő, s főoka annak, hogy Vajda művei teli vannak a szeretet édességével. Ám éppen azért, mivel az erkölcsiség és testvériség, az igazság és szabadság hirdetői, éppen azért, mivel a jók és nemesek, a tiszták és feddhetlenek szeme előtt a legölőbb kétség és nyomorúság közepette is fel-felcsillog az ég mosolya, fel-felvirul a remény zöldje, — Vajda nem pessimista, mint *Erdélyi* állítja;¹⁾ hanem optimista. Van

¹⁾ *Erdélyi János*: Kisebb Prózái. Sárospatak. 1865. II. kötet. 55. l.

ugyan egy-egy elborúlása, mely a pessimismusba illik : de világnézlete a maga egészében tiszta és derűs optimismus.

A ki úgy bizik az eszmék, erények győzelmében, oly lángoló hévvel és kitartással küzd értök, mint Vajda, — nem is vallhat egyebet.

Elbeszélései, prózában írott költeményeivel együtt, még sokáig hatni fognak.

TARTALOM:

	Lap
1. Otthonn és az iskolában	3
2. Az ifjú Pest és az ifjú Vajda	17
3. Pálya-küzdelmek	37
4. Emelkedőben	65
5. Programm és székfoglaló	95
6. Tanári tevékenység	121
7. Az »Erkölcsei Beszéd»	161
8. Az író pöre és halála	189
9. Költemény prózában	219
10. Próza versben	249
11. Drámai dolgozatok	269
12. Az elbeszélések	295
